

ОЛТИН БУЛУТ

Ҳикоялар

*Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1980*

ББК 84 (5Бан)
О-52

Русчадан
МУРОД ПАРПИХУЖАЕВ
таржимаси

Олтин булут: Ҳикоялар/М. Парпихўжаев тарж. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 — 208 б.

Бангладеш ёзувчиларининг ҳикоятларини жамлаган ушбу тўпلام ўзбек ўқувчиларини ёш республика ёзувчиларининг ижод маҳсули билан таништиради. Тўпلامга киритилган ҳикоялар турли авлод ёзувчилари томонидан яратилган бўлиб, уларда она-Ватанга чексиз меҳр-муҳаббат тараннум этилади. Ҳикояларда қайиқчилар, майда хизматчилар, деҳқонлар ҳамда болакайларнинг бечорақол турмуши, ёрқин келажак узун курашлари, севги-муҳаббатлари ўз аксини топган.

Золотое облако. Рассказы.

ББК 84 (5Бан).

С $\frac{70304-86}{352 (04) - 80}$ 149—80 4703000000

© Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1980 й., (Тарж).

ПИСТАКЎМИР

Тонг ёришиб қолган эди.

Бу пайтда одамлар донг қотиб ухлаб ётишади, аммо темир йўл станциясига юк поездеи ўтганда эса ўн беш-ийигирма дақиқа давомида шунақанги қалдир-қулдиру шақир-шуқур бўлиб турадики, ҳатто ўлик ҳам уйғониб кетиши ҳеч гапмас. Боз устига, қулоқни қоматга келтириб қичқиргани ортиқча. Пистакўмир териб кун кўрадиган болакайлар эса буни ўз билганларича тушунтиришарди: паровоз тун бўйи оғир составни тортаман деб, эрталабга яқин ҳолдан тойиб, қорни очади. Оч-наҳор қолгач эса, сабрсиз ўкиради, станцияда уни тўйғунича едириб-ичиришгач, хурсанд бўлганидан пишиллаб яна йўлга тушади.

Поддо хола пашша учса ҳам уйғониб кетади. Олисдан гилдиракларнинг тиқиллаётгани қулоғига чалинса бас, шу заҳотиёқ унинг кўзлари ўз-ўзидан очилиб, туриб ўрнига ўтириб оларди. У бунга шунчалик ўрганиб кетгандики, ҳатто, состав кечикиб қолса ёки умуман келмаса ҳам у, бари бир, худди ўша пайтда уйғонаверарди. Поддо хола камзулини елкасига ташлаб уйқусираганча эшикка йўналарди. У занжирни тушириб, кун ёришибди-микин, Зуҳро юлдузи қаерда турганикин, деб ҳовлига чиқарди. Осмонга ҳовлининг ярмини тўсиб турган банан шохлари орасидан **MARC LON TOUT** желарди. Поддо уйга қайтиб кирарди-а, манқал **KOLLE** илтираб турган чўгдан жут пиликни тутатиб олиб, тамтачирокни ёқарди. **AVROPT RESUR**

Биз ҳикоя қилаётган кунни ҳам у тарки одат амри маҳол, деганларидек, худди шундай қилганди. Поддо лампани курсичага қўйиб, уйнинг бурчагидаги токчадан мис товоқни олиб ивигилган гуруч солди.

Шу тахлит нонушта ҳам тайёр бўлди. Энди Монунни уйғотиб, амаллаб нонуштасини едириб, станцияга юбориш керак. Бечора Поддонинг болани уйғотгунча она сути оғзига келарди.

Мону мук тушганча ёстиқни қучоқлаб, донг қотиб ухларди. Поддо унинг юзини ҳўл кафти билан силади — қимир этмади. Шундан кейин у боланинг ёнига ўтириб олиб, қўлтиғидан қўлини тиқиб азод кўтарди-да, ўтиригиб қўйди. Монунинг боши унинг чап қўлига шилқ этиб тушди. У иккинчи қўлини кўзадаги сувга тиқди-да, боланинг юзига сув пуркай бошлади. Лекин бутун ури-нишлари зое кетди.

— Мону, жонгинам, кўзингни очсанг-чи, ахир, тонг отди-ку,— деб қичқирди нақ унинг қулоғининг тагида Поддо, кафти билан Монунинг юз-кўзи, пешонасини силаганча. Бола бунга жавобан «ҳа-а», деб ғўлдиради-да, афтидан, ёстиқ деб ўйлаб холасининг тиззасига бошини қўймоқчи бўлгандиямки Поддо уни бор кучи билан силкиганди, Монунинг кўзлари ўз-ўзидан очилиб кетди.

— Яна бир-икки кун ишлагин,— деб ялина бошлади холаси.— Жамғармамиз етти ярим така¹ бўлиб қолди. Ун така бўлса ош-овқатимизга етарди. Тагин икки ярим така ишлаб келсанг олам гулистон, ундан кейин мактабга борасан, хўпми?

Мону уч йилдан бери худони зорини қилиб Поддодан мактабга жойлаштириб қўйишини илтимос қиларди-ю, лекин алдагани бола яхши, деб фақат қуруқ ваъда эшитарди, холос. У холасининг сўзлари шунчаки лақилла-

¹ Така — Бангладеш Халқ Республикасининг асосий пул бирлиги.

тиш учун айтилаётганини яхши билса ҳам, иложи қанча, кўзини ишқаб ўрнидан турди.

Мону ўн икки ёшлардаги рангпар бола эди. Унинг ўйноқи, катталарникидек тийрак кўзларини айтмаса, ёш бола дейиш мумкин эди. Уни Поддо хола билан боғлайдиган қариндошчилик ришталари қўшниларида катта қизиқиш туғдирарди, бироқ у бола унга ким бўлишию юрагига қанчалик ўрнашиб қолгани ҳақида оғиз очиб бир нима демасди. Мону унга на жиян, на борингки, узоқ қариндош бўларди: бор-йўғи асранди боласи эди. Ва лекин Поддо уни худди туққан ўғлидек кўрарди.

Бундан ўн икки йилча бурун, яъни очарчилик йили бир нотаниш аёл унинг уйи рўпарасида тарвақайлаб ўсган банан остига келиб ўтиради. Аёл ҳомиладор эди. Бошқа вақт бўлганда-ку, бу ҳодиса одамлар назаридан четда қолмаган бўларди, аммо ўша, қийинчилик пайтида аёлга Поддодан бўлак ҳеч ким ёрдамга келмади. Бу бахтсиз аёл ким ўзи, қаердан келяпти — билишнинг иложи бўлмади, у кўзи ёриган заҳоти оламдан ўтди. Қишлоқдагилар Поддо хола эмизикли болани катта қилгунча она сути оғзига келганлигини, қанча-қанча кечаларини уйқусиз ўтқазганлигини айтиб, унга тан беришарди-ю, аммо ғайбат қилишдан ҳам қайтишмасди: шундай бебахо болани ишлатгани ишлатган-а. Нима бўлгандаям дард тутиб ўзи туғмаган-да.

Поддо Монунинг қорнини тўйдиргач, сочиқ билан унинг оғзини артиб, сочиқ билан саватни қўлига тутқазди. Мону сочиққа кўйлагининг йиртиқлари кўринмайдиган қилиб ўраниб олди. Саватни елкасига қўйиб, истарнагамас равонга чиқди. Поддо унинг орқасидан чиқиб, чўнтагига банан соларкан:

— Жудаям ҳаялламай эртароқ кел,— деди.

— Бўпти,— деб тўнғиллади бола.

Монунинг худди қўрғошиндек оғирлашиб кетган қовоқлари юмилиб борар, аммо у ўзини-ўзи қўлга олиб, оҳиста юриб кетди. Мана, у тепаликдан пастга тушиб,

темир йўл яқинидаги зовур бўйига келди. Зовурдан кийимларни ҳўл қилмасдан кечиб ўтса ҳам бўларди-ю, аммо унда илонлар бор эди, улар одам исини сезиб қолса, соғ қўймасди, шунинг учун Мону амаллаб зовурнинг лиқиллаб турган бамбук кўпригидан ўтди.

Тонгги ғира-ширада станциянинг чироқлари аллақандай махлуқларнинг кўзига ўхшаб кўринарди. Кўпчилик йўловчилар шундоққина бетон скамейкаларда ухлаб ётишар, платформада битта-яримта одамларгина у ёқ-бу ёққа юриб туришарди. Паровозга ҳамон сув қўйишмоқда эди. Мону стрелка олдида тўхтаб қолди. Мана шу ердан ўнг томонга, яъни пастликда жойлашган қишлоққа борадиган йўл кетганди. Оғайниларидан бирортасиям кўринмасди. Бундан чиқдики, у биринчи бўлиб келибди-да? Шонобхон нега кечикдийкин? Одатда элдан бурун келиб оларди, бошқалар келишгунча савати ярим бўлган бўларди. Шонобхон бор-йўғи ўн бир ёшга кирган бўлса ҳам, ақл ва чаққонликда бошқалардан устун турарди. Унга ҳеч ким бас келолмасди. Кўмирни кўпчилик теришса ҳам фойда кўриш ҳаммага ҳам насиб қилавермасди. Ошхона ва ресторанларнинг хўжайинлари ўлгудек зиқна одамлар бўлиб, бир сават кўмирга беш-олти андан ортиқ беришмасди. Шундаям бир варакайига бир неча бола бўлиб олиб келишсагина беришарди, ёлғиз бўлиб келган бола эса икки қўлини бурнига тикиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас эди. Уларда на уят, на виждон бор эди. Аммо Шонобхон хоҳлаган одамини лақиллатиб кета оларди. Баъзида у олти ан ўрнига саккиз, ҳатто тўққиз ан олишга ҳам муваффақ бўларди. У хушмуомала, бежиримгина, бийрон қиз эди. У ҳазил-ҳузул латифасини бошладими, бас, хўжайинларнинг кулгидан ичаклари узилгудек бўлишиб, қоринларини чангаллаб қолишарди. Қайфлари чоғ бўлгач, қарабсанки, бошқаларга қараганда уч анни ортиқроқ тўлаганларини ўзлари

¹ А н — таканинг ўн олтидан бир бўлаги.

ҳам билмай қолишарди. Шундай бўлса ҳам Шонобхоннинг аҳволи бизникидан бешбаттар эди. Унинг отаси касалманд бўлиб, устига-устак, бир кўзи ожиз эди. Шу боисдан ҳам у қизининг қарамоғида эди. Ҳа, қизга осон тутиб бўлмасди.

Мону саватини елкасига қўйиб олганича ўйга толиб турганидан поезд юриб кетганини ҳам сезмай қолди. Нақ қулоғининг таккинасида паровознинг қаттиқ чинқиригини эшитиб чўчиб тушди-да, беихтиёр ўзини четга олди. Паровоз ўтиб кетган заҳотиёқ Мону белини сочиқ билан маҳкам боғлаб, шундоқ темир йўл ёнидаги чуқурга тушди. Қайноқ шлак ташланадиган бу чуқурнинг узунлиги беш, кенлиги икки қулочча келарди. Чуқурни нафасни бўғувчи тутун босиб кетганди. Мону тутунни тарқатиш мақсадида қўлларини силкиди, лекин фойдаси бўлмади, аксинча, томоғи баттарроқ қичишиб, кўкрагида оғриқ турди. Устига-устак, иссиқ шлак товонини куйдирарди. Авваллари Мону бу ерга чипта шиппагини кийиб келарди, аммо шиппаги далва-далва бўлганидан, ташлаб юборишдан бошқа чораси қолмаганди. Мону чуқур нафас олиб, лабини тишлаб, саватга пистакўмир бўлакларини сола бошлади. Нафас олиш қийинлигидан эгилиб ишлаш ҳам оғир эди, шунинг учун Мону чидолмай қаддини ростлади.

Яқин орада кимнингдир оёқ товушлари эшитилди. Таниш қадамлар. Ниҳоят, Шонобхон келди. Нега у кеч қолдийкин? Шу вақт зўриқиб йўталган товуш эшитилди. Бу ким бўлди яна? Э-ҳа, Шонобхоннинг синглиси Рупобхон шекилли. Қасал бўлиб қолганга ўхшайди-ку?

Мону қаддини ростламоқчи бўлди-ю, уни дарров сезиб қолишлари мумкинлигини ўйлаб, яна ҳам пастроқ эгилди.

— Ҳой, менга қара, Рупи,— деган Шонобхоннинг овози жаранглади,— ҳадеб жаҳлимни чиқараверма, бўлмаса худди кунингни кўрсатаман. Ойимтиллалигингдан ўргилдиму! Намунча касалга енгил бўлмасанг.

Шонобхон синглисининг иккала қўлидан тутиб авайлаб чуқурга туширди-да, кейин ўзи ҳам саватини ушлаганча пастга сакради.

— Вой, бу ерда ким бор?— чинқириб юборди у.

— Қўрқма, мен,— деб жавоб берди Мону қаддини ростлаб.

— Се-ен?— деб ранжиган ҳолда чўзилди Шонобхон.— Сендан олдин келмайман, деб сўз берган эдинг-ку.

— Нима қилай, холам қўймади.

— Юқорида пойлаб турсанг бўлмасмиди?— Шонобхон Монунинг саватига кўз югуртирди.— Ҳамма кўмирни териб қўйибсан-ку.

— Жудаям ундаймас! Жа оширвординг-ку!— ўзини оқлай бошлади Мону.— Яхшироқ қарасанг ҳали олти сават нимаёкан, ундан ортиқ ҳам чиқади.

Шонобхон миқ этмади. Мону унинг қаттиқ жаҳли чиққанини тушунди. Умуман-ку хафа бўлишга арзигулик ҳеч нарса бўлгани йўқ, аммо Шонобхоннинг дили оғридими — тамом. Ҳали ҳеч ким ундан олдин келган эмасди. Бунинг устига, қачон бўлмасин, мабодо, эртароқ келиб қолса уни кутиб туришга ваъда берганди... «Ҳар ким ўз қорнини ўйлайди-да. Мону ҳам шундай,— деб жаҳл билан ўйларди Шонобхон.— Бўлмаса биринчи бўлиб чуқурга тушмаган бўларди». Шонобхон ҳадеганда жаҳлидан тушмай, охири заҳрини синглисига сочди.

— Ҳўш, нега энди ялпайиб ўтириб олдинг?— деб қичқирди у Рупобхоннинг елкасига туртиб.

Рупобхоннинг аҳволи оғир эди. Уни безгак тутганидан, ғужанак бўлиб, ёпинчиғига ўралиб ўтирарди.

Орадан ярим соатлар чамаси ўтгач, тонг бутунлай ёришиб кетгач, деярли барча болалар етиб келишди. Болалар ишга тушиб кетишди, улардан ҳар бири ўзининг саватини бошқалардан тезроқ тўлдиришга уринарди. Мону Шонобхонга кўз қирини ташлаб қўйди. Қизнинг тунд кайфияти аввалига Монунинг завқлантирган

бўлса ҳам, аммо қиз унга тариқчаям эътибор бермаётганини кўргач, ўзиниям кайфияти бузилиб кетди. Қизнинг менсимаётгани иззат-нафсига тегаётганини сездирмасликка тиришарди. Бор-е, аразласа аразлайвермайдими, уни неча пуллик иши бор.

Рупобхон ўпкаси узилгудек йўталарди. Унинг ёноқларида кўз ёшининг излари кўришиб турарди. Опаси ўрnidан тортиб олаётганида айниқса қаттиқ йиғлаганди. Аммо Шонобхон уни аяб ўтирмади. Ахир, бари бир, овқат ейиши керак-ку. Қизнинг ақидасича касал бўлганда энг муҳими бўшашмаслик керак. Тишни тишга қўйиб танагни зирқираб оғриши-ю, бедармонликка дош бериб, бстиним ишлаш, ишлаш, ишлаш керак, ана шунда ҳар қандай дард ҳам ўтиб кетади.

Иш қайнагандан қайнарди. Илк тонгнинг хира ёруғида бир неча пахмоқ сочли бошлару ёнмай қолган пистакўмир бўлақларини эпчиллик билан саватга солаётган қўллар кўринарди.

Орадан сал вақт ўтгач, Рупобхон аввалгисидан ҳам қаттиқроқ йўтала бошлади. Унинг кўзларига қон қуйилиб, юзлари зўриққанидан қип-қизариб кетди, қисқа-қисқа нафас ола бошлади. Охири ҳолдан тойиб, ёнбошига ағанади.

— Рупобхон йиқилиб тушди!— деб қичқариб юборди чуқурнинг нариги чеккасида кўмир титкилаётган Ғилай лақабли бола.— Вой, унинг кўзлари олайиб кетди.

Мону сакраб туриб, ёрдамга отилди, аммо у касалнинг ёнига етиб келганида, Шонобхон уни тиззасига олиб ўтирарди.

— Сув олиб келайми?— деди бақариб Мону.— Унинг боши айланган, сув сепиш керак.

Шонобхон жавоб бермади.

Фақат Ғилайга қараб:

— Юқорига чиқаришга ёрдамлашиб юбор,— деб илтмос қилди.

Улар икковлашиб Рупобхонни кўтаришди-да, шун-

доққина темир йўл бўйидаги тош ётқизилган майдонга олиб чиқишди. Мону кўзларини пирпиратиб уларга қараб турарди. Томоғига бир нарса тиқилиб, бурун парраклари қисилди. Оёқлари эса ўз-ўзидан чалишиб кетди. Нега Шонобхон у билан сўзлашмаяпти? Нега унга эътибор бермаяпти? Агар бир йиғлаб олишнинг иложи бўлганида эди, эҳтимол, энгил тортармиди, аммо кўзлари деярли қуп-қуруқ эди. Фақат икки дона ёш қурум босган ёноқларидан юмалаб тушди.

Геду деган бола платформага югуриб бориб, жўм-ракдан сочигини ҳўллаб келди-да, унинг сувини сиқиб Рупобхоннинг юзига сепиб, оғзига томизди. Қиз анчагача ўзига келмай ётди. Ниҳоят, кўзини очди.

— Ҳа, ўзингга келдингми,— деди Шонобхон синглисини тиззасидан қўймай.— Бундан кўра ўлиб қўя қолганинг яхшийди, мени ишдан қўйдинг.

Мону чуқурдан чиқиб, Филайнинг ёнига борди-да, секингина деди:

— Менда банан борийди. Унга берсам бўлармикин?

— Бўпти, берамиз.— Филай бананни олиб, уни опасингилларга бермоқчи бўлган эди, лекин Шонобхон қўлини силтаб ташлади.

— Меҳрибончилигингдан ўргилдиму! Ўзи йўталиб ўлай деб турибди-ю, бананга бало борми?

Мону Шонобхон совғасини олишига шак-шубҳа қилмай олдиндан суюниб турган эди, лекин унинг рад жавобини эшитгач, тарвузи қўлтиғидан тушиб кетгандай писмайиб қолди.

— Кейин еяр. Бекорга аччиғланияпсан,— деди Мону қаттиқ ранжиб.— Худди ҳаммасига мен айбдордай. Кўмирниям, бошқасиниям кераги йўқ. Ол, ола қол, ҳаммасини ол!— Мону шундай дея чуқур томонга йўналди. Сезгир Филай унинг юрагида нималар кечаётганини англаб, орқасидан югуриб бориб, елкасидан ушлади.— Кўмирни ташлаб юборишнинг нима кераги бор. Шунча

қилган меҳнатингни елга совуришга қандай кўзинг қияди.

Шонобхон ўзича ниманингдир хаёлини қилиб, уларга қаради; унинг кўзларига қайғу соя солганди. Кейин у синглисининг устига энгашди-да, ёпинчигининг бари билан унинг юзларини артди, сўнг уни қўлига кўтариб ўрнидан турди. Саватни тўлдирмагунча уйга қайтиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Агар бир шер¹ гурuch, вобла балиғи, озгина батат олиб бормаса, отаси тўнғиллайвериб жонидан тўйдириб юборади.

Шонобхон синглисини чуқур четига олиб келиб, авайлаб ўтқазди-да, мулойимлик билан деди:

— Сен шу ерда ўтира тур, мен бориб кўмир териб келаман, хўпми?

Бир оғиз сўз айтишга мадори қолмаган Рупобхон хиёл бош ирғаб жавоб қилди. Шонобхон яна чуқурга тушиб, ишга шўнғиб кетди.

Тонг бутунлай ёришиб, қуёш ҳам ўз жамолини кўз-кўз қила бошлади. Читтагонгдан келадиган почта поездининг келишига оз вақт қолганди. У етиб келгунича чуқурдаги кўмирни йиғиштириб бўлишлари керак. Улар янада жон-жаҳдлари билан ишга киришиб кетдилар.

Ишга шўнғиб кетган болалар яна битта кўмир терувчининг пайдо бўлганини сезмай қолишди. Бу боланинг номи Лалу бўлиб, елкаси йиртиқ кўйлак кийиб, бўйнига эса кир сочиқ боғлаб, лабига сигарета қолдиғини қис-тириб олганди. У саватини изга қўйди-да, сигаретини буруқсатиб, чуқурни кўздан кечирди ва норози қиёфада қовоғини уйди. Унинг кўзларида совуқ ёлқин учқунланди. Лалу сигаретини охириги марта сўриб, қолдиғини бир четга улоқтирди-да, чуқурга яқинлашди. Болалар уни кўргач, эсанкираб қолишди.

Лалу уларга заҳарханда тиржайганча қараб турарди. У болаларнинг довдираб қолишининг сабабини яхши

¹ Ш е р — оғирлик ўлчови, чамаси, бир кило келади.

биларди. Ахир, у машхур ўғри Қалунинг туғишган укаси эди-да. Сал нарсага тарсаки тушириш, ҳақоратлаш ёки бундан баттари ҳам унинг учун ҳеч гап эмасди.

Лалу бошини бир синлаб пешонасига тушган сочини орқасига улоқтирди-да, саватини чуқурга ташлаб, кейин ўзи ҳам сакраб тушди. Болалар унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кўз-қулоқ бўлиб кузатиб туришарди. Лалу доим ҳаммадан кейин келарди-да, деярли ҳар сафар бирор жанжал чиқариш пайида — бирининг гарданига солар, бошқасини турткилар, учинчисини ҳақоратларди. Уни кўргани ҳеч кимнинг кўзи йўқ эди, аммо унга эътироз билдириб, қаршилиқ кўрсатишга ҳам юраклари дов бермасди.

Лалу ўзига қаратилган нигоҳларни илғаб, мамнун ишшайди.

— Ҳой, безорилар!— деб қичқирди у.— Нега ҳамма кўмирнинг чангини чиқариб юбординглар?

Болалар миқ этмай, бир-бирларига қараб олишди-да, яна ишларини давом эттиришди. Бу Лалунинг баттар жаҳлини чиқариб юборди.

— Тилларингга тирсак чиққанми?— дея янада қат тикроқ бақирди у.— Ҳа, нега нафасларинг ичларингга тушиб кетди.

— Гапиргандан нима фойда?— деди оҳиста Шонобхон.

— Нима фойда деганинг нимаси? Кўмирни талон-торож қилишга қандай журъат этдиларинг?

— Айб бизда эмас,— деб жавоб қилди Ғилай.

— Унда ким айбдор?— деди Лалу пошнаси билан ер тепиниб кўмир чангини буруқсатаркан.— Менинг келишимни билардиларинг-ку.

— Билган бўлсак нима қилибди!— жавоб қайтарди Геду.— Сени келади деб, қўлимизни қовуштириб ўтиришимиз керакмиди?

Мону пиқ этиб кулиб юборди.

— Сен нега куляпсан?— деб унга ёпиша кетди Лалу.

— Нима, бўлмаса йиғлаши керакмиди?— дея кесатди Филай.

— Вой ярамас-ей! Мен унга бировни масхара қилиб кулишни кўрсатиб қўяман!— деб бақирганча, саватини олиб, дағдаға билан Монунинг тепасига бостириб борди.— Қани, тирмизак, кўмирнинг ярмини бу ёққа тўк-чи!

Монунинг қўрққанидан юраги орқасига тортиб кетди. «Ахир, бу каллақесар ҳеч нарсадан тоймайди-ку», деб ўйлаб, юзини калтақдан тўсиш мақсадида қўли билан пана қилди. Лекин Лалу урмади, фақат шонашиша кўмирни ўз саватига сола бошлади. Болалар ишларини тўхтатиб, бу машмаша нима билан тугаркин, деб кузатиб туришарди. Вой лаънати-ей! Наҳотки, улар бу талончиликка жимгина қараб туришса?

Шонобхон жаҳли чиққанидан кўкариб кетганди. Охири чидаб тура олмади-да, Лалунинг ёнига отилиб бориб, қўлини чангаллаб олди.

— Торт қўлингни!

— Нима, нима дединг?— Лалу довдираб қолди.— Бу мишиқининг кўмирини тортиб олишимга ким халақит беради? Сендақа ҳимоячидан ўргилдиму. Йўқол, бировнинг ишига аралашма!

— Унинг кўмирини олишингга йўл қўймайман!— дея бақирди Шонобхон ёпқичини белига боғлаганча.— Қани, кўмирни жойига тўк-чи,— кескин талаб қилди қиз,— кейин пушаймон бўласан, билиб қўй.

— Пушаймон бўласан, деяпсанми? Қўлингдан нима-ям келарди?— деб кулиб юборди Лалу, афтини масхараомиз буруштириб.

Ғазабдан ўзини йўқотган Шонобхон кучининг борича уш итариб юборди. Лалу йиқилди, лекин шу заҳотиёқ санчиб туриб қизга ташланди. Иккалови ёқалашиб кеттишди, лекин кучлар ҳар ҳолда, тенг эмасди-да! Лалу энчилик билан Шонобхоннинг сочига чанг солиб, унинг юзини ерга ишқай бошлади. Шонобхон жон аччиғида бақириб юборди. Унинг юз-кўзию оғзи-бурни кўмир

гарди билан тўлди. Бошқа болаларнинг тўсатдан ташланиб қолишидан чўчиган Лалу қизни қўйиб юборди, лекин шундаям Шонобхоннинг биқинига бир тепди. Қиз инграб юборди. Худди шунни кутиб тургандек болалар унга ташланиб, роса таъзирини беришди. Лалу ҳаммаёғи тимдаланган, қирилган ҳолда оғир нафас олиб турарди. Қўрқиб кетган Рупобхон овозининг борича додларди.

Бақиріқ-чақиріққа станция полициячиси Шубедали югуриб келди. У қўлини пахса қилиб ўдағайлаганча болаларни ҳайдай бошлади.

— Падарлаънатлар, йўқолларинг. Тезроқ қораларингни ўчирларинг-чи, шайтонваччалар. Мен сенларга кўрсатиб қўяман!

— Шубедали, бу шумтакалар нима қилишибди?— деб бақирди станция бошлиғи, аксига шу топда у сутчидан сут олаётганди.

Шубедали бошлиғи томон чопди. Вақтдан фойдаланган болалар чуқурдан чиқа солиб бозор томонга жўнаб қолишди. Улар орқага ўгирилиб, полициячи станция бошлиғига жон-жаҳди билан қўлларини ҳар мақомга солганча алланималарни тушунтираётганини кўришди. Чуқур олдида фақат Лалунинг бир ўзи қолганди. У саватлардаги кўмирларни ўзининг саватига солиб олди-да, оёқларини осилтирганича бўш юк вагонининг остонасига ўтириб олди. Унинг дарду дунёси қоронғи эди. Шонобхон унинг қўлларини тимдалиб ташлаганди. Жароҳатлари ачишар, улардан қон тепчиб турарди. Лалу бўйнидаги рўмолни ечиб, қўлини боғлади. Лекинига қизи қурмагур бало! Ўзини-ўзи ҳимоя қила олади. Анави мишиқиларга ўхшаб шалвираб турмайди. Аммо ўзиям кимлигини кўрсатиб қўйди-ку. Энди лом-лим деб оғизларини очиб кўрсинлар-чи.

Лалу ерга сакраб тушди-да, станция буфетига йўл олди. У буфетчи билан анчайин ошна эди. Лалу банкадан печенье олди-да, чой олиб келишни буюрди.

Буфетчи келгинди бўлгани учун ҳам Лалуга ўхшаш безорилар билан эҳтиёткор муомалада бўлиб ошначилик қилмаса, пайига тушиб оёғидан чалиши ҳеч гап эмас. Боз устига, Лалу эпчил, ўтакетган суллоҳ эди. Буфетчи уни ўз таъсир доирасида тутишга ҳаракат қиларди ва у орқали аҳён-аҳён ҳатто катта пулга ҳам тўғрилаб бўлмайдиган ишларини битириб оларди.

Лалу чанқоғини қондиргач, бозорга борди, кейин тушгача пасқам, гадойтопмас кўчаларда мақсадсиз саланглаб юрди. Сўнг у пристанга қараб жўнади-да, дам олиш учун зинага ўтирди. Қаршисида ойнадай ялтиллаб Мегхна дарёси ястаниб ётарди. «Ҳозир бир чўмилиб олсам ёмон бўлмасди», деб ўйлади Лалу. Одатда кўмирини сотиб бўлгач, болалар шу ерга келиб маза қилиб чўмилиб, сувда қувнашиб, яйрашарди. Лекин бугун бирортасиям кўринмасди. Лалу атрофга аланглади: фақат кўприк ёнида чўмилаётганлар кўпроқ эди. Ҳа, яна у ер-бу ерда қайиқчилар ҳамда кема матрослари кўзга ташланишарди. Аммо уларнинг Лалу билан неча пуллик ишлари бор? Ахир, у ҳали она сути оғзидан кетмаган тирранча-ку! Лалу қип-яланғоч бўлиб ечинди-да, белидаги рўмолчасини корсон боғич ўрнига ўраб кейин сувга шўнғиди.

Маза қилиб чўмилгач, у сувдан чиқиб кийинди-да, дарахт соясига ўтирди. Чўмилавериб қорни росаям очикқанди. Аммо таомни қаердан, қандай қилиб топсыйкин? Болалар билан олишаман деб, икки қўлини буринга тиқиб қолаверди. Пулсиз уйга қайтишни хаёлига ҳам келтирмасди. Чунки келинойиси исканжага олиши турган гап, нега бетел олиб келмадинг, ёнингда қанча пулинг қолди? Шундай-шундай бўлди деб, борганини очик-ойдин айтганинг билан бари бир ишонмайди: ҳаммасини харала-тарала қилиб йўқ қилгансан, дейишадди.

Лалу тузукроқ бирор баҳона топа олмагач, яна станцияга қараб кетди.

— Ошна, ёрдам бермасанг бўлмайди,— деди у буфетчига.— Етти ан ҳаводай зарур бўлиб қолди.

Буфетчи унга пул чиндан ҳам зарур бўлиб қолганлигини билиш мақсадида Лалуга синчиклаб тикилди. Кейин ёғоч қутичадан ярим така олиб тангани йигитга узатди. Лалу пулни индамай олиб кўчага чиқди.

Фира-шира бўлиб қолганди. Станциядан кечки поезд жўнаб кетди. Лалу темир йўл изларини кесиб ўтиб, қишлоқ йўли бўйлаб кета бошлади. Йўлнинг икки чеккасида манго дарахтлари саф чекиб туришарди. Қоронғи анча қуюқлашиб, икки қадам наридаги нарсани кўриб бўлмасди. Лалу бу кўчани беш бармоғидай яхши билганидан қоқилмай-суқилмай борарди. У қишлоққа етиб келгач, нон дарахтлари ўсадиган боғчадан ўтиб, чоғроққина кулба орқасидан чиқиб қолди. Шу ерга келганда у тўхтаб, чўнтагидан бири¹ олиб чекди. Лалу бир неча дақиқа нима қилишини билмай тургач, сигарета қолдигини улоқтириб юборди-да, кулбага яқинлашди. Четан деворнинг тирқишидан ичкарида ёниб турган жинчироқ шуъласи тушиб турарди. Лалу тирқишдан мўралаб Шонобхонни кўрди. У синглисининг бошига кўзачадан сув қуярди. Бундан чиқди, қизчанинг аҳволи оғир экан-да, Шонобхоннинг кўриниши ташвишли эди. Лекин отаси ҳеч нарса бўлмагандек бордон устида ағанаб ётарди. Вой, ярамас-ей! Фақат еб-ичсаю ағанаб ётиш бўлса, бошқалар ўлса ўлиб кетавермайдими!

Лалу ўнг чўнтагидаги дум-думалоқ мегани силаганча, журъатсиз турарди. Нима қилиш керак? Шонобхонни чақирсинми? Овозидан таниб қолгудек бўлса гаплашмай қўяди-ку, энди нима қилсайкин? Буфетчидан сўраб олган пулининг ярмига зўрға байлашиб олган анорини бермасдан қайтиб кетаверадими?

Лалу бир оз иккиланиб тургач, ёнбошдаги девор ёқалаб кулбанинг эшигига бошлаб борувчи тор йўлдан

¹ Б и р и — сигаретнинг арзон тури.

юриб кетди. Эшик бамбукдан ясалган бўлиб, очиш қийин эмасди, ammo унинг эсига эрталабки ёқалашиш тушиб, яна паришонхотирлик билан тўхтаб қолди.

Ниҳоят, у ўзини қўлга олиб, шахд билан эшикни тақиллатди. Аввалига оҳиста, кейин қаттиқ тақиллатди.

— Ким?— деган товуш эшитилди ичкаридан.

— Эшикни оч.

— Ким у? Мону, сенмисан?— деб сўради Шонобхон эшикни очатуриб.— Вой, сенмисан?— деб қичқариб юборди у чақирилмаган меҳмонни кўриб.— Нега келдинг? Жўна, ҳозироқ туёғингни шиқиллатиб қол, бўл-маса отамни чақираман!

Жинчироқнинг шуъласи саросимага тушиб қолган Лалунинг юзини хира ёритарди. У ўнг қўлини узатиб, айбдор оҳангда деди:

— Манави анорни Рупобхонга берсанг.

Шонобхон анорни ола солиб улоқтириб юборди.

— Мен сендан ҳеч нарса олмайман!— деб хитоб қилди у ғазаб-ла.— Жўна, жўна бу ердан.

Шонобхон Лалунинг юзига тарсаки ургандек, шарақлатиб эшикни ёпди. У бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин бари бир журъат этолмади. Остона ёнида сўзсиз ер тепиниб турди-да, кейин аста-секин орқасига, станцияга қараб жўнади. Тун ҳукмронлиги бошланганди. Эрталабки поездга чиқиш мақсадида олисдан келган йўловчиларнинг айримлари бетон скамейкада, баъзилари бўлса шундоққина платформада ухлаб ётишарди. Малу бояги бўш юк вагониде бошига тош қўйганча тунаб қўя қолди.

Лалу уйғониб, кўзларини ишқаганча вагондан ташқарига қараганида осмоннинг шарқ томони қизара бошлаган эди. Ҳадемай қуёш чиқади. Лалу саватини қўлига олганча вагоннинг сўнгги вагониде, болалар тўдасини кўриб қолди, улар вагонда Мону ҳам бор эди. Улар вагон орқасида, темир йўлда туришарди. Бошқа пайт бўлганида Мону вагоннинг охирида бўлмасди, ammo

ҳозир ҳайрат-ла уларга кўз қирини ташлади. Нега энди улар кўмир йиғиш ўрнига бу ерда қаққайиб туришиб-дийкин?

Лалу уларга яқинроқ борди. Мону йиғларди. Лалу ўз ғурурини енгиб, биринчи бўлиб гап бошлади:

— Нима бўлди?

— Ўзинг ану ерга боргин, кўрасан,— жаҳл билан унинг галини бўлди Ғилай.

— Борма,— деди ўзига-ўзи гапираётгандек Геду.— Гарданингга тушириб ҳайдаб юборишади.

— Нега энди туширишар экан? Нега ҳайдаб юборишаркан?— суриштира бошлади Лалу.

— Борсанг, негалигини ўзинг кўрасан. У бизнинг ҳаммамизни қувиб солди.

— Ким у?

— Ким, ким,— жиззакилик билан мазахомиз деди Геду.— Ким бўларди, анави жин ургур полициячи-да. Кўмир теришга рухсат бермаяпти.

— Нега энди рухсат бермасакан? Чуқур унга мерос бўлиб қолган эканми?— Лалу бошини силкиди.— Қани, кетдик.

Лалу саватини темир йўлда қолдириб, катта-катта қадам ташлаганча чуқур томонга йўналди. Болалар ҳам унинг ортидан қўрқа-писа эргашишди. Тўқнашувнинг оқибати қандай тугаши уларни қизиқтирарди.

Шубедали чуқур ёнидаги тош ётқизилган майдончада ўтириб олганча бири чекарди. Унинг қўлида таёғи бор эди. Бу нарса Лалуни қиттаям чўчитмади. У полициячининг рўпарасида тўхтади-да, тап тортмасдан:

— Мону нега йиғлаяпти?— деб сўради.

— Э, Лалу, бу сенмисан! Биридан чекасанми?— деб сўради Шубедали ўрнидан туриб.

— Чекмайман. Саволимга жавоб бер.

Полициячининг чехрасидаги мулойимлик йўқолди.

— Бировнинг ҳиқиллаши билан нима ишим бор? Бунга менинг мутлақо даҳлим йўқ.

— Аҳ-ҳа, ҳали сенинг дахлинг йўқми? Қим уларни ҳайдаб юборди? Қим урди? Сен эмасми, а?— тикрайиб борди Лалу.

Унинг бостириб келиши полициячини доводиратиб қўйди.

— Ҳайдашга ҳайдаб юбордим,— деб ўзини оқлай бошлади у дудуқланиб.— Локигин урмадим. Улардан қайси биридир йиқилиб тушди. Балки қаттиқроқ тушган бўлса керак-да, ўшанга йиғлаяпгандир.

Лалунинг кўзлари ғазабдан ёнарди.

— Қаттиқ йиқилдиммиш,— деб масхаралади у полициячини,— сеними, шошмай тур, ҳали мендан кўрасан...— Шундай дея у орқасига ўгирилди-да, жўнаб қолди.

— Намунча жаҳлинг чиқмаса?— деб бақирди Шу-бедали унинг кетидан.— Тўхта, гапга қулоқ сол!

Лалу ҳатто ўгирилиб ҳам қарамади. Болалар унинг полициячининг астар-пахтасини ағдарганини кўришиб, кўнгиллари тоғдек кўтарилди. Мону йиғисини бас қилди. Шубедали болаларни ҳайдаётганида Мону қоқилиб, бошмалдоғининг териси шилиниб кетганди. Ғилай ўзининг эски полотно шарфидан йиртиб олди-да, унинг бошмалдоғини боғлаб қўйди.

— Лаънати фиръавннинг бир оз ақлини киритиб қўйишга тўғри келади!— дона-дона қилиб такрорлади Лалу болалар олдида кўкрак кериб бораркан.

Болалар Поддо холанинг ҳовлисига келиб, ўтга давра қуриб ўтиришди. Даврада Шонобхондан бўлак ҳамма болалар жамулжам эди. Агар синглисининг аҳволи оғир бўлмаганида у ҳам албатта келган бўларди. Болалар полициячидан қандай қилиб қасос олиш ҳақида узоқ суҳбатлашиб ўтиришди.

— Мен унинг қаерда яшашини биламан,— деди Ғилай.— Биз кечқурун билдирмасдан унинг уйига кириб оламиз-да, ойнасидан бошига сув қуямиз.

— Топган жазоингни қара-ю!— эътироз билдирди Геду.— У бизни бошлаб дўппослади-ку!

Ҳамма айтадиганини айтиб бўлгандан кейин Лалу сўз бошлади. Унинг таклифи ҳаммага маъқул тушди. Қасос олиш бўлса, қасос олиш-да! Айбн қанча кўн бўлса, таёқ ҳам шунчалик йўғон бўлиши керак.

Эртасига азонлаб болалар чуқур ёнида пайдо бўлиб, кўмир уюми орқасига яширишиб олишди. Улардан биттаси ўқтин-ўқтин бошини чиқариб, гапимлари келяптими, йўқми, деб қараб қўярди. Олисдан гудок овози эшитилди. Ҳадемай паровоз шлагини тўкиб, сув олиш учун етиб келади. Осмон ёришиб келаётганди. Узоқдан Шубедали кўринди. У таёғини қўлтиғига тикиб, чўнтагидан бири билан гугурт олди. Сигаретасини ёндиришига улгурмасданоқ билагига тош келиб тегди. Полициячи «оҳ», деди-ю, қўлини силкиди. Шу заҳотиёқ устига тош бўрони ёғилди. Шубедали ишнинг охири чатоқлигини кўриб орқасига қарамай қочиб қолди. У анча нарига боргач, тўхтаб атрофга аланглади: «Қайси жин ургур шайтоннинг ишийкин»,— деб ўзича сўкниб қўйди ва шу заҳотиёқ бу ҳеч қандай шайтон-пайтоннинг эмас, кеча ўзи ҳайдаб юборган шайтонваччаларининг иши эканлигини англади. Кечқурун болалар тағни Поддо холанинг ҳовлисига тўпланишди. Болалар нидамай, қовоқларини солиб ўтиришарди. Полициячини-ку, таъзирини беришди, аммо бундан нима фойда? Бари бир кўмир йиғишига бориша олмаяпти. Қандай йўл топишсайкин?

— Юк вагонини бузиб олиш керак,— деди Ғилай.— Очдан-оч ўтираверамизми бўлмаса.

Бироқ унинг таклифини ҳеч ким қувватламади.

Болалар анчагача жимжит ўй суриб ўтиришди Поддо хола талинкада қовурилган гуруч олиб келди-да уни давранинг ўртасига қўйиб кетди.

— Оз бўлсаям тамадди қилиб олинглар.

Ҳаммалари чуқур ўйга толганича, чурқ этишмай гуруч чайнашарди. Ниҳоят, талинка бўшагандан кейин Лалу Шонобхонга қараб деди:

— Бориб сув олиб келсанг бўлармиди.

— Менга тиқилганича йўқ ҳали!— деди Шонобхон қовоқларини уйиб.

— Бизгаям бир хизмат қилсанг қилибсан-да,— деб Лалу жилмайди.— Ҳалиям жаҳлинг чиқяптими?

— Ҳа.

Шонобхан бир муддат тумсайиб ўтирди-да, кейин ўрнидан туриб уйга кириб кўза кўтариб чиқди.

— Ма, заҳарингга ич,— деди у кўзани ерга қўйиб.

— Оббо тегманозиг-ей!

Лалу кўзанинг оғзидан ютоқиб симира бошлади.

Шу вақт ҳовлига полициячи кириб келди. Уни биринчи бўлиб Мону кўрди. У сесканиб тушди-ю, аммо жойидан жилмай, Филайга кўзи билан ишора қилиб қўйди. Болаларнинг эътиборини Шубедалига жалб этиш учун шунинг ўзи етарли эди. Унинг ташрифи ҳеч кимнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. Нега келдйкин? Ҳар ҳолда, бекорга келмагандир. Эрталаб роса адабини еди ўзиям. Бекорга бошини сочиқ билан боғлаб олмагандир. Болалар ўзларини анқовликка солиб, жим ўтиришарди.

Лалу Шубедалига қон қўйилган кўзларини қалади.

— Бу ерда нима қилиб юрибсан?— деди у тишларини гижирлатиб.

Негадир Шубедалининг чеҳраси ёришиб, мулоғим жилмайди.

— Ўзим, шундай,— деб жавоб берди у, болаларнинг ёнига, ерга ўтира туриб.— Сизлар билан ўтиргим келди-да. Мендан жудаям хафа бўлдинглар-а, шундайми?

Ҳеч ким миқ этиб оғиз очмади. Ҳаммалари ўзларини у ёқ-бу ёққа ташлашарди-ю, лекин полициячига қиё боқишмасди. Лалу қандайдир бир ўтни чайнарди.

— Жудаям хафасизлар, биламан,— деб яна ўзини ўзи жилмайишга мажбур этди Шубедали.— Лекин нима-ям қила олардим.

У чўнтагидан бир пачка бири олди-да, болаларни сийлай бошлади. Лалу аввалига унамай турди-да, ахийри чеккиси келиб, олди. Бошқалар унга эргашишди. Шубедали чекиб бўлиб, гапни узоқдан бошлади. Болалар полициячининг гапларига жимгина қулоқ осганча унинг кўкарган, ғурра бўлган жойларини талмовсирагансимон томоша қилишарди. Фақат Лалунинг лабларидан шўх табассум жилваланарди.

Шубедали гапини тугатиб, ўрнидан турди ва охирида: — Хўш, келишиб олдикми?— деб сўради.

Ҳаммалари рози бўлгандек баравар бош ирғашди.

Эртасига ҳали хўроз чақирмасданоқ иш қизиб кетганди. Кун чиққунича ҳамма пистакўмир йиғиштириб олинганди. Болалар эпчиллик билан чуқурдан чиқиб, саватларини бошларига қўйиб, темир йўл бўйлаб шошилинч одимлаб боришарди. Уқтин-ўқтин улардан бирортаси тўхтар, орқасига қараб қўярди. Шу вақт олисда полициячи кўриниб қолди. У таёғини силкитганича болаларнинг орқасидан чопиб келар, унинг орқасидан станция бошлиғининг бақириб сўкинаётгани эшитиларди.

Болалар бу орада тепаликдан ошиб ўтиб, нариги томондаги кўчага чиқиб олишди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, полициячи ҳам тепаликдан ошиб тушди. Уни кўриб қўрқувдан болаларнинг оёқлари чалманча бошладди, Шубедали бўлса ана-мана дегунча етиб келарди...

— Ҳой, тўхтасаларинг-чи!— деб бақирди ниҳоят полициячи.— Чопманглар, деяпман!— Дарвоқе, болаларни тўхтатишнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Улар шу бугун кўмир теришга одатдагидан эртароқ, ҳатто нонушта ҳам қилмай чиқишган, обдан тер тўкиб инлашган, боз устига, бошларига оғир саватни қўйиб олганча югуришга тўғри келганди. Бундан бу ёғига югуришга уларнинг мадори етмасди.

Шубедали серрайиб турган болалар ёнига келди-да, станция томонга ғазаб билан тикилиб деди:

— Нафасингизни ростлаб олинглар! Анави жин ургур станция бошлиғи энди бизни кўрмайди. Еб тўймас, беш қўлини оғзига тикади-ю, бари бир кам. Катта маош олади, бунинг устига вагонларда ўғирлик молларни ташийди. Биз бўлсак унинг хизматида қўл қовуштириб туришимиз керак. Бир қарасанг, бозорга бориб кел, бир қарасанг, дори-дармонга югур, гоҳ хонасини тозалаб қўй. Лаънати қулдек ишлатади. Энди бўлса, мана шу кўмир тўкиладиган чуқурни ҳам пайқаб қолибди. «Шубедали,— дейди менга,— шундоққина бурнимиз тагида шунча бойлик турганда кўмирга пул сарфлашнинг нима кераги бор, ахир, бу тежамкорликдан бошқа гап эмас-ку!» Сизлар, оғайничалишлар, бунданам воҳлироқ келсанглар нафасларинг оғзиларингга тикилиб қочиб юрмайсизлар.

Шубедали тупуриб, станцияга қайтиб кетди, нафасини ростлаб олган болалар эса аста-секин бозорга жўнашди. Ёш заҳматкашлар тетик ва қувноқ боришар экан, уларнинг одимларига мос ҳолда эрталабки қуёш нурида саватларидаги пистакўмир ялт-юлт қиларди.

ЖАБРОИЛНИНГ ҚАНОТИ

Пилкхон қишлоғи ёнидан ўтадиган катта тош йўлдан ажралиб чиққан кўчанинг ёнбошидаги кичик ўрмонзорнинг ўртасида бир чоғроқ уй ҳилвираб турибди. Уйнинг пахса деворлари нураб, ёрилиб, уваланиб кетган. Қуёш нури, ёмғиру шамоллар ёриқ-тирқишлардан кириб бемалол сайр қилишарди. Томининг тунукалари занглаб, чириб, илма-тешик бўлиб кетганидан, ҳаво очиқ кунлари мовий осмонни бемалол томоша қилиб ётса бўлаверарди. Мана шу кулбаи вайронада Ҳалима исмли аёл тўққиз ёшли ўғли Наби билан яшарди. Кечқурун она ўғлининг роса пўстагини қоққан эди, лекин шу топда улар пальма баргларида тўқилган бўйрада осойишта ухлаб ётишарди.

Наби тамаки сотадиган боққоллик дўконида ишларди. Ҳалима ўғли ёшлигиданоқ бирор ишнинг этагини ушламаса, турмушлари оғир бўлишига кўзи старди. Наби ҳали эмизиклигидаёқ бева қолганди. Рўзгор тебратиб, қорин тўйдириш учун бойларнинг хизматини қилишга, баъзида эса ҳатто садақа сўрашга ҳам тўғри келарди. Кечқурунлари эса қабристон дарвозаси ёнига келарди. Қариндош-уруғларининг қабрини зиёрат қилишга келган зиёратчилар назр-пиёз, чақа пул беришарди.

Турган гап, Наби хизмати учун сариқ чақа ҳам олмасди, фақат хўжайин кунда бир марта қоринни тўйдирарди. Бола бири ўраб бериб туриши керак эди. Наби

қўл учида ишларди, аммо-лекин бу ҳунарни пухта ўрганиб олса, ойига беш такагача даромад қилиш мумкин эди.

Лекинига кейинги пайтларда Набининг иши қовушмай қолганди. У ишдан бўйин товлар, арзимас баҳона билан ҳам дўкондан қочиб қолишга ҳаракат қилар, агар бунинг уддасидан чиқолса кун бўйи ит топмас жойларда санқиб юарди. Хўжайин Набининг қилмишларини онасига уч марта қақиб берди, кун кеча эса, агар боланг эс-ҳушини йиғиб олмаса, ҳайдаб юбораман, деб охирги марта огоҳлантирди. Унга бунақа қулоқсиз, ялқов боланинг кераги йўқ. Бу гап Ҳалимани жуда ташвишга солиб қўйди. Агар бирор-бир ҳунар эгаси бўлмаса, ўғлининг ҳоли нима кечади? Хароб бўлади-ку. Лекин бу қайсар тирранча келажаги ҳақида ўйлашни хаёлига ҳам келтирмайди. Уйлаб ҳам унга нима? Ахир, уни боқиш учун садақа сўраб, ҳар қандай қора ишни бажаришга тайёр онаси бор-ку.

Улар орасидаги жанжал анча бурун бошланганди. Наби кеч қайтиб келган кун Ҳалима уни дўппосларди. Она бечора ўғли кун бўйи қаерларда санқиб юганини билишга ҳар қанча уринмасин, бари бир ҳеч нарса билолмасди. Наби аччиқ-аччиқ йиғларди, кейин йиғлаган кўйи кечки овқатини ҳам емасдан ухлаб қоларди.

Кеча кечқурун ҳам шундай бўлганди. Ҳалима ўғлини роса дўппослагач, бир ўзи овқатланишга ўтирди, лекин икки луқма еяр-емас туриб кетди. У Набига овқат едириш учун ҳар қанча ялиниб-ялпоғланмасин, бола аразида қаттиқ турар, фақат аҳёнда онасига хўмрайиб қараб қўярди. Уйқу элитгунча у шу ҳолда тумтайиб ўтираверди.

Ҳалима чўкиб қолган девор тирқишидан осмонга қараб ётаркан, бир қўли билан ўғлини қучоқлаб олганди. У неча марталаб Набини муштлаган, нечалаб бамбук таёғини синдирганди-ю, лекин ҳеч қачон ҳозиргидек унга жони ачимаганди, шу топда тинчланиб ухлаётган ўғлининг ёнида ётаркан, йиғлагудек алам қилиб кетди.

Ахир, у ҳали суяги қотмаган бола-ку, ундан яна нима истади? Ажал боланинг отасини ҳамма ғам-ташвишлардан халос этиб, жонини олган қўйган, шу боисдан бахтсиз она ҳам ота, ҳам она бўлиб уни тарбиялаши керак. Баъзида ўзини туголмаса нима қилсин? Боланинг ҳар бир ножўя ҳаракати учун аямай дўппослайверишдан фойда йўқ, лекин у ҳозирданоқ бирор-бир ҳунарнинг этагидан тутиб қолмаса, кейин бир умр косаси оқармай ўтади. Ахир, Ҳалимани унга бир умрга бойлаб бериб қўймайди-ку, эртами-кечми ўғли ўзини-ўзи эплаши керак-ку!

Кўнгли бўшашиб кетган Ҳалима Набининг пешонасидан ўпди. Бола оҳиста кўзини очди-да, тўсатдан бармоғи билан эшик томонни кўрсатиб:

— Ойи, у ерда ким бор? — деб сўради.

— Қаерда? — деди ҳайрон бўлганча Ҳалима.

— Ҳов анави ерда, — деди Наби қўли билан кўрсатиб.

— У ерда ҳеч ким йўқ, — деди қатъий Ҳалима.

— Мени алдамоқчимисиз? — дея Наби хафа бўлди. — Оппоқ кийимли чиройли амаки турганини ўзим кўрдим-ку.

— Чиройли амаки дейсанми? — Ҳалима ажабланди.

— Ҳа-да! — ҳаяжонланиб гапирди Наби кўзларини яна ҳам каттароқ очиб. — Ойи, у менга ширинликлар ташлаб кетмадимми?

— Ташлаб кетди, ташлаб кетди, — деб жавоб қилди Ҳалима изтироб аралаш кулганча. — Энди ухла, — деди у ўзини бир оз босиб олгач, — бўлмаса эрталаб ширинликларни бермайман.

— Ойи, ўша амаки ким? — деди ҳамон тинчимай Наби. — Унинг елкасида қанотлари бор эди.

— Қанотлари?! — дея такрор сўради Ҳалима.

У ҳеч балога ақли етмай Набининг юзларига синчиклаб тикилди.

— Ҳа, ҳа, қанотлари бор эди!— дея қайтарди бола.— Шунақанги чиройлики, худди товуснинг думига ўшайди.

Ҳалима ўғлини бағрига босиб, елкасини силаб, эркалади.

— Ҳа, тўғри, худонинг элчиси фаришта келди. Бугун ахир ҳайит-ку. Бу кун фаришталар осмондан тушиб, уйма-уй кириб юришади.

Буни қара-я! Ҳаяжонланиб кетган Наби бўйрадан сакраб туриб кетди. Кеча кечқурун уйга қайтаётиб мачитда жуда кўп одамлар тўпланиб турганини кўрганди; улар ҳаммаси қўл қовуштириб қурьонни тинглашаётганди. Ҳатто ҳозир ҳам, ярим кеча бўлишига қарамдан яқин орадаги мачитдан сўфининг ёқимли овози эшитилмоқда эди. Ҳеч ким ухламаётганди. Ҳамманинг ота-боболарининг арвоҳи, фаришталар билан гаплашгиси, олло таолони ўзларининг аламу шодликлари ва орзу-умидларидан воқиф этгиси келарди. Шундай пайтда она-боланинг ухлаб қолишганини қаранг-а. Оллонинг элчиси уларнинг уйлари ёнидан ўтиб кетибди-ю, улар бўлса бахтсиз ҳаётлари, эҳтиёжлари ва илтимосларини унга сўзлаб бера олмай қолишибди.

Ҳалима жинчироқларни ёқди-да, ўғлини овқатлашишга унатмоқчи бўлди.

— Балки қорнинг очиб қолгандир?— деб сўради у.— Овқат еб олсанг бўларди.

Наби жавоб бермади. У ўта ҳаяжонланганидан ҳатто очликни ҳам сезмасди. Фаришталар оллога одамларнинг туриш-турмушларидан хабар олиб борсалар, демак, ўша фаришта буларнинг турмушлари ҳақида ҳам хабар етказгандир? Тагин у она-боланинг ҳайит арафасида ухлаб ётишганини айтиб берса-я.

— Ойи, фариштага бирор нарса дейишга улгурдингизми?

Ҳалима ажабланганча жим турарди.

— У бизнинг уйимиз ёнидан ўтаётганида, унга ҳеч

нарса демадингизми?— деди алам билан Наби.— Нега мени уйғотмадингиз?

— Вой, тентаг-ей!— деди жаҳл билан Ҳалима.— Фариштанинг бизнинг гапларимизга қулоқ солишдан бошқа иши йўқми? У бойларнинг ҳолидан хабар олгани келган, бизнинг уйга эса қиё ҳам боққани йўқ.

Наби нима ҳақдадир узоқ ўйлаб ўтирди-да, кейин бехосдан:

— Ойи, нега энди сиз на эрталаб, на кечқурун намоз ўқимайсиз?— деб сўради.

— Намоз ўқигандан нима фойда?— деб жавоб қилди Ҳалима зарда билан.

— Нега энди фойда бўлмас экан?— қичқириб юборди Наби.— Ким намоз ўқиса фаришта ўшаникига келади, олло фариштадан унинг ҳаёти ҳақида билиб олади.

— Бўлмаган гап!— деди жавраганча Ҳалима.— Олло қалин кўрпага бурканганча уйқуни уриб ётибди. У кўзини фақат олтин умушлар инъом қилишаётгандагина очади, камбағалларнинг дуоларига, эса қулоқ ҳам солмайди.

Бола ажабланганча кўзларини ширпиратарди. Ҳали оллоси шунақа экан-да! Бундан чиқди, қашшоқлар ҳеч нарсага умид боғламасликлари керак экан-да? Уларнинг олтин ва кумуш оладиган ерлари йўқ, шундай бўлгач, уларнинг дуолари яратганнинг қулогига стиб бормас экан-да? Онаси, афтидан, ҳақ шекилли. Камбағаллар ҳам намоз ўқишади-ку, аммо бари бир азоб-уқубатда яшашади. Бойлар яна бойийверишади. Олло уларнинг бир инъомларини ўн баравар қилиб қайтаради.

Ахир, ҳамма одамларни олло яратган-ку! Шундай экан, нега энди у барчага баробар бўлмай фақат бойларга мурувват кўрсатади? У ҳеч бўлмаса тушида бўлса-да, бева-бечораларнинг оҳу ноласини эшитмасикини?

Набининг юраги нафратга тўлиб кетди. Яна ёдига худонинг элчиси тушди. У кўзни қамаштирувчи оппоқ ёпинчиқда бўлиб, худди шундай оппоқ от миниб олган

эди. Агар Наби ўз вақтида уйғонганида эди, у фариш-
танинг йўлларини тўсиб, ўзининг барча қайғу-аламла-
рини сўзлаб бериб, ёрдам сўраган бўларди, борди-ю,
фаришта унинг гапларига қулоқ солмаса, қанотига
осилиб олиб у билан бирга арши аълога учиб кетган
бўларди-да, олло таоло уйғонмагунича жон-жаҳди
билан тинмай бақираверарди.

Аммо энди додингни кимга ҳам айтардинг. Фурсат
бой берилган? Уларнинг бахти сақланаётган қутичани
фақат олло таолодан бўлак ҳеч ким оча олмайди.

Наби яна ўрнига ётди. Ҳалима жинчироқни ўчирди-
да, ўғлининг ёнига ётиб, уни бағрига босди. Нимқоронги-
ликда у Наби кўзларини катта-катта очиб олис-олислар-
га тикилиб ётганини кўрмасди, бироқ қалбида унинг
ҳаяжонини ҳис қиларди.

— Ухла, жон болам, ухлай қол,— деб ялинарди у
ўғлининг елкасини силаб.

Наби ҳамон осмонга тикилганча индамай ётарди.
Ҳаммаёқни чулғаб олган ой ёғудуси унинг қалбидаги
қоронғиликни баттар куюқлаштираётгандек туюларди.
Тўсатдан худди чақмоқ чақилгандек, бепоён океан ўр-
тасида улкан пальмалар ўсиб ётган орол ярқираб кў-
ринди-ю, миясини ажабтовур фикр чулғаб олди. Осмонга
варрак учуриб, арши аъло тахтининг оёғига илинтириб,
бор кучи билан тортиши керак. Ана шундагина олло таоло
унинг сўзларига қулоқ солишдан бошқа иложи қолмайди!

Наби эрталаб кечки овқатдан қолган-қутган нарса-
лар билан нонушта қилди. Боққолликка ҳечам боргиси
келмасди, аммо ойсининг худонинг зорини қилиб ялин-
ганига ён босмаса ҳам бўлмасди.

— Сен ўз кунингни ўзинг кўришга кўникишинг ке-
рак,— деб уқтирарди Ҳалима.— Агар оллонинг марҳа-
матига ишониб ўтирадиган бўлсанг, ҳаётда ҳеч нимага
эришолмайсан.

Наби бирини ўраб берар экан, хаёлан Пилкхон
қишлоғининг орқасидаги кимсасиз, кўм-кўк сайҳонлик-

да юрарди. Ҳар куни боққолликдан қочиб шу ерга келиб яширинарди-да, севимли машғулоти варрак учирини билан шуғулланарди. Дунёдаги биронта одам унинг нима билан машғул эканлигини билмасди. Осмон бола ни ўзига оҳанрабодек тортарди. Наби хаёлан варрак ясади. Варраги осмону фалакка кўтарилиб, бола тўғри-сидаги хабарни етказиши учун учирди. Наби бирор соат ишлагач, қорни оғриётганини баҳона қилиб боққолликдан чиқди-да, уйига югурди. Бахтига онаси аллақаяёққа чиқиб кетган экан. Наби тоқчадаги идиш-товоқларни тит-пит қилиб кастрюлькаларнинг биридан икки ан топди. Бу катта бойлик эди. Наби тангаларни кафтида қисимлаганча Навабганжга югурди ва қалин ип сотиб олди-да, чангалзорга, ташландиқ мачит томонга чопди. Бу ерда ғор бор бўлиб, бола ипи билан варрагини шу жойда сақларди. Ана, варраги турибди. Ҳар куни у мана шу варрак деб дўкондан қочиб кетарди, чунки у бутун умидини унга боғлаганди-да. Наби сир сақлай олмасди, аммо лекин бу муқаддас сирни ҳеч кимга очмаганди.

Наби варраги билан ипини олиб, Пилкхон орқасидаги кимсасиз сайҳонликка югурди. У ерга боргач, ипни варракка боғлади-да учира бошлади. Варрак баланд кўтарилгани сари боланинг қувончи ичига сиғмасди. Кўзлари шодликдан чақнаб, чеҳрасидан кулгу аримасди. Ҳозир варраги арши аълонинг устунларига ўралиб, уни пастга тортади.

Наби ҳамма ипини бир-бирига улаб узайтираверди, варрак ҳам борган сари кичрайиб борарди. Бироқ шу топда ғалтакдаги ипи тугаб қолиб, қувонч ўрнини алам эгаллади. Ипи тугаган бўлса-да, варрак ҳамон кўрниниб турарди, демак, у арши аълога етиб бормаган. Ахир, олло таоло осмону фалакдаги тахтида ухлайди, шунинг учун ҳам уни оддий кўз билан кўриб бўлмайди-да. Варрак булутлардан ошиб, олло таолонинг маконига етиб бориши учун жуда кўп ип керак. Бироқ ипни ҳеч ким текинга бермайди, пулни қаердан олиш керак? На-

ҳотки, унга олло таоло билан гаплашиш насиб қилмаса? Бола осмонга қараб, ўзининг ожизлигидан инграб юборди. У шу пайтгача шунчаки кўнгил ҳуши учун варрак учирарди. Энди ҳамма нарса ўзгариб кетди. Варрак унга оғир ҳаётини эслатса, уни учуришдаги қийинчиликлар эса бошига тушадиган турмуш кулфатларидан хабар берарди.

Орадан бир оз ўтгач, ҳафсаласи пир бўлган Наби ипни қайтадан ғалтакка ўрай бошлади. Бари бир, ҳеч нарса қилиб бўлмайди, чунки ип калта. Бу тахлит олло таолонинг маконига етиб бўлмайди.

Наби ташландиқ мачитга келиб, варракни хилват жойга яширди-да, уйига қайтиб кетди.

Онаси ҳалиям уйига қайтмаганди. Наби қаердан пул топсамикин, деб бош қотирарди. Онасига-ку, пул деб оғиз очиб бўлмайди, нақ етти терисини шилиб олади. Икки ан йўқолганини ойиси билиб қолса, ҳали нима бўлиши унга қоронғи. Бари бир, Наби ўз бахтини яна бир бор синаб кўриш иштиёқидан воз кеча олмасди. У мақсадини амалга ошириш учун ҳар нимагаям рози эди. Наби ҳамма кўзачаларни ағдариб кўрди, кастрюлкаларни бирма-бир кўздан кечирди, йиртиқ-ямоқ кийимларнинг чўнтаklarини титкилаб чиқди. У ёқ-бу ёқларини пайпаслади, қани энди лоақал бир пайса топилса. Нима, пул осмондан тушиб қолармиди? Онаси топиб келаётгани очдан ўлиб қолмаслик учун зўр-базўр етиб турарди. Бунақада пул йиғиш чикора?

Бирдан станцияга бориб чойчақа ишлаш мумкин-ку, деган фикр Набининг миясига чақмоқдай урилди. Ахир, у болалар йўловчиларнинг юкларини ташиб беришаётганини кўп кўрган-ку! Наби бир дақиқани ҳам бой бермаслик учун станцияга югурди. Лекин узоқ кутишга тўғри келди. Ниҳоят, поезд келди. Перронда югур-югур, шовқин-сурон бошланиб кетди. Наби ҳайратдан бақрайиб қолди: вой-бў, бунчаям одам кўп бўлмаса, тагин ҳаммаси ҳар хил кийимда-я. Буюмларнинг кўплигини-чи!

Вагонларнинг ёнида яшиқлар, чамадонлар, қутилар, ту-гунлар, саватлар тоғ-тоғ бўлиб уюлиб кетди. Бақриқ-чақриқлар қулоқни қоматга келтирар, ҳаммоллар бўлса ундан ошириб қичқиришарди: «Қимнинг юкини ташиб берай? Қимнинг юкини?»

Иш ҳаммага етиб-ортарди, аммо Набнинг омади юришмади. У довдираб, кўз ёшларини зўрға тийганча қўлчаларини силкитиб вагондан вагонга югурарди. Ай-рим йўловчилар уни тиланчи деб ўйлаб, бундан кўра ишлаш керак, меҳнат қилсанг роҳат кўрасан, дейишар-ди. Бошқалари эса уни ҳайдаб юбора қолишарди.

Поезд жўнади. Наби кейинги поездни кутиб турар экан, ўзининг ачиқ қисматини ўйларди. Шу топда не-гадир у ўзи ва онасига ачиниб кетди. Улар ҳеч қачон тўйиб овқат сийшмас, гоҳо эса кун бўйи очдан-оч юри-шарди. Янги кийим ҳақида-ку, гапирмаса ҳам бўлади, эгниларига доим аллақандай жулдур-жалоларни кийиб юришарди. Уйларининг деворлари омонат турар, томи бўлса илма-тешпк бўлиб кетганди, ёмғир ёғиб қолса борми, худо урарди. Уларнинг бошига тушган ғам-кул-фату бахтсизликларнинг чек-чегараси йўқ. Қани энди у ўз ғам-кулфатларини олло таолога сўзлаб бера олсайди. Унда ҳаммаси жойида бўларди-я. Аммо онаси дуо ўқиш-ни билмайди. Ўзига эса арабча ёзилган сура ва ракат-ларни ўрганишга йўл бўлсин. Шундай бўлгандан кейин албатта олло уларнинг гапларини эшитиб ўтирмайди-да.

Орадан бир соатлар ўтгач, яна поезд келди. Наби бирдан суюниб кетди. Вагонлар ҳали тўхтаб улгурмаёқ у бор овози билан қичқира бошлади: «Қимнинг юкини ташиб берай?»

Биринчи класс вагонининг олдида биллагига соат тақ-қан киши уни имлаб чақирди.

— Манави юкларни кутиш залигача кўтаришиб юбормайсанми?— деди башанг кийинган жаноб чарм ча-мадон билан портпледни кўрсатиб.

— Нега энди кўтаришиб юборолмас эканман?— деди назар-писандсиз Наби.— Бошимга қўйиб юборинг-чи!

— Хизмат ҳақинг қанча бўлади?— деди жаноб мийи-фида кулимсираб.

— О, менга жудаям кўп пул керак!— деди ҳаяжон-ланиб Наби.— Қанча берасиз?

Жаноб қизиқсиниб Набини кўздан кечирди. Ажаб-товур бола экан-ку!

— Нега энди кўп пул керак бўлиб қолди? Уларни нима қилмоқчисан?

— Нима қилардим? Варрак учириниш учун кўп ип сотиб олардим.

Жаноб кулиб юборди. У боланинг бошига портплед-ни қўйиб, чамадонни ўзи кўтариб олди ва улар кутиш залига қараб жўнашди. Залга етиб боришгач, жаноб одатда тўланадиган тўрт пайса ўрнига тўрт анлик танга чиқариб, ҳаммолбаччага узатди.

— Ма, ол. Бир ғалтак ипга етади.

Лекин Наби зарда билан тангани ерга улоқтирди.

— Олмаيمان. Тўрт анни менга нима кераги бор? Варрагим осмону фалакка чиқиши учун менга бир талай ип керак.

Набининг кутилмагандаги бу қилиғи залда ўтирган-ларни ҳайратга солди. Жаноб тангани ердан олиб, кул-ганча ундан сўради:

— Варрагингни осмону фалакка чиқишининг нима кераги бор?

— Нимага кераги бўлмас экан? Мен ип билан само тахтини оёғига ўраб, пастга тортаман. Арши аъло чай-қалгач, олло таоло пастга қарашга мажбур бўлади,— дея Наби муқаддас сирини очди. У шу даража ишонч билан гапирардики, атрофидагилар беихтиёр унга ҳур-мат-ла қарашарди.— У қашшоқларнинг ҳолидан хабар-дор бўлиши керак-ку, ахир!

Ҳамма хижолат тортиб бир-бирига қараб олишди. Орага ноқулай узоқ жимлик чўкди. Боланинг сўзлари

исёнга даъватдек эшитиларди. Ниҳоят, жаноб чўнтагидан ярим така чиқарди.

— Ма, ол. Энди етиб қолар?

Наби тангани қувонч ёшлари билан олди.

— Пулларимиз ошиб-тошиб кетганида бизнинг уйимизга келинг, мен чўнтакларингизни тўлдириб юбораман,— деб ваъда берди Наби очиққўнгиллилик билан.

Унинг гапига ҳамма хахолаб юборди. Ҳаммадан кўпроқ сахий жаноб қотиб-қотиб куларди.

— Бўпти,— деди у обдан кулгач.— Мен албатта бораман. Ҳаммамиз борамиз.

Наби унинг охири сўзларини эшитмади. У югурганча бозорга борди-да, ҳамма пулига ип сотиб олди. У ердан тўппа-тўғри ташландиқ мачитга қараб йўл олди ва ғалтақларни хилватдаги варрак ёнига яшириб қўйди.

Уйига келганида, кеч бўлиб қолганди. Ҳалима тиланчилик қилиб олган гуручини қайнатаётган экан. Утин нам бўлганидан сасиб, тутун кўзларини ачиштириб юборганди. Ҳалима ўғлини кўриб ёшланган кўзларини артар экан:

— Қаерларда санқиб юрибсан?— деб сўради.

Онасининг астойдил аччиқланмаётганини сезган Наби суюниб кетди. Нечундир онасининг кайфи чоғ эди. Бундан чиқди, ҳали у икки аннинг йўқолганини сезмабди-да, деб ўйлади Наби олло таолога шукр қилиб.

— Ойи, дўконга бордим, кейин озгина ўйнаб келдим,— деб жавоб қилди у ёлғонни ямламай ютиб.

Ҳалима шохлардан олиб ўчоққа тикди.

— Жуда яхши қилибсан,— деб эркалади онаси.— Дўкондан қочишни хаёлингга ҳам келтирма. Ишни яхши ўрганиб олсанг, ўзингга фойда, бой-бадавлат яшайсан, бўлмаса, умрбод оч-яланғоч, йиртиқ-ямоқда юрасан. Хунар, ҳунардан унар, деб бекор айтмаганлар, ўғлим, ҳамма умидим сендан... қорнинг қалай, овқат-повқат ейсанми?— деди у ўғлига синчиклаб тикиларкан.

Онасининг меҳрибонлиги Набининг дилидаги ғубор-

ларни тарқатиб юборди. Бугун қандай бахтли кун-а: ойиси уни уриш у ёқда турсин, ҳатто қаттиқ ҳам гапир-маяпти. Бунинг устига у қанча ип сотиб олди.

— Йўқ, ойи, егим келмаяпти,— деди у жилмайиб.— Дўконда овқатландим.

— Жуда соз,— деди Ҳалима мамнунлик билан.— Одамлар садақа қиладиган гуручни болаларга едириб бўлмайди.

Бироқ, кечки овқат тайёр бўлгач, Наби билан Ҳалима уни ҳузур қилиб тушириб олишди.

Эртасига эрталаб Наби одатдагидан барвақт турди. Об-ҳаво ҳам кўнгилдагидек: шабада эсар, осмон беғубор эди. Наби ойисига дўконга кетяпман, деди-ю, ўзи ташландиқ мачитга қараб югурди.

Наби варракни учиршдан олдин уни кўкрагига босди ва юраги дукиллаб ураётганини ҳис қилди. Орадан бир зум ўтар-ўтмай, варрак одам бўйи баландга кўтарилди. У шамолнинг зўридан ўнгга, чапга чайқалиб туриб бирдан, шох ташлаб пастга шўнғиди-да, яна шу заҳотиёқ осмонга кўтарилиб, шахт билан юқорилади. Варрак тобора кичрайиб, кичкина нуқтага айланиб бориб, ҳаш-паш дегунча тубсиз осмон бағрига сингиб борарди. Қаттиқ ҳаяжонга тушган Наби унинг кетидан кузатар экан, кўзларида қувонч учқунлари чақнарди.

Мана, ип ҳам тугади. Варрак бўлса ҳамон кўриниб турибди. Наби аламидан йиғлаб юборди-да, ипни ғалтакка қайтариб ўрай бошлади. Ипи яна етмади. Олло таоло ўз тахтини мунчаям баландга қурмаса? Шунчалик баландда ухлаш наҳотки қўрқинчли бўлмаса?

Ишининг ўнгидан келмаганлиги Набини баттар қизиштириб юборди. У ип билан варракни хилват жойига яшириб қўйди-да, яна станцияга қараб йўл олди. Нима бўлгандаям, у пул ишлаб, шунча кўп ип сотиб олиши керакки, охири олло таолонинг арши аълосига етиб бориб, уни одамлар орасига тушишга мажбур этсин. Бироқ ўша кунни унинг омади юришмади. Қанчалик

елиб-югурмасин бор-йўғи икки ан ишлади, холос. Бу пулга кўп ип сотиб олиб бўлармиди? Шу кундан бошлаб Наби канда қилмай станцияга чиқадиган бўлди. Барча ишлаб топган пулларини эса ипга сарф қиларди.

Энди у Пилкхон орқасидаги сайхонликни деямли тарк этмасди. Бу кимсасиз ерда у осмон билан яккама-якка олишувга отланган бўлиб, осонликча кўчмайдиган бу кураш унинг қайсарлигини янада оширарди. Ғалтакдаги ип охирлашига қарамай варрак жуда кичкина бўлса-да, кўришиб тураркан, Наби умидсизликка тушиб, мақсадидан воз кечадигандек бўлиб туюларди. Бари бир, у бўш келмас, руҳини туширмасди. Яқинлашиб келаётган муваффақиятга ишонч унинг кучига-куч-қўшиб, янада қайсар ва қатъий бўлишга ундарди.

У ҳар куни эрталаб уйдан чиқиб станция ёки бозорга борарди-да, дуч келган ишни қилиб, топган пулига ип сотиб оларди. Набининг варрак учирадиган чиллакдаги ипи кундан-кун семириб борарди.

Шундай қилиб, бир куни варраги баландлагандан баландлаб кўзга илинар-илинмас нуқтага айланди-да, орадан бир оз вақт ўтгач, бутунлай кўздан ғойиб бўлди. Наби осмонга синчиклаб тикиларди. Ниҳоят, мақсадига эришди. Унинг қувончининг чеки йўқ эди! Наби завқланиб жилмайди. Осмон билан ер бир-бирини енгиш учун гўё яккама-якка олишувга киришгандек бўлди ва худди уларнинг олишуви зўрлигини исботлагандек ип зўр билан тортқилаб нақ бармоқларини қийиб юборай дерди. Гўё ипнинг у бошидан кимнингдир қудратли қўли тортаётгандек эди.

Боланинг ҳайратланган нигоҳи ип бўйлаб юқорига сирпанди. Унинг варраги осмоннинг қайси бурчагида экан-а? Мақсадга етмай туриб уни тушириб олиш ғирт тентаклик бўлади. Эртами, кечми у оллоҳнинг тахти оёғига илинади. Ана шунда даҳшатдан кўзларини катта очиб, пастга қарашга, истаса-истамаса бева-бечораларнинг оҳу ноласига қулоқ осишга мажбур бўлади.

Наби бошини баланд тутганча турарди. Дарёнинг икки қирғоғини, ёки тубсиз жарликнинг икки бетини бирлаштириб турган осма кўприклар мисоли унинг ипи ҳам осуда ер билан беҳиштни боғлаб турарди. Осмонда оппоқ, кулранг булутлар сузиб юрарди. Таранг тортилган ип чийиллаб уларни иккига бўлиб борарди. Наби исёнкорона кўтарилган туғи нақ олло салтанатининг ёнгинасида ҳилпираётганлигига шубҳа қилмасди.

Наби овқатни ҳам, ойисини ҳам, дунёда нимаики бор — жамини унутиб, варраги бирор нарсага илинишини кутарди. Аммо кеч бўлгач, варракни пастга туширишга мажбур бўлди. Наби варрагини қўлига олгач, уни бағрига босиб, энгаҳини ишқади. Варракдан қандайдир ажабтовур ҳид келарди. Қоғоз намиқиб кетганди. Ниҳоят, ғам-андухларимни олло таоло билибди шекилли, деб қувонч билан ўйлади бола. Ахир, у варракни ўзининг кўз ёшлари билан ҳўл қилган-да!

Бундан чиқдики, яратганнинг арши аълосини тебратишнинг ҳожати йўқ экан. Олло таоло бусиз ҳам унинг илтижоларини эшитибди. Наби ўзини нақ қаҳрамондек ҳис қиларди. Унинг саъй-ҳаракатлари бекор кетмади. Энди ойиси иккови ҳузур-ҳаловатда яшашади.

Наби уйига қайтиб келгач, қай кўзи билан кўрсинки, ойиси касал бўлиб, бўйрада чўзилиб ётибди. Унинг ҳарорати ҳаддан ташқари баланд эди. Шу куни бечора она икки қўлини бурнига тиқиб келганди. Набининг кайфияти бузилди. Агар Қодир эгам чиндан ҳам улардан марҳаматини дариг тутмаган бўлса, нега ойиси касал бўлиб қолди? Нега уларнинг ҳаттоки нон увоқлари ҳам йўқ? Балки варракни олло таолонинг кўз ёшлари ҳўл қилмагандир, одамларнинг оҳ-ноласи кўкка етиб боришини истамайдиган шайтон орага аралашгандир?

Ҳали кўп ип кераклиги болага аниқ эди. Ахир, олло таоло еттинчи осмонда истиқомат қилади-ку, у ерга етиб бориш мушкул-да!

Эртасига эрталаб Ҳалима барвақт турди. Ҳали ҳа-

рорати тушмаган бўлса-да, аҳволи бир ҳоли бир сар бўлишига қарамай эшикма-эшик юриб, озгина қайна-тилган гуруч суви топиб келди.

— Узингиз ичсангиз бўларди, ойи? — деди Наби.

— Йўқ, — деди Ҳалима ҳорғин овозда, — тезроқ ичиб, дўконга жўна.

— Ойи, мана кўрасиз, олло таоло бизга раҳм қилади, — деб юпатган бўлди у ойисини. — Ҳадемай азоб-уқубатларимиз тугайди.

Ҳалима ғамгинлик билан жилмайиб қўя қолди.

У Набини кузатгач, ярим соатлар чамаси ётди-да, кейин зўр-базўр ўрнидан туриб, гандираклаганча гадойчилик қилишга жўнади. Агар бугун ҳам пичоққа илингулик нарса топиб келиб кичкина заҳматкашнинг қоринини тўйдирмаса, у яна оч қолиши мумкин. Наби уни алдаётгани, анча кундан буён боққолликка бормаётгани Ҳалиманинг хаёлига ҳам келмасди.

Наби бўлса ўз мақсадини амалга оширишга қатъий киришганди. У ҳар кун топган пулига ип сотиб олар ва ўзининг исёнкор туғини тобора баландроқ чиқаришга уринарди. У алангаси бир вақтлар ҳаттоки Синай тоғини ҳам эритиб юбора олган олло салтанатига етишдек қатъий қароридан зинҳор кеча олмасди.

Энди Набининг ўзи ҳам қанча ип сотиб олганини айтиб беролмасди. Унинг варраги нақ еттинчи осмонга етгудек бўлиб юқорилагани билан бари бир кўзлаган жойига ета олмас ва Наби олампаҳоҳнинг одамлардан нега бунчалик олисга яшириниб олганига ақли етмасди.

Шундай кунларнинг бирида Наби кечқурун уйига келиб ойисини ғоятда қувноқ кайфиятда кўрди. У янги сари кийиб олганди, дастурхонда иккита талинка сабзавот билан гуруч турарди.

Наби бу яқин орада гуручлари бунчалик кўп бўлганини эслай олмасди. Унинг сўлаклари оқиб кетди-ю, ойисининг ёнига ўтириб таомни паққос тушира кетди.

— Ойи, буларни қаердан олдингиз? — деб сўради у.

Ҳалима ҳалиям тоби келишмай сирқовланиб юрарди, лекин ўғлининг мамнунлигини кўриб, ўзини бирмунча бардам ҳис қилди.

— Заминдорнинг хотини ўлибди, — деб секин жавоб қайтарди Ҳалима. — Шунга бугун маърака қилишди. Пул, кийим-кечак тарқатишди. Сенга ҳам у-бу олишга муваффақ бўлдим.

У ўғлига янги корсонбоғич узатди.

Наби ҳайратланганидан тили калимага келмай қолди. Афтидан, олло таоло бугун чиндан ҳам уларга муруват кўзи билан қарабди шекилли.

— Ойи, мен сизга азоб-уқубатларимиз тез кунда тугайди деб айтувдим-ку, — деди Наби ойисига беихтиёр намланган кўзлари билан қараб.

Ҳалима ўғлининг ҳаётлари яхши бўлиб кетиши ҳақидаги гапларига ҳеч қачон жиддий эътибор бермаганди, бироқ шу топда жигарбандининг кўзларига тикиларкан, унинг сўзларига ишонди ва келажаги порлоқ ва тўкин-сочин кўриниб кетди.

Заминдорникида улашилган назр билан она-бола бир неча кун маза қилиб яшашди, бироқ кейин яна очин-тўқин кунлар бошланиб кетди. Набининг жаҳли чиқиб, ғазаби қайнади. Худо уларни масхара қиляпти, деб ўйлаш мумкин эди. Ёки унинг илтижолари олампаҳоқнинг қулоқларига етиб бормаётганмикин?

Наби варрак учирини канда қилмасди. Варраги олло таолонинг салтанатигача етиб боролмаслиги мумкин, лекин жаннатда фаришталар кўп-ку, ахир! Уларнинг муқаддас вазифалари одамларнинг илтимосларини олло таолога, олампаҳоқнинг қарорларини одамларга етказишдан иборат-ку. Нега фаришталар қўл қовуштириб ўтирадилар? Нега унинг варрагини еттинчи осмонга олиб боришмайди?

Кунлардан бир куни, душанбада Наби нонушта ҳам қилмай уйдан чиқди-да, варраги билан ипини олиб кимсасиз сайҳонликка йўл олди. У майса устига ўтириб

олиб, янги сотиб олган ипини чиллакка ўрай бошлади. Тип-тиниқ, мовий осмонда қуёш нуридан кўзни қамаштириб оппоқ булутлар сузарди. Шу куни бахти чопиб варраги тикка юқорилаб кетди. Бола унинг орқасидан киприк қоқмай кузатарди. Ип қаттиқ тортилгани сари унинг бутун бадани ҳам таранглашиб борарди. Нима бўлаётганини унинг ўзи ҳам билмасди. Унинг қалби чексиз завқ-шавққа тўлиб, гўё хаёл қанотида юксак-юксакларга кўтарилаётгандек бўларди.

Ниҳоят, варрак кичкина нуқтага айланди. Шу пайт тўсатдан унинг ёнида қандайдир каттакон қуш пайдо бўлиб қолди. Бир оздан кейин у учиб кетди, лекин шу заҳотиёқ булутлар орасидан шўнғиб чиқиб, яна варрак атрофида доира ясаб парвоз қила бошлади. Доира тобора торайиб бориб, ниҳоят, қуш ипга ўралиб қолди. Ип қаттиқ тортилди. Набининг юрагидаги ҳаяжон ўрнини ваҳима босди. Қуш варракни орқасидан эргаштирганча, қанот қоқиб борарди. Кейин ип кескин силтаниб узилди ва бўшашиб ерга туша бошлади, варрак бўлса ҳамон қушнинг орқасидан учишда давом этарди. Тамом! Наби алаמידан йиғлаб юборди. Унинг барча орзу-умидлари барбод бўлиб, саъй-ҳаракатлари бекорга кетди. Афтидан, олло таолонинг салтанатига топиниши худонинг ўзига ҳам хуш келмади шекилли!

Наби ёшли кўзлари билан қушнинг орқасидан эргашиб, қора нуқтага айланиб бораётган варрагига қараб турарди. Шу топда миясига келган фикрдан боланинг чеҳраси ёришди. Ахир, оддий қуш эмас, фаришта-ку! Бу фаришта, яъни Жаброил унинг варрагини олампапоҳ салтанатига олиб боришга аҳд қилган. Набининг ёноқларидан яна ёш томчилари, яъни илтижо ва миннатдорчилик ёшлари юмалаб туша бошлади. Унинг кўз ёшидан намиққан юзлари қувончли табассумдан яшнаб кетди. Намунча калтафаҳм бўлмаса-я! Ниҳоят, худонинг элчиси унинг илтижоларини олло таолога етказмоқчи бўлибди-ку, бу каллаварам бўлса уни оддий қуш,

деб ўйлаб ўтирибди. Наби кўзларини артиб, осмонга қаради. У ерда қуш ҳам, варраги ҳам кўринмасди. Фақат оппоқ булутлар бир-бирини қувлашиб аста-секин сузиб юришарди. Ниҳоят, у ғалаба қилди! Энди беҳуда ташвишланишининг ҳожати йўқ. Бундан бу ёғига онаси иккови янгича ҳаёт кечири бошлашади.

Наби бахтиёр табассум-ла сўнгги бор осмонга назар ташлади-да, шоша-пиша уйига йўл олди. У қувончдан оёғини қўлига олиб югуриб борарди.

Ҳалима ҳовлида сабзавотларни саралаб ўтирарди.

— Ойи, ойи, биласизми, мен сизга зўр янгилик топиб келдим! — деди Наби ҳаяжон билан ойисининг бағрига ўзини отиб.

Ҳалима бу гапларни эшитиб қувониш ўрнига, бирдан қовоқларини уйди. Кейин Набининг гарданини қаттиқ чимчилаб, жаҳл билан бақира кетди:

— Сен шумтака қаерларда санқиб юрибсан? Ҳали шошмай тур, терингни шилиб олмасамми!

Наби довдираб қолди. У нима учун онаси бунчалик ғазабланаётганини билмасди, аммо бари бир, ўз қувончини ҳам унга айтмасдан туrolмасди:

— Ойи, мен бугун Жаброилни кўрдим. У бизнинг илтижоларимизни...

Бироқ Ҳалима унинг гапига қулоқ солмай, қоқсуяк қўллари билан уни дўппослай бошлади.

— Ҳа, олма пиш деб кутиб юравер! У бизларга ёрдам беради! — ғазаб-ла жаврарди Ҳалима. — Жаброилингни тўмтоқ супурги билан уриб ҳайдаш керак, тўмтоқ супурги билан!..

— Ойи, қарғаманг, — дея чийиллади Наби. — Қарғаманг. Ахир, ойи, бу гуноҳ-ку, олло таолони қарғасангиз, сизни кечирмайди.

Унинг сўзлари Ҳалиманинг ғазабини баттарроқ оширарди. Ойисини шаштидан тушириб, қарғашини тўхтатиш мақсадида Наби унинг қўлини тишлаб олди. Ҳалима чинқириб юборди.

Кейин билса, Наби йўқлигида тамаки дўконининг хўжайини келиб, Набининг анча кундан бери ишга бормаяпганини айтиб, бунақа бекорчихўжани тутиб туrolмайман, дебди. Ҳалима ундан ўглининг уззукун варрак учираётганини, баъзан эса бозор ёки станцияга бориб ҳаммолчилик қилаётганини билиб олибди.

Ҳалима боққол билан гаплашганидан кейин тубсиз хаёлга ботди. Бу қайсар шумтакани нима қилиш керак? Шунинг учун ҳам Наби уйга келган заҳотни уни қисти-бастига олганди.

— Онани алдашни сенга кўрсатиб қўяман, лаънати шумтака! — дея жаврарди у Набининг орқаси, бош-кўзию қўлларига бамбук новдаси билан савалаб. — Мен сенинг қорнингни тўйдираман, деб ўзимни не кўйларга солсаму сен бўлсанг, нима балолар қилиб юрибсан! Мабодо, мен ўлиб-нетиб қолсам, Жаброил сенга талинкага солиб гуруч келтириб бермайди!

Ҳалима ўгли ҳолдан тойиб ағанагандан кейингина савашни бас қилди.

Кечга бориб яна Ҳалиманинг иссиғи ошиб кетди. Наби бир бурчакда очдан-оч, лабларини чўччайтирганча ер тагидан онасига қараб ётарди. У шу тахлит ухлаб қолди.

Тушида у варрагини олиб ҳамон юқорилаб кетаётган Жаброилни кўрди. Мана у биринчи, кейин иккинчи, учинчи, тўртинчи осмондан ўтди. Фаришта олтинчи осмонга учиб борганида қанотлари ловиллаб кетди. Ниҳоят — еттинчи осмоннинг дарвозаси очилди-да, тўсатдан Набининг юзига кўзни кўр қилувчи ўткир шуъла урилди. Бола қўллари билан юзини тўсиб, чинқирганча ўрнидан туриб кетди:

— Ойи, ойижон, кўзларим куйиб кетди!

Наби уйғониб кўзини очганида бўйрада ўтирарди. Унинг юзига нураган девор тепасидан кўзни қамаштирувчи нур ёғиларди.

МУАЛЛИФДОШЛИҚДА ЁЗИЛГАН ПЬЕСА

Ҳаётда инсон бошига қандай ғам-кулфат тушмай-ди, дейсиз: баъзан катта-кичик, баъзан даҳшатли, баъзан гапиришга ҳам арзимайдиган, бироқ яқинда менинг бошимга тушган ташвишни катта ҳам, кичик ҳам деб бўлмасди: уни фақат мутлақо ғайритабиий дейиш мумкин. Келинг, яхшиси, ҳаммасини бир бошдан сўзлаб бера қолай.

Бундан анча йил аввал колледжда мен билан бир йигит ўқиганди. Талабалик йилларида ҳам мен у билан унчалик ош-қатиқ бўлмаганман, колледжни тугатганимиздан кейин эса аҳён-аҳёнда учрашиб қолганимизда наридан-бери ҳол-аҳвол сўрашган, минг қидирганда ҳам бирор маъно чиқмайдиган, у-бу ҳақида гаплашган бўлардик. Қисқаси, бу шунчаки, йўлига қилинган ош-на-оғайнигарчилик эди, холос.

Собиқ синфдошимнинг исми Фозил эди.

Шундай қилиб, кунлардан бир кун эрталаб эндигина нонушта қиламан деб турсам, телефон жириглаб қолди. Трубкани кўтариб:

— Гапираётган ким? — деб сўрадим.

— Бу мен, Фозилман, — трубкадан шошилиш овоз эшитилди. — Мени танияпсизми? Биз колледжда бирга ўқиганмиз, Абулнинг тўйида учрашганмиз, кейин Абдулнинг маъракасида...

— Ҳа, ҳа, танимай ўлибманми. Ассалому алайкум! Аҳволларингиз қалай? Қелганингизга кўп бўлдими?

— Ваалайкум ассалом! Туриш-турмушим жойида, соғлигимдан нолимайман, ҳозиргина, эрталабки поезд билан келдим... Буни қарангки, оғир аҳволга тушиб қолиб, сизга мурожаат...

— Сизга қанча пул керак? — деб Фозилнинг гапини чўрт кесдим.

Аҳволнинг оғирлигидан гап очилдими, пул ҳақида одатдаги хониш бошланди, деяверинг. Шунинг учун, оғзидан чиқмасидан ёқасига ёпиштирди, деганларидек, гапни резинкадек чўзиб ўтирмай, дангалига қанча пул кераклигини сўраб қўя қолдим.

Телефон китобларида қўлингиздан келганича гапни қисқа қилинг, деб ёзиб қўйилган. Мен бўлсам, қасдма-қасдига аксини қиламан. Нега дейсизми? Ахир, сиз, азизларим, бунинг учун бари бирам телефон ҳақини камайтирмайсизлар-ку! Мен телефонни нақд ўзимнинг муллажирингимга ўрнатиб қўйганман, аппарат ҳам ўзимники, қанча истасам шунча гаплашавераман, гаплашишга сўз тополмай қолсам, «Тонгда қушлар сайрайди» ёки бошқа биронта қўшиқни хиргойи қиламан. Ахир, ресторанга кириб қолсангиз, иложи борича овқатни камроқ енг, деб ҳеч ким талаб қилмайди-ку, тўғрими? Фақат муллажирингини тўлаб қўйсангиз бас.

Тўғрисини айтсам, соҳиб Фозил билан дангал гаплашишим тасодифий ҳол эмас. Фақат у қанча сўрамоқчи бўлаётганини дарҳол билиб олиб, шунга яраша жавобини тайёрлаб қўйишим керак эди. Эҳтимол, сизнинг ҳаётингизда ҳам шундай воқеа рўй бергандир: дўстингиз сизга жон-жон деб қарз бермоқчи бўлади-ю, аммо ўзида ҳеч вақо йўқ, боз устига, у ўзининг ғам-андухини сизга шундай тўкиб соладики, сиз дўстингизни азоб ботқоғидан қутқариш учун катта кўчага чиқиб, дуч келган одамни шилиб олиб келтириб беришга тайёр бўласиз. Тўғри, банклар очиб қўйилган. Бироқ банк хизматчиси сизнинг чўнтагингизда хемири йўқлигини сезиб қолса борми, қарз бериш у ёқда турсин дарвоза-

сига ҳам яқинлаштирмайди, агар бадавлат эканлигингиздан хабар топса, қўшқўллаб кредит беради. Бироқ шунга ўхшаш ҳодиса рўй бериб қолгудек бўлса, дўстлар қандай йўл тутишади, буни олдиндан айтиб бера олмайман. Фақат бир нарса аёнки, бундай ҳолда дўстлар билан банк хизматчиси орасида от билан туяча фарқ бор.

— Мен сиздан пул сўрамоқчи эмасман,— деб жавоб қайтарди Фозил,— гап бошқа ёқда. Бир аёл...

— Аёл?! — яна Фозилнинг гапини бўлдим. — Улар билан нон-қатиқ бўлишдан худонинг ўзи асрасин. Бу ишга аралашиб қолдингизми, ишнинг пачаваси чиқди, деяверинг. Аждодимиз Одам Ато эсингиздами? У бечора қовурғасини қурбон қилиб Момо Ҳавони яратиб бошига бало орттирмадими? Ахир, ўша пайтларда умумий наркоз ҳам, оғриқни сездирмайдиган дори-дармон ҳам бўлмаган-ку. Ҳаттоки мол дўхтири ҳам молларга бечора Одам Атога қилинганга қараганда яхшироқ муомала қилса ажабмас. У Момо Ҳавони деб инсон зоти дош беролмайдиган азоб-уқубатларни бошидан кечирди. Момо Ҳаво бўлса унинг бошига не кунларни солмади. Гишт қолипдан кўчиб бўлгандан кейин нима ҳам дейсан! Унинг ўзини жаннатдан қувиб чиқаришди, бизга, яъни авлодларига бўлса ҳамон упиширган таомни айланиб ҳам, ўргилиб ҳам ичишга тўғри келяпти. Гўзал хонимлар шу жиҳатларни унутмай, ўзларини сипороқ тутиб юрсалар олам гулистон бўларди-я, аммо қаёқда дейсиз? «Унинг ярми эркак, ярми аёл», деган Назрул¹нинг ақидаси ҳам эндиликда уларга хуш келмай қолди, улар биздан устун бўлишга, бизларни сиқиб сувимизни ичишга ҳаракат қилишади. Сиз менинг гапларимни диққат билан эшитяпсизми? Агар Одам Ато аёлларга айланишиб қолмаганида, жаннатдан қувил-

¹ Назрул — Қози Назрул Ислоом (1899 й. туғ.) машҳур бенгал шоири.

маган бўларди ва биз бечоралар ҳам кўпгина азоб-уқубатлардан қутулган бўлардик. Ёглироқ жой излаб, газеталарни титкиламасдик, шу куннинг бой-боёнлари рўпарасида етти букилиб турмасдик ва ўлиб-қутулиб уларнинг хизматларини қилмасдик, карточкаларга мол алмашлаб олиш учун навбат кутиб ётмасдик. Дарвоқе, жаннатдан қувилиш, фақат хамир учидан патири. Рама билан Равана¹ ўртасидаги урушнинг бошланиши, Троян урушининг авж олиб кетишининг сабабчиси кимлиги эсингиздами? Ҳа, эсланг, эслаб қўйинг. Бобокалонимиз оқкўнгиллиги орқасида айб иш қилиб қўйгану унинг жатига авлодлари, ҳатто эмизикли болалар ҳам беистисно қолиб ўтирибди. Чақалоқларга оналарининг сути камлик қилармиш, шўринг қурғур оталар махсус таомлар учун уч баравар қиммат тўлашлари керак. «Одам Ато ва ўғиллари» компанияси қанчалик ночор вазиятга тушиб қолганини бир хотирланг-да, оёғингизни қўлингизга ола, қочиб қолинг. Айтишларига қараганда, мода йўлбарснинг панжаси нақ ўн саккизта жароҳат қолдирармиш. Унинг панжасига рўпара бўлишдан. худонинг ўзи асрасин. Мабодо, рўпара бўлганингизда ҳам дарҳол ҳалок бўла қолмайсиз, қонингиз заҳарланиши турган гап, ана ўшанда ҳатто пенициллиннинг ҳам ёрдам бериши даргумон...

Мен шунчалик тутақиб кетган эдимки, агар иложи бўлса телефон трубкасининг ичига ҳам кириб кетсам дердим. Бир оз нафас ростлаш учун тўхтаганимда Фозил сўз қистиришга шошилди:

— Сиз менинг гапларимни бошқача тушундингиз, чоғи. Мен сизга ҳикоя қилмоқчи бўлган аёл кексайиб қолган. Унинг каттагина ер-суви ва плантацияси бор. Эри ўлгандан бери хўжаликни ўзи бошқаряпти. Хайрли иш деса ўзини томдан ташлайди. У оламдан ўтгудек

¹ Рама ва Равана қадимий «Рамаёна» эртагининг бош қаҳрамонлари.

бўлса ҳамма мол-мулки яккаю-ёлғиз қизига қолади, қизи бакалавр унвонини олиш учун имтиҳон топширди.

— Э-э, гап буёқда экан-да! — эҳтимол, ўнинчи мартадир суҳбатдошимнинг гапини бўлдим. — Ўзингизни нақ булутлар устида сузиб юргандек ҳис қиляпсиз-ку, аслида бўлса ботқоққа ботиб ётибсиз, шундайми? Элдан бурун яккаю-ёлғиз меросхўр деб суюнпаганингизга ўлайми! Сиз, албатта «Фалончи ва ўғиллари» деган лавҳаларни кўп кўргансиз, аммо айтинг-чи, бирон марта «Фалончи аёл ва қизлари» деган лавҳага кўзингиз тушганми? Фозил соҳиб, эҳтиёт бўлинг, тагин қармоққа илиниб қолманг.

— Улар жуда рисоладагидек одамлар, ишонса бўлади.

— Фозил соҳиб, аёл ва ишонч худди сув билан ёгдек бир-бирига мутлақо қовушмайдиган нарсалар. Одам Ато ўзининг кўнгилчанлиги учун жаннатдан қувилди. Момо Ҳаво бўлса унга ишонгани йўқ. У қовурғадан ясалганини билгани учун ҳам, мабодо, Одам Ато сал кечиккудек бўлса ўн бир ярим жуфт қовурға жойида турибдими, камайиб қолмаганмикин, деб бирма-бир санаб чиқарди. Бу оғайничалишлар (мен аёллар сулоласи ҳақида гапиряпман, бинобарин, ҳозирда бенгал аёллари орасида бир-бировини шундай аташ урфга кирган) бизларга қиттаям ишонишмайди. Уларнинг фикр-ўйлари фақат биз эркакларни жиловлаб олиш. Сизни яна бир бор жиддий огоҳлантираман, ўзингизга эҳтиёт бўлинг!

Шу пайт Фозил гапимни бўлди:

— Бари бир, сиз ҳеч нарсани тушунганингиз йўқ, телефонда ҳаммасини тушунтириб ҳам бўлмайди. Мен сизнинг уйингизга кетяпман.

У шундай дегач, менга ҳам трубкани жойига қўйишдан бошқа илож қолмади. Мен хизматкорни чақириб, унга меҳмон билан бирга нонушта қилишимни айтдим.

Орадан ўн дақиқалар ўтгач, Фозил бизнинг уйда

Ўтирарди. У вокзалдан таксига ўтириб, шамолдек етиб келибди. Ярим соат бурун телефонда ҳол-аҳвол сўрашган бўлсак ҳам, ҳозир яна бир-биримизга рўпара турган ҳолда ўша сўзларни такрорлардик. Бунинг фарқи ер билан осмонча эди. Магнитофондан ашула эшитиш қаёқда-ю, бевосита қўшиқчининг ўз ижросида эшитиш қаёқда. Яна бир ноқулай томони бор. Телефонда илтимосни рад этиш осон, аммо илтимосчи рўпарангда қадди-қоматини кўз-кўз қилиб турса рад этиб бўлсан.

Нонушта келтиришди.

— Шундай қилиб, сизни менинг ҳузуримга ташриф буюришга нима мажбур қилди? — деб сўрадим сабрим чидамай.

— Ҳали-ҳозир айтганимдек, бу аёл жудаям қўли очиқ, доим қашшоқларга ғамхўрлик қилади. У олижанобликни акс эттирувчи спектакль қўймоқчи бўлиб, мендан пьеса ёзиб беришимни илтимос қилган эди, мен бўлсам суриштирмай рози бўлиб қўйибман. Ҳатто пьесанинг сюжетини ҳам айтиб бердим. Она-болага маъқул тушиб, мени роса кўкларга кўтариб мақташди. Аммо сюжетни қоғозга тушира бошлаган ҳам эдимки, ишим юришмай қолди.

— Анча иш қилиб қўйганмидингиз? — дея қизиқдим.

Фозил лавлагидай қизариб кетди, буни кўриб унга ачиниб:

— Пьеса устида анча иш қилиб қўйганмидингиз? — деб сўрадим уни хижолатликдан қутқариш учун.

— Ҳамма бало шунда-да, мен ҳеч иш қилолмаяман, — деб жавоб берди Фозил ўзини босиб олиб.

— Наҳотки?

— Мен розилик берганимда, пьеса ёзишдан осони йўқдек туюлган эди, кейин қарасам, қаҳрамонларимга тайёрлаб қўйган сўз ва жумлаларим елимласа ҳам ёпишмаяпти, бири тоғдан, бири боғдан келяпти. Худди мусиқа нималиги етти ухлаб тушига кирмаган одамлар жўр бўлишиб ашула айтаётганга ўхшайди.

— Нега энди сиз хонимингизга пьеса кўнгилдагидек чиқмаяпти, деб айтмадингиз? Бошқа одамга ёздира қолмайдими?

Бунга жавобан Фозил панжалари билан стол қиррасини жон-жаҳди билан чангалладики, ҳатто ликоблар мунгли жаранглаб кетди.

— Мана шу ишни мен қила олмайман-да. Йўқса, менинг барча... Э-э... prospects¹ барбод бўлади. Менинг кўнглим... ўша қиз... Умуман, сиз ҳаммасини беш қўлдек... Сиз ёзувчисиз. Ҳикояларингизни ўқир эканман, кулгидан ичакларим узилгудек бўлади. Мана шунинг учун ҳам ёрдам сўраб ҳузурингизга югура қолдим. Мендан ёрдамнингизни дариг тутманг. Танишганимиздан буён сиздан ҳеч қандай ёрдам сўраб мурожаат қилмаганман ва бундан буён сўрамайман ҳам. Мен сизга ҳозир пьесанинг мазмунини сўзлаб бераман, ёзиб бера қолинг. Рад этишни хаёлламай ҳам қўя қолинг, унда мен тамом бўламан.

— Бошимга қандай балони бошлаб келдингиз-а! — деб қичқириб юбордим.

Мендан «бало» сўзини эшитган Фозилнинг чеҳраси бирдан ёришиб кетди.

— Ҳа-ҳа! — деди у севинч-ла. — Ниҳоят, сиз менинг бошимга тушган балони англаб етдингиз! Энди рад қилишга журъат етолмасангиз керак. Истайсизми, истайсизми пьеса ёзиш сизнинг елкангизда. Бошимизга тушган бало ҳам иккаламизники экан, пьеса ҳам иккаламизники бўла қолсин.

— Ҳай, менинг бошимга қандай бало туриши мумкин? Мен бировни севиб қолмаган бўлсам, севгилимнинг онасига ҳам ҳеч қандай ваъда бермаган бўлсам. Мен ҳикоя ёзиб, унда одамларни қай ҳолда кўрсам, худди шундай тасвирлайман, пьесани бўлса ҳеч қачон ёзмаганман.

¹ Орзу-истакларим (ингл.).

— Шунини яхши билиб қўйингки, — эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда сўзимни кесди Фозил, — иккаламиз битта тизгинга тушиб қолганмиз. Мен сизсиз, сиз менсиз юра олмаймиз. Айтмоқчи, нега бунча юрагингиз ёрилмаса? Сиз тажрибали ёзувчи бўлсангиз, ўз ишингизни устаси фарангисизу қандайдир пьесани ёзиш сизга чўт бўлтимиз? Ёки, масалан, ўзингизни ошпаз, деб фараз қилинг. Картошкадан таом тайёрлаш қўлингиздан келадими, демак, лавлагидан ҳам тайёрлай оласиз.

Фозил менинг сукунатимни ризолик аломати маъносида қабул қилиш учун анчагина жим тургач, кейин яна сўзини давом эттирди:

— Мана энди, сюжетчасига қулоқ осинг. Уни беканинг ўзи маъқуллади, қизига-ку, қантдек ёқиб тушди. демак, сизга ҳам, албатта, маъқул бўлиши керак.

Лекин ҳамма нарсани беканинг бир ишорасиёқ ҳал қилади, биз эса уни фақат маъқуллаб туришимиз ва гапини икки қилмаслигимиз лозим.

Меҳмонни кабинетимга бошлаб кирдим. Биз бемалол жойлашиб ўтириб олгач, унинг ҳикоясини эшитишга шайландим. Ўзим ҳам билмаган ҳолда қаламимни драматургияда синаб кўргим келиб қолди. Осойишта ва силлиқ оқаётган ҳаётимиз қаердандир бостириб келиб қолган машъум Сатурн тазйиқида остин-устун бўлиб кетади. Бинобарин, биз кабинетда ўтирган пайтимизда мен Сатурннинг ёхуд иблис Рахунинг назарига тушиб қолган бўлсам керак. Мен кўнглимда бехос пайдо бўлган пьеса ёзиш иштиёқини бошқача тушунтира олмайман.

— Шундай қилиб, бир йигитча маликага ошиқу беқарор бўлиб қолади, — деб гап бошлади Фозил. — Малика ҳам унга ройиш. Йигитча ўз бахтига бадавлат, аммо кейинги пайтга келиб хонавайрон бўлган оиладан

¹ Р а х у — Ойни ютиб юборувчи афсонавий иблис.

бўлганлиги учун рожа уни бажони дил куёв қилишга розилигини, фақат бир шарти борлигини, яъни қизининг бошидан оёғигача зумраду гавҳарга белаши лозимлигини маълум қилади. Йигитчага унинг истагини бажо қилишдан кўра, осмондан ой билан яна бешта йирик юлдузни олиб тушиш осонроқ кўчарди, шунинг учун у дарвишлик йўлига кириб кетади.

— Мана шу ерга келганда қаҳрамонимиз оқ шеър билан дардини изҳор этади, — дея тушунтирди Фозил, — ғам-андухга тўла қўшиқ ижро этади. Унинг ёноқларида икки томчи елим йилтираб туриши керак. Томошабин унинг йиғлаётганига шак қилмаслиги лозим.

Қаҳрамонимиз уйдан бош олиб чиқиб кетишидан олдин ота-боболаридан қолган сандиқ ва қутиларни сўнгги бор кўздан кечирмоқчи бўлади. Шунда эски бир сандиқнинг энг тагига жуда усталик билан яшириб қўйилган қандайдир ёзувлар ёзилган пальма барги ва харита топиб олади. Ёзув қайси тилда эканлигини аниқлаш амримаҳол эди. Бироқ, бу шубҳасиз, харитадаги белгиларнинг шифрли изоҳи эди, бинобарин, харитага ҳам, пальма баргига ҳам бир хил белги қўйилганди. Йигитча ноёб топилдиқлари билан дарвишлар ҳузурига йўл олади. Орадан бирмунча вақт ўтгач, улардан бири ёзувнинг маъносини чақиб беради. Унда, наглар¹ ўлкасидаги тоғ чўққисида бир кўл бўлиб, унинг тагида минглаб ман² марварид, дур, олмос, зумрад, ёқут, гавҳар, лаъл ва бошқа қимматбаҳо тошлар борлиги айтилган ҳамда у ёққа бориладиган йўл харитада кўрсатилганди. Бойликни олиш учун фақат кўлдаги сувни чиқариб юбориш керак бўларди...

¹ Наглар — афсоналарга кўра илонбошли одамлар, шунингдек, Ҳиндистон ва Бангладешда яшайдиган қабилалардан бири.

² М а н — 40 кг. га тенг келадиган оғирлик ўлчови.

— Тоғнинг тепасида кўл бўлиши мумкинми, ахир? Саҳнани сув босиб кетишидан қўрқмайсизми?

— Ҳе! Сиз рационалист экансиз. Тоғ тепасидаги музликлару қор қалпоқларни ким билмайди, дейсиз! Бироқ тоғ тепасида кўл бўлиши, бу албатта янгилик. Ҳақиқий шаршара отилганда, халойиқ ҳайратдан оғзини очиб қолиши турган гап. Бу ёғини эшитинг.

Йигитча дарвишдан ҳамма нарсани ипидан-игнасига-ча суриштириб олгач, наглар мамлакатига йўл олади. Шу билан биринчи кўриниш тугайди.

— Ҳозирча воқеаларнинг ривожланиши ёмон эмас,— деб қўйдим,— бироқ тухумдек силлиқ ва ҳайратланарли даражада ғайри оддий. Биринчи кўринишингиз ёмон ўйланмаган, лекин туз-намаги етилинқирамаганроқ, яъни тузсиз нонга ёки парҳездагилар учун тайёрланган ширасиз шарбатга ўхшайди. Лаоқал ёқалашиш ёки пичоқбозлик, қон тўкилишини ёқтирмасангиз жилла бўлмаганда курашиш манзарасини киритиш керак бўлади. Ҳозирги замон томошабинлари бундай нарсаларга жуда ўч бўлиб ўзларини томдан ташлайдилар, улар бундай саҳналарга қанчалик ишқибоз эканликларини ҳаттоки билет сотиб олаётганларидаёқ намоён этишарди.

— Бир ҳисобдан, сиз ҳақсиз. Унда бундай қиламиз: қаҳрамонимиз наглар шаҳаншоҳлигига йўл олиш учун отига минаётган пайтда, маликадан умидвор бўлган бошқа давлат шаҳзодаси келиб қолади. Рақиблар эгардан тушмаган ҳолда жанг бошлаб юборишади. Саҳнага ҳақиқий отлар чиқарилади, чавандозлар олишув пайтида жойларини алмаштириб турадилар. Ўз-ўзидан маълумки, биз ҳинд фильмларида постановкачилар тез-тез такроллаб турадиган, бир қирчангига икки чавандозни миндириш манзарасини кўчириб ўтирмаймиз. Икки чавандоз ва икки тулпор. Томошабинлар ёқалашишларни кўравериб меъдаларига теккан, отда туриб муштлашишни эса ҳали ҳеч ким кўрмаган. Одатдаги муштлашишда ёқалашаётганлардан бири гоҳ чалқанча ётиб қолади, гоҳ бошқаси

рақибини тагига босиб олади, хуллас, бундай манзаралар кўп марта такрорланади. Маълумки, отда туриб бу ишни қилиш мумкин эмас ва бизнинг жангчиларимиз бир-бирини у отдан бу отга юлқиб тортиб олади.

Иккинчи кўринишида, қаҳрамонимиз даҳшатли қийинчиликларни енгиб, тоғда тобора юқорилаб бораётганини кўрсатамиз. У ўзининг дадиллиги ва жасорати билан машҳур Эверестни забт этган Тенсингни доғда қолдиради. Воқеа шу тахлит ривожланаверади. Вақт-вақти билан қаҳрамонимиз тубсиз жарликлар тепасида осилган ҳолда киссасидан харитани олиб, йўлни текширади. Ниҳоят, у муқаддас кўлга етиб боради-да, унинг сувини қандай қилиб қуритиш ҳақида бош қотиради. Кейин чўқмор билан тешик очади-да, ундан кўлнинг суви гувиллаб чиқа бошлайди. Шундай қилиш керакки, саҳнада ҳақиқий шаршара ҳосил бўлсин.

— Шунча сувни қаёққа сиғдирасиз?— дея қизиқдим.— Яхшиси, уни резинка ичак ёрдамида чиқариб ташласак бўлмасмикин?

Фозил менинг таклифимни шу заҳотиёқ рад этди. Бир вақтлари у Димапурдаги пудратчининг қўлида ҳисобчи бўлиб ишлаган, шунинг учун сувни резинка ичак ёрдамида чиқариб ташлаш узоққа чўзилиб кетишини яхши биларди. Томошабинларнинг тоқатини тоқ қилиб қўйиш мумкин эмас-ку. Улар нима кўйга солишса ҳам дош бериб туришга мажбур бўлган самолёт йўловчилари эмас-ку, ахир.

— Сув бир зумда чиқиб кетади,— мени ишонтира бошлади Фозил,— шундан сўнг кўлнинг ўт босган тубида беҳисоб қимматбаҳо тошлар кўринади. Сюжет баёнини давом эттираман. Қаҳрамонимиз кўлга тушиб белигача балчиққа ботган ҳолда тошларни тера бошлайди. Бироқ шу маҳал ваҳшат-ла ҳайқирганча ҳар томондан наглар ёпирилиб кела бошлашади. Уларнинг ролини ижро этиш топширилган статистлар бенгал тилида ҳам, ҳинди тилида ҳам қичқирмасликларига эҳтиёт бўлиб

туриш керак: ахир, улар унисини ҳам, бунисини ҳам билишмайди-да. Майли, эшитиш аъзолари фарқлай олмайдиган «хинг», «хуанг», «пхо», «уанг», «тха» каби овозни чиқараверсинлар. Бари бир, халойиқ нагларнинг тилини билмайди ва янглишдингиз, деб тирғилиб ҳам ўтирмайди.

Наглар ўзларининг миллий либосларида пайдо бўладилар. Улар корсонбоғ тақиб олган бўлиб, баданларига расмлар чизилган, бўйинларига калла суягини осиб олишган (ахир, уларнинг одамхўр эканлигини ҳамма билади-ку), бошларига эса кийик шохини, арслон, тўнғиз тишларини ёхуд тустовуқнинг узун патини тақиб олишади. Ҳаммаларининг бир қўлида найза, бир қўлида ойболта бўлади. Улар ўзаро қизишиб гаплашишади ва йигитчага қандайдир саволлар беришади. Бизнинг қаҳрамонимиз эса уларнинг тилини тушунмаганлиги учун ҳам, жимгина чўнтагидан харитани, ёзувли пальма баргини олади-да, қимматбаҳо тошларга ишора қилади.

Наглар ўз тилларида алланарсалар деб бақиришади-да, уни замбилга ўтқазиб ўз маликалари Гаидела ҳузурига олиб кетадилар. Декорациялар ўзгариб, биз маликанинг саройида ҳозир нозир бўламиз. Безаклар шундай усталик билан қилинадики, томошабинлар лол бўлиб қоладилар.

Малика Гаидела бошидан оёғигача қимматбаҳо тошларга бурканган бўлади. Саҳна орқасидан нур бериб турилади. Шунда у тошларнинг товланишини тасаввур қилиясизми! Шу маҳалгача бундай саҳна бизда ҳам, хорижда ҳам бўлмаган.

Хорижлик устидан суд бошланади. Унга наглар маликасига тегишли қимматбаҳо тошларни ўғирлаш пайида бўлган, деган айб тақалади. Гаидела ўз қарорини наглар тилида эълон қилади. Таржимон ағдариб боради: «О, бенгал йигити! Сен мудҳиш жиноят қилдинг, шунинг учун энг юқори жазога мустаҳиқсан. Ҳукмим

шундай: ёки сен менга уйланасан, ёки мен сендан кабоб қилиб ейман. Кўнглингга ёққанини танла».

Шунда қаҳрамонимиз ҳаяжонли нутқ ирод этади. У ўз нутқида ватанида қалбини ташлаб келган қайлиғи кутаётганини, наглар мамлакатида фақат унинг жисми юрганини, шунинг учун маликага уйланган тақдирда ҳам у бари бир йигитнинг қалбига эга бўлолмаслигини айтади. Агар уни ўлдиргудек бўлишса, фақат жисмини ўлдиришлари мумкин эди, руҳи эса ёруғ дунёда яшашда давом этиб, наглардан қасос оларди. Кези келганда шунини айтиш керакки, қалбсиз танадан тайёрланган кабоб мазали бўлмайди.

Пьесанинг худди мана шу саҳнаси энг кульминацион бўлиб, уни ўта пухталиқ билан тайёрлаш лозим.

Бенгал йигитининг жавобини эшитган наглар ҳайратла бир-бирларига қарашади, кейин бир неча бор тилларини чиқаришиб (Фозил қандайлигини амалда кўрсатиб беради) кўрсатишади. Бу хатти-ҳаракатлари билан наглар: қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, келишиндан бошқа илож йўқ, дейишаётганини томошабинлар тушуниб оладилар. Бу қандай ажойиб манзара эканлигини бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а: бутун саҳна қип-қизил тиллар яллиғидан алангаланаяди.

Малика жилмаяди (унинг ролини ижро этаётган актриса нагларга хос табассумни барча жилваси билан кўрсата олишга ҳаракат қилиши керак). Шундан кейин у хорижлик йигитнинг гуноҳидан кечганлигини ва унга қимматбаҳо тошлардан истаганча олиб кетишга ижозат берганини эълон қилади.

Малика атрофида турган эркаклар ҳамда аёллар бошларини сарак-сарак қилишиб унинг амрини маъқуллашади. Ўзингизга маълумки, наглар мадрасликларга ўхшаб, розилик маъносини билдирмоқчи бўлсалар бошларини сарак-сарак қиладилар, биз бенгалликлар эса бундай ҳаракат билан рад маъносини англатамиз. Рад маъносини англатиш учун эса улар бошларини иргаса-

лар, ўзингизга маълум, бу ҳаракат бизда розиликни билдиради.

Репетиция пайтида бу нарсага алоҳида аҳамият беришга тўғри келади, йўқса, ақл бовар қилмайдиган чалкашлик бўлиши мумкин.

— Бу ҳақда ўз вақтида гапиришаверамиз,— дея гап қистирдим,— ҳозир бошқа нарсани сўрамоқчийдим. Маликанинг олижаноблигини қандай тушуниш мумкин? Биронта аёл, айниқса, ҳаттоки ейиш мумкин бўлган қайлиқни осонликча қўлдан чиқариб юбормаса керак. Боз устига, уни қўшқўллаб бошқа аёл ихтиёрига топшириб қўя қолармикин.

— Саволингиздан нагларни кўрмаганлигингиз маълум бўлиб турибди,— дея эътироз билдирди Фозил.— Мен уларни Димапурда роса мириқиб томоша қилганман. Ахир, уларнинг ҳамма ишлари тескари бўлади. Энг оддий мисол, сиз улар ит гўштини ейишларини биласизми? Итни сўйишдан олдин, уни гуруч билан обдан тўйдирадилар-да, ана шундан кейин бутунича гулханда пиширадилар. Улар итнинг ошқозонини гуручи билан бирга ейдилар. Гуручни алоҳида пиширишлари мумкин эмасмиди? Аммо у пайтда наглар қабиласининг ўзигагина хос таом бўлмайти-да. Маликанинг хатти-ҳаракатларида ҳеч қандай ғайритабиийлик сезилмайди. Ҳаётда аёл рақибасига ўз севгилисини ён босгани ёки жаҳл устида ҳаттоки жигарбандини қурбон қилган ҳоллар ҳам учрайди-ку. Хитой донишмандлари бекордан-бекорга аёл қалбини тушунишдан океан остидаги нинани топиш осонроқ, дейишмаган-ку. Тагорнинг шеърини эсланг-а?

Аёл қалби беназир кондир
Уни очмоқ офати жондир
Минг йил тириш кетма-кет, толма
Ут бўл, дўстим, юракни ёндир¹.

¹ Шеърларни Асқар Қосимов таржима қилган.

Шунинг учун ҳар хил саволлар билан бошингизни оғритиб ўтирмай ишга киришаверинг.

Қаҳрамонимиз икки қоп қимматбаҳо тошларни отига юклаб, уйига қайтиб кетади. Шу билан иккинчи кўриш тугайди.

— Шунча қимматбаҳо тошларни қаердан оласиз?— ҳамон кўнглим жойига тушмасди.— Борди-ю, топдингиз ҳам дейлик, бари бир, уларни шу заҳотиёқ ўғирлаб кетишади-ку.

— Биз қалбаки тошларни топамиз.— Фозил такаб-буруна ишшайди.— Фақат кўзни қамаштиргудек ярқира-са бас-да. Ахир, бизнинг замонамиздаги ярқироқ нарсаларнинг ҳаммаси одатда қалбаки бўлиб ва айниқса, қалбаки нарсалар кўпроқ ярқирайди.

Ўз фикрини тасдиқлаётгандек суҳбатдошимнинг чеҳраси ҳам ёришиб кетди.

— Учинчи кўринишда қаҳрамон ватанига қайтиб келади-да,— деб сўзини давом эттирди Фозил,— рожанинг оёқлари остига қимматбаҳо тошларни уйиб ташлайди. Рожа севиниб кетганидан тили калимага келмас, фақат аҳён-аҳёнда қандайдир тушуниб бўлмайдиган товуш чиқарарди, холос. Ғаройиб манзара! Унинг катта-катта очилиб кетган кўзларини, ланг очилган оғзини, панжалари ёйиғлик қўлларини баланд кўтарганини, Қорбобоникидек узун, оппоқ соқолини шундоққина қаршимда кўриб тургандекман. Ниҳоят, у тилга кириб: «Эргагаёқ тўй,— деб амр қилади.— Барча шаҳар аҳли бу тантанада иштирок этсин. Зиёфат ва мусиқа хазина ҳисобидан». Парда тушгач, репродуктордан: «Энди шаҳримизнинг турли ерларида ижро этилаётган байрам мусиқаларидан тингланг», деган овоз эшитилади. Бу муғамбирона усулни мен бекорга қўллаганим йўқ. Кейинги саҳна тўй— шоҳ қизининг тўйи. Шундай экан, ўзингиздан қолар гап йўқ, кўнгилдагидек тайёргарлик кўриш керак бўлади. Дастурхон тўкин-сочин бўлиши,

қандиллар ярқираб, гуллар жилваланиб туриши, ранг-баранг пуффаклар осилиб, ҳатто ҳақиқий фаввора отилиб туриши керак. Ўз-ўзидан маълум, бундай сахнани тайёрлаш учун вақт керак бўлади.

— Бундан чиқдики, сиз продюсер вазифасини ҳам бажарар экансиз-да?

— Йўғе. Мен пьесанинг муаллифларидан бириман, холос. Ролларни актёрлар ижро этишади, декораторни эса заминдор хонимнинг ўзи тайинлаган. Бизга продюсернинг нима кераги бор?

— Продюсергина эмас, режиссёр ҳам керак бўлади.

Эътирозларимни оғзимга қопқоқ қилмоқчидек Фозил мен томон қўлини чўзди-да, қизишиб жавоб қайтарди:

— Буларнинг ҳаммаси менинг ишим эмас. Пьесани ёзаверинг. Кейин биз заминдор хонимнинг ҳузурига борамиз. У ерда бизга ҳамма шарт-шароитни яратиб беришади. Сизни олдиндан огоҳлантириб қўяйки, у ерда репетиция билан шуғулланишингизга тўғри келади.

— Актёрларни қаердан топасиз?

— Бу томонидан ҳеч хавотир олмасангиз бўлади. Заминдор хонимнинг хонадонида жиянлари ва жиянларининг бола-чақалари ҳамда ҳар турли одамлар истиқомат қилишади. Мана шу бир талай одамлардан хоҳлаганингизча истаган ролингизга топа оласиз, шунингдек, нағлар қишлоғи, Манипур ёки Люшай қишлоқларидаги умумий сахналарга ҳам тагин иккита пьесага етгулик одам топилади. Уларнинг ҳаммасига дублёрларни қўшиб ҳисоблаганда ҳам роль етмай қолади!

— Фозил соҳиб, маъзур тутасиз,— дедим мен гапни бошқа томонга буриб юбориш мақсадида,— сиз нуқул «заминдор хоним», «заминдор хоним», деяпсиз. Мен бунақа сўзни ҳеч қачон эшитмаганман.

— Ростданми?— тариқчаям хижолат чекмай эътироз билдирди Фозил.— Боён — бойбичча, жаноб — хоним дейилгандан кейин, ахир, нега энди заминдор — заминдор хоним дейиш мумкин эмас? Агар ҳаммаси шунга қараб қолган бўлса, мен рожа дейиш ўрнига рожа хоним деб ишлатишни таклиф қилардим. Қул — чўри аёл десак, сиз баҳслашиб ўтирмассиз?

Шундан кейин у билан баҳслашиб ўтирмадим.

Биз бамисоли ҳўкиздедек ишлаб, уч кеча-кундуз деганда пьесани ёзиб тугатдик. Пьеса уч ҳафтадан кейин намоиш этилиши керак эди. Репетициянинг ўзига кам деганда икки ҳафта кетарди. Бизнинг ихтиёримизда пьесани ёзиб тугатиш учун бор-йўғи етти кун қолганди. Бироқ биз ундан ҳам қисқа фурсатда юмалоқ-ястиқ қилиб қўя қолдик. Пьесани ёзиб тугатгач, шу заҳотиёқ заминдор хоним ҳузурига йўл олдик. Бу мункиллаб қолган кампиршо чиндан ҳам хайрли иш деса ўзини томдан ташларкан. Бир куни у автобус станциясидаги шофёрларнинг ёмғирдан ивиб турганларини кўриб қолиб, бечораларнинг аҳволига шундай ачиниб кетади-да, уларга дам олиш хонаси қуриб беришга аҳд қилади ва ўз мақсадини амалга ошириш учун бу кўнгилчан аёл спектакль қўйдириб, пул топмоқчи бўлади.

Фозил мени бекага таништирар экан, мақтовимни шундай дўндириб ташладики, асти қўяверасиз. Тағин гап орасида фақат пьеса ёзишга ёрдам берибгина қолмасдан, ўз ихтиёрим билан продюсер ва режиссёрлик қилмоқчи эканлигимни ҳам қистириб ўтарди. Меҳри жўшиб кетган кампиршо мени туққан онамдан ҳам аъло эркалаб, илтифот ва олқишлар ёмғири остида қолдирди.

Эртасига жиянлари ва бошқа ижрочилар ҳозир у нозир бўлишди. Роллар тақсимланди. Репетиция эртага-ёқ бошланадиган бўлиб, эрталаб ва кечқурун ўтказилиши эълон қилинди.

Наглар маликасининг ролига даъвогар аёл хўппа-семиз ва паст бўйли эди. Нима бўлгандаям у аёл экан-

лигини назарда тутиб, ташқи кўринишини тасвирлашдан ўзимни тияман ва уни бирор-бир нарсага ўхшатиб ҳам ўтирмайман. Мен унинг номзодини рад этмоқчи бўлган эдим, аммо оғайним менга, эътирозларим заминдор хонимни хафа қилиб қўйиши мумкинлигини ва бунинг устига худди шу аёл унинг уйланишига бевосита бошқош бўлаётганлигини айтди. Бу «бевосита» сўзи шу даража қатъий эдики, истасам-истамасам унинг таклифига рози бўлишимга тўғри келди.

Фақат заминдор хонимнинг қизи ҳеч қандай роль олмади. Ё маълумоти бунга йўл қўймадими, ёки бошқа биронта сабаб бўлдими, хуллас, билолмадим. Аслида эса Фозил бутун машмашани айнан шу хоним туфайли бошлаган эди.

Бир одам очиқ симга ёпишиб қолса ундан ажралиши амримаҳол бўлади. Унга ёрдам қўлини чўзган одам ҳам шу ҳолга тушади. Биз Фозил билан худди шу аҳволга тушиб қолгандик. Заминдор хоним эса бамисоли ўша симдаги юқори кучланишли ток эди.

Репетиция бошланганидан бир неча кун ўтгач, ўз-ўзидан назарда тутилмаган турли-туман қийинчиликлар келиб чиқаверди. Энг аввало, актёрларнинг кўпчилиги ролларни ёдлаб олишолмади. Энди нима қилиш керак? Ахир, репетицияни бу ҳолда ўтказиш мумкин эмас-ку! Ёки, аксинча, пьесадаги текст бўйича миқ этмай туриши лозим бўлган: ўлган жангчилар, елпиғич тутган хизматчилар, ноз-неъмат ташиётганлар, тахту равонни кўтариб юрганларнинг эса жағлари тинмасди. Улиб-тирилиб ундай эмас, бундай деб тушунтирганимнинг фойдаси йўқ эди, бари бир, ўз билганларидан қолишмасди. Бу ҳолат гунгалак билан сўзлашганга ўхшаб кетарди. Сиз ундан: «Хўш, аҳволлар қалай?» деб сўрасангиз, у бўлса: «Қатта қизим қайнотасиникида меҳмонда»,— деб жавоб қайтаради.

Бу машмашалардан хабар топган заминдор хоним қатъий фармойиш эълон қилди: ўзига топширилган рол-

ни кимда-ким қунт қилиб ўрганмаса, қутичага беш та-кадан жарима ташлашга мажбур. Қалтафаҳм артист ёки артистка ролини ёддан билиб олмагунича жаримани тўлай беради. Агар шу фармойишдан кейин ҳамма ро-лини қотириб юборгандир, деб ўйласангиз қаттиқ янгли-шасиз. Ҳаммаси эски ҳаммом, эски тослигича қолавер-ди, лекинига қутичада шунчалик кўп пул тўпландики, йиғилган мазкур пулнинг ўзигагина бир эмас, қатораси-га бир нечта дам олиш хонаси қуриш мумкин эди. Фар-мойишнинг оқибатини кўрган заминдор хоним, ҳафсала-си пир бўлиб уни бекор қилди.

Жонни жабборга бериб югуришлардан кейин, ниҳоят, биз биринчи ялпи кўрикни ўтказдик ва пьесани белги-ланган муҳлатдан икки кун аввал томошабинлар ҳузу-рида намойиш этмоқчи бўлдик.

Пудратчи бир неча юк машинада театрнинг лаш-луш-ларини ортиб олиб келди. У билан бир вақтда декоратор ҳам пайдо бўлди. Бевосита унинг корчалонлиги остида тахтадан сахна қурила бошланди. Декоратор эркак жин-сига мансуб бўлгани учун унинг ташқи кўринишини ми-ридан-сиригача тасвирласам ҳам менга ҳеч нарса тўсиқ бўлолмайди, чунки у таъбир жоиз этса, жуда камёб нус-хадир. Жилла қурмаса, унга сал ўхшаган одамни яна кўриш менга насиб этишига кўзим етмайди.

Одамлар орасида ер узра лайлатулқадр учиб ўтаёт-ган пайтида туғилиб қоладиган саноқли кишилар бўла-ди. Бизнинг декораторимиз ҳам, шубҳасиз, ана шу са-ноқли кишилар тоифасига мансуб эди.

Унинг калласи шу қадар катта эдики, бехос қараган одамга унинг бошқа аъзоси кўринмасди. У биронта туй-нукдан суқилиб ўтгудек бўлса, хумкаллasi сифса бас эди. Унинг елкалари қандай қилиб бош суягига чоғи-шиб кетганини зинҳор-базинҳор ақлимга сифдира олмай-ман. Бошида биронтаям туки йўқ, сип-силлиқ бўлиб, мактаб глобусига ўхшаб кетарди ва чироқ ёруғида худ-ди глобусдек ярқирарди. Борди-ю, унга бирорта чумо-

ли илашиб қолгудек бўлса, у худди ойна сиртидагидек, шу заҳотиёқ жанубий қутбга қараб сирганиб кетарди. Мен ҳаётимда кўп калларни кўрганман, ундан ҳам кўпроқ калликни даволайдиган турли дори-дармонларни реклама қилувчи плакатларни кўрганман, бироқ мен кўрган тақир бошларда ҳам бир вақтлар соч ўсганлигидан далолат берувчи бирор-бир белги бўларди. Бундай кишилар бошларининг тақирини яшириш мақсадида сочларини борини не минг балоларга солишмасди, дейсиз. Бироқ бизнинг декораторимизнинг бошида умри бино бўлиб соч битмаган шекилли, яп-ялтироқ эди. Боз устига унинг ҳатто қошлари ҳам йўқ эди.

Унинг ташқи кўриниши ҳам беихтиёр кишини ўзига жалб қиларди. Юзлари сип-силлиқ бўлиб, ёноғи энгаҳи билан бирлашиб теп-текис бўлиб кетганди. Ясси бурни қадимги, набоблар давридан қолган, бироқ вақтнинг аёвсиз таъсири, шамол ва ёмғир остида парчаланиб, чўкиб, сезилар-сезилмас тепачага айланиб қолган дамбани эслатарди. У шамоллаб қолгудек бўлса, бурнини қандай қилиб эплашини ақлимга сиғдира олмасдим. Кўзлари ҳам жинқарча эди. Афтидан, декораторни ясашаётганда кўзни унутишгану, кейин нуқсонни борлигини сезиб қолишиб, этикдўзнинг бигизини олиб, унинг қиёфасига тўла мослаштирган ҳолда тешикча очиб, кўзмунчоқ ўрнатиб қўя қолишган шекилли. Агар унинг кўзлари олхўридек йирик-йирик бўлганида эди, нимжонгина симёғочга беш юз шамли чироқ осиб қўйилгандек ёки эски модадаги «форд»лар қанотига карбид фонарлари қўндириб қўйилгандек бўларди.

Мен умрим бино бўлиб соқол-мўйловсиз эркакни кўрмагандим. Унга қараб, бу одам соқол-мўйловини эринмасдан сип-силлиқ қилиб қиртишласа керак, деб ўйлаш мумкин эди. Бу ғоятда ажабтовур, сип-силлиқ башарани бежаб лабида доим сигарета осилиб турарди. Эҳтимол, сиз ёмғир кўп ёғиб, дарё тез-тез йўлини ўзгартириб турадиган пайтларда пароход компаниялари қум-

лоқ оролчаларга ўрнатиб қўядиган оқ симёғоч шаклидаги бакенларни кўришга мушарраф бўлгандирсиз. Рассомнинг лабларига қистирилган сигаретани ҳам шунга қиёс қилса бўлади.

У сигаретани тутатганидан кейин сира унга қўл теккизмасди. Агар зураур бўлиб қолса, лабларини қимирлатиб сигаретани оғзининг у четидан бу четига ўтказарди, холос. Яхшиямки, бахтига масофа узоқ эмас. Ажимпурдаги ҳукумат уйда истиқомат қилувчилар энига тўрт, бўйига беш қадам келадиган кичкинагина равонларининг у бошидан бу бошига шундай зир югуришмайдами? Бизнинг ашаддий кашандамиз тамаки тутунининг кўп қисмини бурнидан, қолганини оғзидан чиқарарди. Сигаретани чекиш орасидаги қисқа фурсатда эса буйруқ ва топшириқларни берарди.

Сиз бу муфассал тасвиру тавсифни ўқигандан кейин эҳтимол, унинг товуши болаларники сингари ингичка ва чийилдоқ бўлса керак, деган ўйга борарсиз. Хато қиласиз! Тагорнинг сатрлари ёдингиздами?

Ҳайратлардан жаҳон лол фақат.

Бу қанақа ғалати хилқат!

Асли ўзи арзимас турур,

Булут янглиғ қаҳқаҳа урур.

Мен бу жанобнинг дўрилдоқ товушини эшитганимда Тагорга бўлган ихлосим яна юз карра ошиб кетди. Мен буюк шоир қиёслаб бўлмайдиган даражада фикрини ифода қилиш қобилиятига эга бўлибгина қолмасдан, зукко кузатувчи ҳам эканлигини англадим. Қим билади, улар бир вақтлари юзма-юз тўқнашиб қолишган бўлишлиги ҳам мумкин. Ахир, Тагор ҳам пьеса ёзиб, театрларда қўйдирган-ку, шунинг учун у шеърини ёзишдан бурун ёруғ дунёнинг бу ажойиботини кўрганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Рассомимизнинг бир ўзи ўн кишининг ишини дўндирарди. Менинг кўз ўнгимда у ҳатто бармоқларини ҳам

қимирлатмасдан ўзига бутун бошли чодир қурдириб олди. Саҳна ҳам унинг кўрсатмаси бўйича тикланди. Унинг ёрдамчилари тоғ, сарой, кўл, шаршара ва қолган ҳамма нарсани қойилмақом қилиб қуришди. Спектакль қўйилишидан бир кун бурун тап-тахт бўлган саҳнада ҳал қилувчи ренетиция бўлиб ўтди. Ренетиция меъёрида ўтди ва кўнглим бир оз таскин топди.

Бир пайтини топиб, Фозилга баъзи бир мулоҳазаларимни баён қилдим.

— Заминдор хоним ўз истагини амалга ошириш учун,— дедим унга,— ҳеч қандай сарф-харажат билан ҳисоблашмаяпти. Дам олиш хоналари қурилишига ҳамёнидан тўлаб қўя қолса арзон тушмасмиди?

— Эҳтимол, арзон тушардиям,— дея жавоб берди Фозил,— унда саховатли спектакль бўлмасди-да. Манави филантроплар бўлса шундай ғалати халқки, бирор одамга шунчаки ёрдам қилсалар кўнгиллари жойига тушмайди. Тўсатдан бойиб кетган бир одам юқори доирага кириш учун кучини ҳам, пулини ҳам аямаслигини тасаввур қилгин-чи. Шунда филантроплар саховатли бозор ташкил қилишади ва уларнинг қизлари бир ан ҳам турмайдиган бетелни бир-бир ярим такага ёки нархи тўрт андан ошмайдиган шарбат солинадиган стаканни тўрт-беш такага пуллашади. Мансабпараст бойваччалар бир пулга қиммат нарсани ҳам уч ҳисса қимматига олаверишади, ахир пул пулни чақиради, деб бекорга айтишмайди-ку. Кел, қўй, бизга деса бир-бирларининг гўштини ейишмайди.

Фозил менга тилимга эҳтиёт бўлишимни тайинлади, йўқса, уй бекаси шубҳаларимдан воқиф бўлиб қолса, шу заҳотиёқ ўз марҳаматидан жудо қилиши мумкинлигини айтди.

Шундай қилиб, спектакль қўйиладиган кун ҳам етиб келди. Гаидела ролини ижро этиши керак бўлган хўпсемиз хоним эрталаб уйига бориб келмоқчи бўлди. Унинг шахсий машинаси бўлиб, ўзи ҳайдарди. Наглар

маликасига қалбаки қимматбаҳо тошлар қадалган тож тайёрланган эди. Семиз хоним тож бошига яхши ўрнашмаётганидан нолиб уйига бориб тўғрилаб келажагини айтди.

Тушдан кейин сўнгги бош репетицияни ўтказиш лозим эди. Белгиланган муддатда ҳамма нарса тахт қилинди, лекин малика Гаиделадан дарак йўқ эди. Бемаъни тасодиф туфайли спектаклнинг бекор қилиниш хавфи туғилганди. Лаънати бақалоқ қаёққа ғойиб бўла қолдйкин? Қаттиқ ҳаяжонланганимдан ҳатто кўнглим беҳузур бўлиб кетди.

— Афтидан, малика бирон-бир иш билан ушланиб қолганга ўхшайди,— деди заминдор хоним.— Репетицияни тўхтатишнинг ҳожати йўқ, бир иложини топиш лозим, бошқа актёр ўйнаб турса нима қилади.

Мазкур суҳбат чоғида заминдор хонимнинг қизи ёнимда турарди.

— Сиз малика ролини ижро этсангиз қалай бўларкин-а?— деб таклиф қилдим чўкаётган одам кўринган чўп-ҳасга ёпишганидек, мен ҳам имкондан фойдаланиб.— Ахир, сиз деярли барча репетицияларимизда иштирок қилдингиз, эҳтимол, пьесани ёддан билсангиз ҳам керак.

Заминдор хоним менинг таклифимни қувватлаб, бу роль учун қайғурмаслигимни, ҳаммаси жойида бўлишини айтиб, тинчлантирди.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтмоқчиманки, хоҳ пойтахтлик, хоҳ вилоятлик, хоҳ қишлоқлик қиз бўлмасин, уларга ҳар қандай жозибатор таклиф билан мурожаат қилманг, бари бир елка қисиб: «Вой, нималар деяпсиз ўзи, бу иш қўлимдан келмайди, удда қила олмайман»,— деб ноз-карашма қилишади. Аслида эса: «Хўп, майли, жоним билан қилишга тайёрман», дегилари келади. Заминдор хонимнинг қизи ҳам йўлига ўзини тарозига солган бўлди-да, ахири асосий ижрочи учун тикилган кенг ва калта кўйлакни киймаслик шарти билан рози бўлди,

чунки қиз озгин ва новча эди. Бу шартни биз ҳеч қандай эътирозсиз қабул қилдик. Ахир, у асосий спектаклда иштирок этмайди, шунинг учун кийимнинг аҳамияти йўқ эди.

Муваққат маликанинг ўз кийимида қатнашганини ҳисобга олмаганда, бош репетиция кўнгилдагидек ўтди. Кечки чойдан кейин кийимларни мослаштириб, грим қилиш бошланди ва белгиланган вақтда парда кўтарилди.

Биринчи кўриниш ёмон ижро этилмади, барча ижрочилар ўз ролларини маҳорат кўрсатиб ўйнашди. Тўғри, айримлари ўзларини йўқотиб қўйганларидан айтадиган гапларини ҳам унутиб қўйишди, лекинга бошқалари, аксинча, ўта одобсизлик қилишиб, ўзларидан сўзлар қўшиб юбораверишди. Иккинчи саҳна бошланганида заминдор хонимнинг қизи менга оҳиста яқинлашиб, елкамга бармоғи билан туртди.

— Бу ёққа қаранг-чи,— деб шивирлади у,— сизга мутлақо ёқимсиз гап топиб келдим.

Юрагим дукиллаб уриб, нафасим бўғзимга тиқилиб қолди. Мен ўтирган жойимдан бир амаллаб туриб, унинг орқасидан юрдим.

— Малика Гаиделангиз нега қайтиб келмаганини биласизми?— деди қиз.— Бизга ҳозиргина хабар қилишларича, у қайтиб келаётганида машинаси суриб кетиб, қаттиқ жароҳатланибди. Доктор уни тўшакдан туриш у ёқда турсин, қимирлашга ва ҳатто гаплашишга ҳам қатъий тақиқлаб қўйибди. Энди наглар хонлигини ким бошқаради?

Мен учун ўлимдан ҳам даҳшатли бу хабарни эшитиб, бўғзимга тиқилган нафасим нақ бўлмаса ҳаёт шамимни ўчириб қўяй деди. Бирор бинога ўт кетгудек бўлса, ҳамма ўзини эшикка уради ва табиийки, тиқилиб қолишади. Қолганлари эса ўзларини дераза, ойна қопланган том, орқа эшик, мўрконга уришади. Шундай қилиб, менинг нафасимни ур-сур қилаётган оломонга

қиёслапса, ўзимни эса қиёслашга қийналиб ўтирмай, аланга қопланган бинога ўхшатиш мумкин бўларди. Юзларим ловиллаб ёнар, қулоқларим эса қиздирилган икки парча темирга ўхшарди. Юрак деб аталмиш динамо-машина сўнги тезлигига етганди. Бош суяк қутисига қамалган кулранг жисм бўлса шишиб, кўпикланарди.

Учувчи ҳар сафар учиш олдидан мотор яхши қизиши учун двигателни бор қуввати билан ишга солади. Менинг миям ҳам шу тахлит бор қуввати билан ишлаб бирдан-бир йўлини кўрсатиб берди. Жон-жаҳдим билан қизнинг қўлидан тутдим.

— Сендан бошқа,— дея қичқирдим уни шу заҳотиёқ сенлаб,— ёруғ дунёда сендан бошқа ҳеч ким мени бу кулфатдан халос эта олмайди. Ролни сен ёддан биласан, бош репетиция пайтида қотириб ўйнадинг. Шартта кўзингни юмиб, тишингни тишингга босиб маликанинг кийimini кийиб саҳнага чиқасан. Сендан илтимос қилаётган биринчи ва охири илтижоим шу.

Мен қизга худди йигит киши севгилисининг қўлини сўраётгандек қизишиб илтижо қилардим. Худди шундай пайтда йигит ҳам, қиз ҳам агар таклиф қабул қилингудек бўлинса, гап тамом, кетга қайтишга йўл йўқлиги ҳақида ўз-ўзига ҳисоб бериб ўтирмайди. Гоҳо аёл қилаётган иши бошига қандай кулфат келтириши мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмай, розилик бериб юбориш ҳоллари ҳам учрайди.

Мен барча ҳис-туйғуларимни, юрагимни ўртага қўйиб илтижо қилардим. Четдан қараган одамга, ҳис-ҳаяжон ҳамда нозик лиризм билан муҳаббат изҳор қилаётганга ўхшаб кўринишим ва ҳар қандай актёрнинг менга ҳаваси келиши шубҳасиз эди.

Афтидан, бу қиз ҳам спектаклда жон-жон деб иштирок этгиси келаётганди. Балки мен хато қилаётгандирман. Балки мен ўзимнинг аянчли илтижоларим билан унинг кўнглини йдиришга муяссар бўлгандирман, билмадим, ишқилиб, охир-оқибат, у розилик берди. Мен оғир

хўрсиниб, унинг қўлини қўйиб юбордим. Гапларимни тўғри тушунинг: шу дақиқада фақат пьеса тақдири ижобий ҳал бўлганидан хурсанд эдим.

— Ойим қаршилиқ қилсалар-чи?— деб сўради янги малика.

— Бу томонидан хавотир олманг, — мен уни хотиржам қилишга шошилдим.— Онангизни бир амаллаб кўндираман.

Бу пайтга келиб ўзимни бир оз босиб олдим-да, қизни яна сизлашга ўтдим.

— Бироқ яна бир сиз учун кўнгилсиз томони бор!— дея кутилмаганда мени эсанкиратиб қўйди малика.

Ана холос! Шу пайтгача мен барча нохушликлар Фозил иккаламизнинг монополиямиздагина деб ўйлардим, энди бўлса фирмамизга учинчи шерик чиқиб қолибди-ку!

— Тағин нима гап?

— Тож билан маржонлар йўқ-ку. Опа уларни қайтариб юбормаган.

Агар бошидаги тугмачасини боссангиз аянчли товушда чийиллайдиган қўғирчоқ бор. Бу янги кулфатни эшитганимда, қўлларимни ўз-ўзидан бошимга олиб бориб, шундай қаттиқ сиқдимки, аммо-лекин аянчли чийиллаш ўрнига лабларимдан: «Ҳаммаси барбод бўлди!» деган сўз отилиб чиқди.

Бахтимга ҳали миямнинг мотори тўхтагани билан совиб улгурмаган экан. Мен уни яна юргизиб, газ бердим.

— Топдим!— деб бақириб юбордим мотор тўла қувват билан ишга тушгач.— Меҳмонларнинг қимматбаҳо буюмлари солинган барча қутичаларни очасиз. Улардаги тақинчоқлар на фақат маржонли тожгагина эмас, саллага тақишга ҳам етади. Ахир, нагларнинг маликаси тождан ташқари гавҳар қадалган салла ҳам ўраб юрган-ку.

Ўзингиз ҳам сезгандирсиз, мен яна «сен»лашга ўтиб кетдим.

Мен унинг жавобини ҳам кутиб ўтирмасдан, қўлидан тутиб, уйга чопдим. Биз бу ердаги ҳамма қутичаларни очдик. Бахтимизга бор-йўғи бир неча донагина тақинчоқ топдик. Ҳаммаси тушунарли: меҳмонлар тақинчоқларини тақиб олишган. Ахир, улар пьеса кўриш учун эмас, ўз тақинчоқларини кўз-кўз қилиш учун келганлар-да. Бироқ мени шу дамда ҳеч нарса тўхтатиб қололмасди. Ҳатто пьеса қаҳрамони қимматбаҳо тошларни топиш иштиёқида куйиб-пишаётганимга ҳавас қилса арзирди. Мен томошабин аёллар ҳузурига отилиб бориб, уларнинг тақинчоқларини юлиб олишга ҳам тайёр эдим, бироқ шу топда аёл ақлининг кишини лол қолдирадиган томонига, заковатига дуч келдим: аёл эркак кишининг хаёлига келган фикрни секунднинг мингдан бир бўлаги тезлигида уқиб олиш қобилиятига эга. Радиоприёмник ҳам хабарчи юборган сигналларни фақат орадан бирмунча вақт ўтгандагина қабул қила олади. Аёллар эса улардан ўзиб кетиш қобилиятига эга.

— Томошабин аёлларга қўл тегиза кўрманг-а,— деб мени огоҳлантирди беканинг қизи. — Улардан бирининг қимматбаҳо тошини юлиб кўринг-чи, ҳаммаёқни бошига кўтариб, шундай дод-вой солади, кейин бошқалари унга қўшилиб нақ оламни бузиб, дунёга келганингизга пуншаймон едиришади-я! Йўқ, бошқа бирор йўлини ўйлаб топинг.

Данияликларда шундай мақол бор: иккита аёлу битта ўрдак бўлса тап-тайёр бозор-да! Мен томошабинларнинг дод-войлари ҳақида ўйлаб бошимни қотириб ўтирмай, бунинг ўрнига двигателни яна тўлиқ ишга тушириб юбордим. Ана шунда менинг хотирам экранда яқин орадаги дўкон пайдо бўлиб, катта-катта банкларда камалак рангида жилваланиб турган конфетчаларни кўрдим.

— Мени шу ердан жилмай кутиб тур,— деб тайинла-

дим маликага.— Беш дақиқадан кейин қимматбаҳо тошлар муҳайё бўлади.

Мен оёғимни қўлимга олиб боққолликка югурдим ва боққол аёлга барча конфетчаларни оғзидан чиққан нархга сотиб олишимни айтдим. Боққол аёл катта пакетга ҳамма конфетларни сола бошлади. Назаримда у жудаям имиллаётганга ўхшади-ю, ўзим ҳам унга ёрдамлаша бошладим. Биз шошилишда бир неча дона конфетчаларни сочиб юбордик. Мен уларни териб ўтирмадим-да, боққол аёлга иккита ўн такалик қоғозни ташлаб орқага қараб югурдим.

Малика ҳалиги жойда менинг қайтишимни итоаткорлик билан кутиб турарди. Мен унинг қўлидан тутиб, артист аёллар хонасига олиб кирдим.

— Бари бир, ушбу кўйлакни кийишингизга тўғри келади. Ҳозирги вазиятда бундан бошқа чорамиз йўқ. Бекорга оч уйда қатиқ ивимаёди, дейишмайди. Агар бошқа одам қолмаса, неvara ҳам куёвликка ўтаверади. Марҳамат қилиб, йўқ деманг энди. Тезроқ кийининг, кейин-чи, манави конфетчаларни кўряпсизми, кейин улардан сизга тож ясаб, маржон қадаб бераман, шунингдек, этагингизга ҳам ёпиштириб чиқаман. Кийиниб бўлган заҳотингиз уч марта «ба-ба-ба» десангиз, мен кириш мумкин эканлигини биламан. Бу орада мен англашилмовчилик бўлиб қолганини эълон қилиб тураман.

Мен унинг жавобини ҳам кутиб ўтирмай, саҳнага югурдим. Шу топда қаҳрамонимиз учқур отида чангалзордан ўтиб нағлар мамлакатига яқинлашиб келарди. У гоҳ ғамгин қўшиқ айтар, гоҳ Тагор шеърларини ёд ўқирди. Ана, кўрдингизми, буюк шоир авлодларига чинакам бебаҳо мерос қолдирган. Универсаль магазинлардан ҳар бир нарсани — кичкина тўғноғичдан тортиб, ёғочдан ясалган баҳайбат филгача сотиб олиш мумкин бўлгани каби, Тагор назмидан ҳам ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасини акс эттирувчи, ҳар қандай кайфият ва ҳар кимнинг дидига мос шеърни топа оласиз. Харидор аёл универмага

келиб сотувчига, қандай рангли сари кераклигини ва ҳошияси қандай бўлиши кераклигини айтганида, у ҳозир-жавоблик билан: «Мана, беш юз йигирманчи артикулли ажойиб сари. Манави мемориал сари, буниси ҳошияли сари, мана буниси безакли сари», деб бир талай сарини олдингизга уйиб ташлайди. Тагор назми ҳам бизга хоҳлаган шеърингизни танлаб олишни тавсия қилади. У энг нозик-таъб ўқувчиларга ҳам манзур бўлиб, истаганингизни муҳаббату айрилиқ, қувончу қайғу-алам, тўю маъракаларга бағишланганини танлаб, ёд олаверинг, дейди.

Локигин, ҳозир, шу дамда Тагор назмининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тадқиқот олиб боришинг ўрни эмас. Чунончи, майда савдогарлар йирик экспорт операцияларидан гап очиб ўтирсалар, галати туюлади-да.

Бу пайтга келиб қаҳрамонимиз тулпорининг юганидан маҳкам тутиб, чўққиларни бирма-бир забт эта бошлади. Томошабинлар оғизларини ланг очганча ўтиришарди. Ниҳоят, йигитча энг баланд чўққига ҳам муваффақиятли чиқиб олди. Шундан сўнг томошабинларнинг синчков нигоҳларидан яшириниб саҳнанинг орқасига ўтиб кетди.

Кейинги саҳна воқеалари кўлда содир бўлиши лозим эди. Ўзингиздан қолар гап йўқ, тоғ ва тубсиз жарликлар бағрида бир зумда кўл ясаб бўлмайди. Мажбурий пауза пайтида томошабинлар зерикиб қолмасликлари учун биз мазкур бўшлиқни музика билан тўлдирмоқчи бўлдик. Оркестрда иштирок этувчиларнинг кўп қисмини нағлар ролини ижро этувчи актёрлар ташкил қиларди. Бутунлай грим қилиб олган музикачилар ўз ўринларини эгалладилар. Қолганлари бўлса ҳали ҳам тайёргарлик кўриш билан банд эди: биттаси юзини бўярди, бошқаси тушь билан баданига алланималарни ёзарди, учинчиси бўлса бошига шох ўрнатарди. Худди томошабинлар каби актёрлардан ҳам ҳеч ким умрида нағни кўрмаганди, шунинг учун ҳар бири қўлидан келганича тиришиб-тирмашарди.

Мен саҳнага чиқдим.

— Сабр қилинглари!— деб қичқирдим биринчи нота-ни чала бошлаган оркестрдагиларга. Музыка тинди.— Менга нур беринг!— деб буюрдим сўнг ёритувчига.

У дарҳол буйруқни бажарди. Залдагилар ҳайратланганча менга тикилишди. Менинг бу программадан ташқари чиқишим ҳаммани қизиқтириб қўйганди.

— Ҳурматли томошабинларга шу нарсани чуқур қайғу билан изҳор қиламизки,— деб сўнгги ахборотларни ўқийдиган дикторларга тақлид қилиб, фожиали оҳангда сўз бошладим,— наглар маликаси Гаидела ролини ижро этиши лозим бўлган мафтункор, истеъдодли ижрочи, минг афсус бўлсинки, саҳнага чиқиш имкониятидан маҳрум бўлди. Лекин мен сизларга шу нарсани мамнунлик билан изҳор этаманки, бу кутилмаган қийинчилик фурсатида бизга муҳтарам заминдор хонимнинг олижаноб қизи ёрдам бермоқда. Афсуски, биз бу алмаштирув ҳақида ўз вақтида маълум қилиб розилигингизни ололмагандик. Ишонаманки, сиз бизни албатта маъзур тута-сиз.

Гапимни тугатиб етти букилиб таъзим қилдим ва худди шу пайт орқамда парда кўтарилишига бериладиган сигналга ўхшаш овоз эшитилди. Кутилмаганда зални гулдурос кулги қоплади. Нима гаплигини билмоқчи бўлиб, қаддимни ростлаб, орқамга ўгирилдим ҳайратдан донг қотиб қолдим.

Эсингизда бўлса, пьеса қаҳрамони кўлнинг тубидан қимматбаҳо тошларни тера бошлаганида ҳар томондан наглар ёпирилиб келиши лозим эди. Шу саҳнанинг ижросида иштирок этишни истовчиларнинг ҳаммасига рухсат бергандик. Улар жуда кўпчиликни ташкил этишарди. Актёрларнинг хонасида грим қилишга жой етишмаганидан, парда тушиши биланоқ, саҳнага чиқиб, ўша ернинг ўзидаёқ грим қила бошлашган эди. Баъзилари чап қўлида кўзгу тутиб, ўнг қўли билан юзига бўёқ чаплар, бошқалари калта иштон кийиб, баданини бўяр, учинчилари бўлса сочини тарарди. Худди шу пайтда саҳна ишчиси

пардани кўтариб юборибди. Томошабинлар рўпарасида худди нагларга ўхшаб грим қилган оркестрчилар намоён бўлишганди. Биз қони қўшилиб кетган инглиз-бенгалларга кўникканмиз, уларнинг ташқи кўриниши ҳеч кимни ажаблантирмайди, бироқ бирор кимса бенгаллар билан қўлларида банжо ҳамда кларнет тутган нагларнинг қони қўшилганини кўрганмикин? Қаҳқаҳанинг авжига чиқишига ана шу мисли кўрилмаган манзара сабаб эди. Бундай манзарани кўргач, томошабинлар у ёқда турсин, тош ҳайкал ҳам кулгидан ўзини тутолмасди, ҳатто айбдорни осиб ўлдиришга ҳукм чиқарган қози ҳам пиқиллаб кулиб юборган бўларди. Бу қизиқ воқеанинг ижросига кимнингдир беихтиёр қўлидан талинкани тушириб юбориши сабаб бўлибди. Талинка жаранглаб кетгач, ишчи пардани кўтариш белгиси бўлди, деб ўйлабди-да, эпчиллик билан пардани кўтарибди.

Мен дарҳол пардани туширишларини буюрдим. Актёр ва актрисалар яна ўзларини ўз уйларидагидек ҳис қила бошлашди. Ҳаммага маълум, ўз уйида ҳар ким ҳам ўзига хон, кўланкаси майдон.

Айбдорни қидириб топиб адабини бериш, идишидан чиқиб кетган сиқма тиш пастасини жойига қўйишдек бефойда ва кулгили эди. Мен сўкиб-тергаб ўтирмай, сахнани кейинги кўринишга тезроқ тайёрлашларини тайинладим. Томошабинлар ҳамон кулгидан тўхташмасди. Яхшиликсиз ёмонлик бўлмайди, шу воқеа туфайли томошабинлар бир оз кўнгилларини ёзиб олишди.

Зарур топшириқларни айтгач, мен маликанинг артистлик хонасига бориб, эшикни қоқдим.

— Тайёрмисиз? Қирсам бўладими?

— Қиринг, кираверинг, мен аллақачон кийиниб бўлиб, юз марта «ба-ба-ба» дегандирман, бироқ сиздан дарак бўлмади. Ниҳоят, бир нарсани такрорлайвериш жонимга тегиб, бошқа оҳангдошларни ҳам такрорламоқчи бўлдим. Мен «ва-ва-ва» дан бошладим. Тўғри, «га-га-га»ни айтиб ўтирмадим. Ахир, бу ер қуш бозори эмас-ку.

Шундай қилиб мен: «да-да-да», «жа-жа-жа», «за-за-за», «ка-ка-ка», «ла-ла-ла» деб давом эттира бердим. «Ма-ма-ма»ни ҳам айтиб ўтирмадим, сиз менинг қўлимдан тутиб бу хонага қандай судраб кирганингизни одамлар кўришган, шунинг учун сиз мени дўппослаяпсизу, мен бўлса ёрдамга ойсини чақиряпти деб ўйлашмасин тагин, дедим. «Та-та-та», «фа-фа-фа»лар жуда чиройли чиқди, «ҳа-ҳа-ҳа» эса ғалати эшитилди. «Ца-ца-ца», «ча-ча-ча»ни айтганимда тагин биронта кучук югуриб келиб қолмасин, деб қўрқдим...

— Ҳарф китобини таҳлил қилиб ўтиришга вақтимиз йўқ, — деб маликанинг гагини бўлдим. — Конфетчалар солинган қоғоз қани? Аҳа, манави ерда экан! Қани, туринг-чи, кўйлакнинг ярашган-ярашмаганини кўрайлик-чи. Эҳ-ҳа, этаги тиззангиздан икки энлик пастга тушибди. Хўш, нима бўлибди, қўрқинчли жойи йўқ, жуда жойида, рисоладагидек бўлибди. Томошабинлар мамнун бўлишади. Қани энди, бу ёққа келинг-чи, оёгингизни безаймиз.

Мен пакетдаги конфетларни столга ағдариб:

— Сув қани? — деб сўрадим. — Ахир, конфетчалар сувсиз ёпишмайди-ку.

— Бу ҳақда аввалроқ ўйлашингиз керак эди.

Малика билан баҳслашиб ўтиришга вақт йўқ, зудлик билан қўйилган хатони тузатиш керак эди. Соат милларининг сичқондек эпчил ҳаракатию бетўхтов чиқиллаши, вақтнинг беаёв олға силжиётганидан дарак бериб турарди.

— Сув бўлмаса бўлмай қўя қолсин, — дедим, — энди уни олиб келишга улгуролмайман. Конфетчаларни сўлагим билан ҳўллашга тўғри келади. Қани, оёгингизни чўзинг-чи.

Чиройли, ранг-баранг безак ясаш мақсадида мен турли рангдаги конфетчаларни танлаб олиб, уларни тупугим билан ҳўллаб, ёнма-ён ёпиштира бошладим. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, маликанинг оёқлари

худди қимматбаҳо тошлар қадалган этик кийгандек бўлди-қолди. Тўғри, этик бир оз каттароқ эди, аммо бу нарса мени тариқчайм ташвишлантирмасди. Ахир, наглар маликаси тоғда яшаб, оёқлари кўп юришга мослашгач, водий аёлларининг оёқларига қараганда семизроқ бўлиши табиий-да. Бунинг устига томошабинлар фақат тошлар жилосига қарашади. Оёқнинг катта-кичиклиги билан уларнинг неча пуллик ишлари бор? Бадавлат қораялоқ қизга уйланаётган одамга пуллар йирик берилдими, майдами, ифлос ёки мижиғланиб кетганми, бари бир фақат кўпроқ берилса бўлгани.

Мен оёқни безатиб бўлгач, маликанинг бўйни билан шуғулландим. Мен конфетчаларни бир текис ёпиштириш мақсадида жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилардим. Бўйинни безаб бўлганимдан кейин томоққа ўтдим. Илтимос, айнан тутдим эмас, ўтдим, деганимга эътибор қилишингизни сўрайман. Ана шунда мен сўлагим қуриб қолганини ҳис этиб, қўрқиб кетдим. Мен тилимдан миннатдор бўлишим керак, у маликанинг икки оёғи ҳамда бўйинни қоплаган конфетчаларни ҳўллашга чидаш берди-ю, бироқ бу ёғига қурби етмай қолди. Боз устига, менинг бечора тилгинам шишиб кетганидан оғзимга зўрға сиғар, қумқоғоз ёки эгов билан ишқагандек тилиниб кетганди. Турган гапки, у нутқ органи вазифасини ҳам кўнгилдагидек бажара олмай қолганди. Шундай бўлсада, мен ўз-ўзимни мажбур қилиб айта олган сўзларим, лоақал, асалдек ширин бўлиб туюлди-ку.

— Малика, марҳамат қилиб тилингизни чиқаринг,— деб ўтиндим ундан.

Малика менинг илтимосимни бажо келтиришдан уялди. Шунда мен сўзларни янаям ширинроқ, янаям қатъийроқ қилиб такрорладим:

— Тилингизни чиқаринг! Вақт кутиб турмайди.

Сўзларим таъсир этмаётганини кўргач, мен тиббий ҳамширалар амалда қўллайдиган усулдан фойдаланмоқчи бўлдим.

Ҳаммага маълум, бизда градусникни остки лаб билан милк орасига қўйилади. Мен касалхоналарда беморларнинг ҳароратини шу усулда ўлчашаётганини кўплаб кўрганман. Ҳамширалар: «Қўл турганда, оғизни оғритиб ўтиришга бало борми?» деган гапга амал қилишади. Ҳамшира миқ этмай, бемор тепасида энгашади-да (афтидан, нотаниш эркак билан гаплашишни ўзига ноқулай сезса керак), бош бармоғи билан энгаҳини пастга босади. Шунда оғиз ўз-ўзидан очилиб кетади. Ҳамшира эпчиллик билан термометрни лунжга тикади-да, кўрсаткич бармоғи билан энгаҳни кўтариб қўяди. Оғиз тап этиб ёпилади. Бу товуш компостернинг ишлашига ўхшаб кетади. Фарқи шундаки, кассир аввал компостерга билетни қўйиб, кейин уни босади. Иккала ҳолатда ҳам овоз бир хил чиқади.

Шундай қилиб мен ўз ишининг пири бўлиб кетган ҳамшира каби, фақат ундан бирмунча мулойимроқ тарзда маликанинг энгаҳини босдим ва унинг оғзи хиёл очилар-очилмас, яна илтимос қилдим:

— Тилингни чиқар!

Бирор қулайроқ пайтини топиб илтимосингни истганча қатъийроқ изҳор этсанг, ҳеч ким рад этишга қодир эмас. Менинг мазкур илтимосимни ҳам беканинг қизи рад эта олмади. Тўғри, унинг оғзини мен очдим, тилини эса ўзи чиқарди. «Ишнинг ярмини эркак қилди, ярмини аёл».

Унинг тилида қолган конфетчаларни ҳўллаб, қисқа фурсатда ишимни тугатдим. Агар у ўқтин-ўқтин ютиниб турмаганида эди, ишни яна ҳам тезроқ тугатиш мумкин эди. Бироқ оғзига ширинлик тушганда лоақал бир марта беихтиёр ютинмайдиган одам топилармикин?

Шундан кейин маликанинг тожи ва тақинчоқларини тайёрлашга киришдик. Кўринишидан қават-қават тортни эслатувчи тож кўп қаватли ва ранг-баранг иншоотга ўхшаб кетарди.

Ишни ниҳоясига стказгач, мен бир-икки одим кейин-

га сурилдим-да, ижод маҳсулимга мағрур тикилдим. Эҳтимол, Тожмаҳалнинг бош архитектори ва қурилишнинг пудратчиси соҳиб Юсуф иншоот қурилиб битгандан кейин ана шундай тантанавор тикилган бўлса керак. Бироқ, менинг ғурурланишимга асос бор-да, албатта. Ўзингиз ўйлаб кўринг: Юсуф шаҳаншоҳ Шоҳ-Жаҳоннинг ҳисобсиз (шунингдек, ҳисобли) мол-дунёсига эга эди. Мен бўлсам бор-йўғи йигирма така-ю, озгина сўлакка эга эдим, холос. У қурилишни нақ йигирма икки йилга чўзиши мумкин эди, менинг ихтиёримда эса йигирма икки минутга етар-етмас фурсат бор эди. Юсуфнинг қўл остида йигирма минг кишидан иборат қурувчилар меҳнат қилса, бу пайтда мен, менга тили билан ёрдам берган маликани ҳисобга олмаганда ёлғиз ўзим тер тўкардим.

Мен тубсиз жарликдан беэён ўтиб олган одамдек, янаям аниқроғи ҳибсдан чиқариб юборилган тутқундек суюнардим. Шунда юрагим жўшиб кетиб, оғзимнинг таноби қочди. Мана шу сархуш бир пайтда маликага ҳаяжон билан тикилиб, қичқириб юбордим.

— Қандай ширинсан-а! Сени шундай қўлимга олсаму ютиб юбора қолсам!

Биз баъзида миямизда ғужғон ўйнаган сўзларни кўпам мулоҳаза қилиб ўтирмаймиз. Бироқ, кўпинча улар тилимиздан чиқиб кетгач, биз мутлақо изҳор этишни истамаган аниқ бир фикр пайдо бўлади қолади. Шунинг учун бекорга, сўз чумчуқ эмас, дейишмайди. Чиқиб кетгандан кейин тута олмайсан ҳам, қайтиб жойига қўя олмайсан ҳам. Бундай пайтларда бирдан-бир тутиладиган йўл шуки, айтилган сўзнинг кетига дум улаб, умумий маънони чалғитиб, катта йўлдан илонизи йўлга ёки умуман, боши берк кўчага киритиб юбориш керак, холос.

Чуқур ўйлаб кўриб ҳаяжонимдан икки хил маъно чиққанини тушуниб қолдим ва унга маънони ўзгартириб юборадиган дум улашга шошилдим:

— Мен конфетчаларни назарда тутгандим.

Аввалига малика менга қараб лунжларини пуффак-дек шиширди, бироқ менинг ўз вақтида қистирган қўшимчам бигиз вазифасини ўтаб, пуффакни тешиб, ҳавосини чиқариб юборди. Худога шукур, бу синовдан ҳам эсон-омон ўтиб олдим.

Бу пайтга келиб кўл саҳнаси тугади. Фақат арзимас можарони ҳисобга олмаганда, бу саҳна жуда муваффақиятли тугади деса бўларди. Кутилмаганда ёнбошдаги кичкина тешикчадан худди пуркагичдан отилгандек сув тизиллаб отилиб, биринчи қаторда ўтирган такаббур хонимларга сачради. Тешикчани шу заҳотиёқ беркитишга улгуришди.

Ниҳоят, қаҳрамон устидан суд қилиш саҳнаси бошланди. Парда кўтарилганда томошабинлар кўз олдида наглар маликаси ўзининг бор улуғворлиги билан намоён бўлди. Гаидела ўзининг ярқироқ либосида фил суягидан ясалиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахтада савлат тўкиб ўтирарди. Маликанинг гўзаллигини янада бўрттириш учун юқоридан ёйсимон чироқ қаратиб қўйилганди. Мана шу кўзни қамаштириб юборувчи нурда у чинданам улуғвор кўринарди.

Бу саҳна биз ўйлаганимиздан кўра узоққа чўзилди, чунки наглар тилида айтилган ҳар бир гапни бенгалчага, бенгалча гапларни эса наглар тилига ағдариб туришга тўғри келди. Пьесада наглар гапирадиган жойида ҳеч қандай текст йўқ эди, шунинг учун актёрларга ўз билгиларича гапиришга ижозат берилганди. Одамлар эса табиатан анчайин сергап бўлганлари учун улар ўзларига берилган сўз эркинлигини сунистеъмом қилишга суяк-лари бўлмайдди.

Эсингизда бўлса, малика қаҳрамоннинг охириги сўзлари таржимасини эшитгач, чексиз завқ-шавққа тушади. Заминдор хонимнинг қизлари қаҳрамоннинг ички кечинмаларини фақат қиёфасидагина эмас, бутун гавдаси билан ҳам изҳор этмоқчи бўлиб, шундай кескин ҳаракат қилдики, натижада бир нечта конфетчалар полга тўкил-

ди. Боз устига, шоша-пиша сувдан ҳолва ясалгандек, зўр-базўр ёпиштирилган конфетчалар чироқ иссиғидан бўшашиб, бутунлай эриб кета бошлади. Мўрт ихтироим эса кескин ҳаракату силкинишга узоқ дош бериши амри-маҳол!

Элементлараро алоқанинг мустаҳкамлиги доим муҳим аҳамиятга эга, бу алоқанинг бузилиши эса энг ҳалокатли оқибатларга олиб келиши турган гап. Битта черепица ишдан чиқдими, ёнидаги иккитаси ҳам синди деяверинг. Тиш ҳам шундай бўлади! Биттаси тушиб кетса бас, иккита бошқаси ҳам қимирлай бошлайди. Агар шериклардан бир нечтаси ўз капиталини олиб қўйса, компания икки йўл орасида қолади: ё тубсиз чоҳга қулаши, ё мўридан чиқиб кетиши керак.

Дастлабки тўкилган конфетчалар кетидан бошқалари ҳам туша бошлади. Вой ярамаслар-ей! Мен уларни неча сўмга олганимни унутиб қўйишди, шекилли. Ҳеч қачон улар менинг бошимни балога қолдиради, деб ўйламаган эдим. Оббо, азизларим-ей, шу ишни ихтиёр қилган экансизлар, ўзим ёпиштириб чиққанымдек бир четдан тўкила қолсаларинг бўлмасмиди? Қаёқда дейсиз! Бири тоғдан келса, бири боғдан келади деганларидек, хоҳлаган жойларидан, тагин денг, ёнидагисини ҳам эргаштириб тўкила бошлашди.

Орадан бир оз ўтгач, эса маликанинг кўксини безаб турган марварид шодасининг ўртасида худди тоғ бағридан катта тош юмалаб кетиб, ғорнинг оғзи кўриниб қолгандек катта тешик пайдо бўлди. Ҳаммадан даҳшатлиси шу эдики, ўша тешикдан бўялган бадан кўриниб турарди.

Тож бўлса ундан ҳам аянчли ҳолда эди. Унинг бир томони қийшайиб, бошқа томони эса пачақланиб кетганди. Бироқ бу ҳам ҳали ҳолва эди. Ҳаммасидан даҳшатлиси шу эдики, ёритувчи чироқнинг ҳарорати конфетчаларни тамоман эритиб юбориб, маликанинг манглайи ва ёноқларидан унинг юзини турли рангга бўяб

ширин томчилар оқиб тушарди. Залдагилар орасида, қандайдир ёвуз одам маликани сўйил билан бошига ургану, тожининг абжағини чиқариб, бошини ёрган, катта қон томиридан барча одамларники каби қизил, кичик томиридан эса оқсуякларники каби мовий қон оқапти, деган хулосага келиши мумкин эди. Қизил ранг билан мовий ранг қўшилиб ажабтовур ранг пайдо қилганди.

Бу нарсалар етти ухлаб тушимга ҳам кирмаганди. Муаллифнинг ғояси бўйича йигитнинг жавобидан таъсирланган малика завқ-шавқ ва ҳаяжон билан йўғрилган монолог ижро этиши лозим эди. Бошдаги қон бундай кайфиятни англатишга сира ҳам қовушмасди.

Мен рўй бераётган ҳодисани жонимни ҳовучлаб кўзатиб турардим. Агар бу иш давом этаверса, қолган конфетчалар тахт устунларини кўмиб юбориши турган гап эди. Тахтнинг орқасида турган сарой хизматкорлари маликанинг бўйнидан оқиб тушаётган ширинликдан татиб кўришлари мутлақо табиий. Ахир, ҳаромтомоқ ювиндихўрлар доим тотли нарсалардан кўпроқ баҳраманд бўлишга интиладилар-ку! Агар иш шу тахлит кетадиган бўлса малика қай ҳолга тушишини кўз олдимга ҳам келтира олмасдим. Якка-ёлғиз эркатойини халойиқ олдида кулгига қолдирганимиз учун заминдор хоним қандай қасос олишини ўйлашнинг ўзи даҳшатли эди. Бундай одамлар жаҳли чиққанида ҳеч нарсадан тоймайди.

Томошанинг тугашини ҳам кутиб ўтирмай, заминдор хоним томонидан ажратиб берилган кошонамга югурдим-да, лаш-лушларимни сумкамга тиқиб, тўппа-тўғри станцияга қараб йўл олдим.

Касса ёнига ҳаллослаб бориб, билет сўрадим.
— Қайси станциягача? — деб сўради кассир.

Қайси станцияга боришни ўйлашга ҳам вақтим йўқ эди. Қўлга туширмасларидан бурун биринчи келган поездгаёқ чиқиб жўнасам бас. Мен бамисоли никоҳ куни куёвини интизорлик билан кутаётган индус қизга

ўхшардим. Бундай пайтда мунажжимлар белгилаб берган фурсатни қўлдан бой бермаслик учун дуч келган йигитнинг қўлидан тутиб, куёвнинг ўрнига ўтқазиб қўйишади. Бироқ, мен эс-ҳушимни йиғиб олиб, керакли станцияни айтдим.

— Лекин яқин-орада келадиган поезд тескари томонга кетади, — деди кассир.

— Тескари томонга бўлса, тескарига-да, менга бари бир. Мана бу пулларнинг ҳаммасига билет беринг, мен имкони борича узоқроққа кетишим керак.

Мен поезд станциясидан узоқлашгандан кейингина ўзимни хавф-хатардан холи сезиб, кўнглим бир оз таскин топди. Эҳтимол, кассир мени жинни деб ўйлагандир. Аммо бунинг мен учун тариқчаям аҳамияти йўқ эди, асосийси, мен соппа-соғ ва эсон-омон жуфтакни ростлаб қолган эдим.

* * *

Шундай қилиб, пьесанинг давоми қандай ўйналди, умуман, давоми бўлдим-бўлмадим, билолмадим. Фозил бу машмашадан қандай қутулиб кетганини ҳам суриштириб улгурмадим.

Икки ой бурун, ёмғир фаслида ўша станциядан ўтишимга тўғри келиб қолди. Мен ҳайдовчилар учун дам олиш хонаси қурилганини кўрдим, бироқ улар нимагадир аввалгидек чойхонада улфатчилик қилиб ўтиришарди. Ёмғир ёғаётганди, дам олиш хонасига эса бир гала эчки тиқилиб олган эди.

Х О Л

Сизларга сўзлаб бермоқчи бўлган воқеа бундан беш йил бурун, Кумилладаги Виктория колледжиди бўлган. Мен мазкур колледжда Бенгал адабиётидан дарс берардим. Ушандан буён қанча сувлар оқиб кетди, аммо талабалар рўйхатининг икки юз йигирманчи номерли Урун Кумар Де ва ўнг ёноғида кичкинагина холи бор ғоятда кўркем қиз — мисс Дипали ҳамон кўз ўнгимдан кетмайди.

Бир кун мен иккинчи курсларга Бенгал насридан лекция ўқиётгандим. Ушбу дарсда Тагорнинг илк ҳикояларидан бўлмиш «Скелет»ни таҳлил қилишим керак эди.

Лекция бир меъёрда борарди. Мен талабаларга ҳикоянинг ёзилишига синфхонанинг деворида осиқлик турган скелет ҳақидаги хотиралар туртки бўлганини эслатдим. Ёзувчига гўё ёш нозанин билан сўзлашаётгандай туюлади. У аёлнинг ўз ҳаёти ҳақидаги ҳикоясини, тўғрироғи, тавба-тазаррусини тинглайди. Охир-оқибат, ана шу соҳибжамолликда беқиёс аёл анатомияни ўрганишда кўргазмали қуролга айланиб қолганди.

Мен талабаларнинг диққатини ёзувчининг ўликни ҳам тирилтира оладиган мўъжизакор қалами аёлга жон бахш этганига жалб этмоқчи бўлдим. Шунчалик берилиб кетибманки, натижада асарни таҳлил қилиш ўрнига ўзим сезмаган ҳолда унинг мазмунини сўзлай бошлабман. Жуда ёшлигида турмушга узатилган бу аёлнинг

аянчли тақдири, эридан ўлгудек қўрқинчи ва қайнобаси уни «заҳарли илон», дейиши-ю, акасининг оғайниси доктор Шошишекхорнинг унинг томир уришини текшириб кўргани, ҳақида муфассал гапирдим.

Нафас ростлаш учун бир зум гапдан тўхтаб, талабаларга назар ташладим. Мендаги жўшқинлик аудиторияда ўтирган талабаларга ҳам кўчганини яққол кўриб турардим. Талабалар қимир этмай ўтиришар, пашша учса эшитиларди. Тагорнинг ҳикояси ҳатто менинг уқувсизлик билан баён этишимда ҳам талабаларни бутунлай қамраб олганди. Робиндранат Тагорнинг ёзувчилик даҳоси янада улуғворлик касб этганини ҳис этдим.

— Сизлар шуни доим ёдда сақланглар, яъни,— деб сўзимни давом эттирдим талабаларга қараб,— адабиёт икки хил бўлади: илмий адабиёт ва бадий адабиёт. Илмий адабиёт адабий асарларни илмий нуқтаи-назардан таҳлил қилади. Бадий адабиёт эса бевосита туйғуларга таъсир этиб, қалб торларини чертиб ўтади. Илмий адабиётда қалам тебратиш учун шу соҳани чуқур эгаллаб, хилма-хил жараёнларни таҳлил этиш қобилиятига эга бўлиш керак. Бироқ бадий адабиёт яратиш учун бу етарли эмас. Бунинг учун ноёб истеъдод, чархланган қалам ва ниҳоят, ўз овози, ўз қиёфасига эга бўлмоқ даркор. Робиндранат Тагор мана шуларнинг ҳаммасини ўзида мужассамлаштирган даҳо эди...

Шу вақт талабалардан бири ўтирган еридан сапчиб туриб кетди. Бу мисс Дипали эди. Қизнинг юзи ғазабдан ловулларди. Ерда, шундоққина оёғи остида кимдир ташлаган хатча ётарди. Олдинги қаторда ўтирган талабалар ҳайронликдан донг қотиб қолишганди. Орқа қаторларда гала-ғовур кўтарилди.

— Хатни ким ташлади?— деб сўрадим баланд овозда.

Саволимнинг жавоби сув қуйгандек жимлик бўлди. Мисс Дипали бўлса қип-қизарганча турарди.

— Хатни ким ташлади?— деб сўраяпман?

Товушим ғазабдан қалтирарди. Шунда залнинг ўртасидан ўша, икки юз йигирманчи сонли талаба Урун Кумар Де ўрнидан турди. Мен унинг рақамини ёзиб олдимда, эшикка йўналдим. Ҳали аудиториядан чиқиб улгурмасимданоқ ҳамма талабалар йигитни койий бошлашди: «Вой каллаварам-ей! Ёзишга-ку ёзибсан, нега энди тан олиб ўтирибсан?»

Мен ўз хонамга кириб бир печа қат қилиб букланган варақни очдим ва қуйидагиларни ўқидим: «Дипали! Бир печа йилдан бери колледжда ўқияпман, лекин илк дафъа хат ёзишга журъат қилган қиз сенсан. Сени севаман, сен мен учун гўзаллик тимсолисан. Айниқса, менга холинг ёқади. Мени ноумид қилма. Хайр! Поток рўяхатидан 220 рақамли Урун Кумар Де».

Очигини айтсам, бу иқрорномани ўқиб ҳайрон қолдим. Агар қизга севги мактуби ёзишга жазм қилган экансан, нега энди уни уйда эмас, лекцияда ёзиш даркор бўлиб қолдийкин.

Ҳали бир қарорга келиб улгурмовдимамки, ҳузуримга мисс Дипали кириб келди. Мен саволомиз қошларимни чимирдим.

— Мен арз қилмоқчиман, сэр,— деди қиз инглизчалаб.

— Арз қиламан, деяпсизми?

— Ҳа, сэр. Ярамас сурбетнинг устидан арз қиламан.

«Ярамас сурбет» сўзи алоҳида қатъият билан айтилганди.

— Эҳтимол, ҳалиям бўлса уни афву этарсиз? Бечора болакай боши айланганидан...

— У, миясиз эшак, аҳмоқ!

— Таъбингиз. Арз қилишингиз мумкин, бу сизнинг ишингиз. Аммо бу машмаша натижасида уни ўқишдан ҳайдашлари мумкин.

— Бошқа иложи йўқ. Мен ўз иффатимни ҳимоя қили-

шим керак. Сизнинг гувоҳ сифатида иштирок этишингизга тўғри келади, сэр.

— Гувоҳ сифатида, дейсизми? Ҳай майли, бўпти!

— Ташаккур, сэр.

Орадан кўп ўтмай мени ректор ҳузурига кўрсатма бериш учун чақиртиришди. Мисс Дипали ва Урун Кумар Делар ректор ҳузурида ўтиришарди.

— Манави мактубни сиз ёзганмисиз?— деб сўради ректор Урун Кумардан.

— Ҳа, сэр!

— Сиз уни нима мақсадда ёздингиз?

Талаба индамади.

— Қилмишингиз энг қатъий жазога лойиқ эканига ақлингиз етадими?

— Ҳа, сэр.

Мен хиёл фаромушланиб қолдим. «Ҳа, сэр!» Дипалининг эса ранги бўзарди.

— Ўзингизни оқлаш учун бирор-бир нарса дея оласизми?

— Йўқ, сэр.

— Ундай бўлса сизга рухсат.

Урун эшикка яқинлаша туриб, нигоҳи Дипали нигоҳи билан тўқнашди. Қиз кўзини ерга тикди. Айбдор барча гуноҳига иқрор бўлгани учун менинг кўрсатмаларимга ўз-ўзидан эҳтиёж қолмади ва мен уйга жўнадим.

Эртасига эрталаб эълонлар тахтасидаги буйруққа кўзим тушди: «Санъат факультетининг иккинчи курс талабаси Урун Кумар Де (поток рақами 220) номаъқул хатти-ҳаракати учун колледждан ҳайдалсин!»

Шу кундан бошлаб Урун колледжда қорасини кўрсатмади. Дипали ҳар куни келиб, жимгина лекция эшитарди. Мен йўқлама қилаётган пайтимда икки юз йигирманчи рақамга яқинлашганимда товушим ўз-ўзидан қалтирай бошларди.

Орадан бир неча ой ўтиб кетди. Колледждагиларнинг ҳаммаси Урунни деярли эсдан чиқаришганди.

Кунлардан бир куни танаффус пайтида ўқитувчилар хонасида газета ўқиб ўтирардим. Тўсатдан оғайним, мантиқ муаллими соҳиб Амал кириб келди. Унинг қиёфаси шундай ҳаяжонли эдики, беихтиёр:

— Нима бўлди?— деб сўрадим.

— Фаришта учиб кетди.

— Очиқроқ гапирсанг-чи.

— Қаҳрамонинг ғойиб бўлибди.

— Қаҳрамоним?

— Ҳа, ҳа, Дипали.

— Ростданми? Қаёққа ғойиб бўлибди?

— Шунгаям ақлинг етмадими? Урун билан қочиб кетибди. Улар бамисоли Лайли-Мажнун эдилар-ку. Энди тушундингми?

— Буни кимдан билдинг?

— Кимдан дейсанми? Вей, ўзинг осмондан тушдингми, нима бало, ҳамманинг оғзида шу гап-ку.

У ҳақ эди. Қолледжда ҳамма Дипали Урун билан бирга қочиб кетганини биларди.

Шундан кейин орадан икки йилча ўтди. Кунлардан бир куни Даккада истиқомат қилувчи амакимдан хат олдим. «Ашарх ойининг еттинчисида Камрулнинг туғилган куни,— деб ёзарди у.— Бу йил биз мазкур байрамни кўнгилдагидек нишонламоқчимиз. Бир неча кунга ижозат олиб бизникига, пойтахтга кел. Худога шукур, ҳаммамиз эсон-омон юрибмиз. Сенга ҳам сиҳат-саломатлик тилаймиз. Кўришгунча хайр. Амакинг».

Ашархнинг олтинчисида кечқурун соат олтида пароходга ўтириб Даккага жўнадим. Каюталардан биридаги ланг очиқ эшикдан кутилмаганда Урун Кумар ва бола кўтарган мисс—энди миссис бўлиб олган Дипалини кўриб қолдим. Улар ҳам мени таниб, каютадан чиқиб салом-алик қилишди. Биз палубада бир-биримизга қарама-қарши ўтирардик.

— Ҳозир қаерда яшайсизлар?— деб сўрадим.

— Даккада,— деб жавоб берди Урун.

- Нима иш қиляпсан?
- Банкада хизмат қиляпман, сэр.
- Уқишни ташладингми?
- Ҳа, сэр, Дипали ҳам ташлади.
- Жуда бахтиёрмисизлар?
- Ҳа. Сиздан миннатдорман.

Улар — олдинда Урун, унинг кетидан миссис Дипали бошлашиб ўз каюталарига кириб кетишди.

Мен Бенгал насридан ўқиган лекциямни эсладим, Урун Кумар ёзган мактубига қандай иқроор бўлгани, мисс Дипали уят ва ғазабдан қанчалик титрагани ёдимга тушди. Қулоқларим остида яна хатда битилган сўзлар жаранглади: «Сен гўзаллик тимсолсан. Айниқса, менга холинг ёқади».

ТУРЛИ СОҲИЛЛАРДА

Уллапара станциясида тушиб, шарққа олиб борувчи йўлдан бораркансиз, Қортоа дарёсининг ортида ястаниб ётган Рошулпур қишлоғига дуч келасиз.

Бир вақтлари бу қишлоқда Момен деган бола яшаган. У гўдаклигидаёқ ота-онасидан ажралиб, Жамила исмли қари бувиси билан қолганди, кампир ҳам сўққабош эди: ўлим уни ҳамма қариндош-уруғларидан айирганди. Шунинг учун ҳам кампир бор қалб қўрини Моменга бағишлаганди. Фақат шу бола туфайли у барча қийинчилигу азоб-уқубатларга дош берарди, тақдир бўронлари кампирни камалакдек букиб ташлаганди-ю, лекин синдирилмаганди.

Ҳамқишлоқлари унинг сабр-тоқатига қойил қолишарди. Кўпчилик унинг уйига кўнглини кўтариш мақсадида келишарди, бироқ унинг қийинчиликка тушиб қолганидан фойдаланиб, уйи ва ерига кўз олайтирганлар ҳам йўқ эмасди. Аммо кампир ҳам унча-мунчага бўш келадиганлардан эмасди. У ўзининг ақл-заковати ва мулоҳазалилиги билан шуҳрат қозонганди.

Момен катта бўлгач, бувиси уни мактабга берди. Турган гап, қишлоқдагилар унинг бу ишини маъқуллашмади. Ҳатто, Жамилага ўзини яқин тутиб юрганлар ҳам унга: «Кампиршо, бу нима қилган ишинг? Ундан кўра болани бирор касб-ҳунарга ўргатсанг бўлмасмиди, оғирингни енгил қиларди. Уқиб сенга шаҳар олиб берармиди?» — деб дашном беришарди. Аммо Жамилани

аҳдидан қайтариш амримаҳол эди. Нима бўлгандаям у набирасини ўқимишли қилишга аҳд қилганди. Қандай қилиб бўлмасин, Момен маълумотли бўлиши керак, деган фикр унинг кекса қалбини илтиб турарди. Момен полиция инспектори ёки судья бўлади. Мана шунинг учун кампир қўлидан келган ҳамма нарсани қилишга тайёр: бир парча еридан ажралса ҳам, кумушдан ясалган қадимги залварли зебу зийнатларини сотса ҳам майли, аммо, албатта, орзусига эришади. Набираси бирор-бир ёғлиқ ишнинг бошини тутгач, кампирнинг яхшиликларини ўн баравар қилиб қайтаради ҳали.

Бувисининг меҳрибончилигини кўрган Момен мактабда қунт билан ўқишга ҳаракат қиларди. У жуда қобилиятли ўқувчи бўлиб, синфдан-синфга аъло баҳолар билан ўтарди, мактабни ҳам аъло билан тугатди. Унинг муваффақиятидан ҳамма ҳайратда эди. Шахсан мактаб директорининг ўзи Шохжапурдан Жамила бувининг ҳузурига келиб Моменни колледжга ўқишга юборишини маслаҳат берди. Жамила набирам ўқишини давом эттириши керак, деб ҳисобларди ва у мактабда ўқигани каби колледжда ҳам аъло баҳолар билан ўқишига ишонарди. Мактабдаги якунловчи имтиҳонлар бошланишига икки йил қолганида Жамила пул йиға бошлади. Ўзига ҳам зарур бўлишига қарамасдан у бозорга товуқ ва ғоз тухумларини чиқариб сотар, пулини бўлса қутичага ташларди. Кунлардан бир кун Жамила Моменни ёнига чақариб олди-да, қутичани очиб, пул тугилган рўмолчани чиқарди.

— Набирагинам, санаб кўр-чи, колледжда ўқишингга етармикин, — деди у. — Нега ҳайрон бўлиб турибсан? Болажоним, мен тирик эканман, ҳеч нарсадан зорикмайсан.

Момен ҳайратланиб пулни санади. Икки йил бадалида бувиси икки юз така йиғибди-я! Бу пул ўқишга етиб ортарди.

Момен чекка шаҳарлардаги колледжлардан бирини

танлади. Аввалига шаҳар ҳаёти уни тамоман лол қолдирди, аммо аста-секин янги турмушга кўника борди-ю, лекин шундаям ҳадеб уйини соғинарди. У лекцияларда ўтирса ҳам мудом бувисини ўйлар, унинг ажин босган юзлари кўз олдида намоён бўлиб, юраги тўлқинланиб кетарди. Ахир, чидолмади-да, бир куни қишлоққа жўнади. Унинг кунда-шунда бўлиб қолгани Жамилага ёқмади ва бир куни унга:

— Нега ҳадеб ликиллаб келаверасан? Агар ўқиб одам бўлмоқни ўйласанг, уйни эсдан чиқаришинг керак,— деди.

— Мен сизсиз туролмаяман, — деди айбини бўйнига олиб, ўзини оқларкан Момен, — доим сизни ўйлайман.

Тез-тез дарс қолдиришига қарамай у икки курс имтиҳонларини аъло баҳога топширди. Айниқса, физикадан яхши топширгани учун йигирма така стипендия олиш ҳуқуқига эга бўлди. Лекин ўқишни қанчалик хоҳламасин, бувисига ёрдам бериш мақсадида ўқишини ташламоқчи бўлди.

— Мен ишга кирмоқчиман, — деди у Жамилага имтиҳонларни топшириб уйига келгач. — Бувижон, шунча азоб-уқубат чекканингиз етар.

— Нималар деб алжираяпсан, — дея аччиқланди бувиси. — Ўқишни ташлайман, дедингми? Буни хаёлингга ҳам келтирма! Сен энг ўқимишли одам бўлиб, полиция инспектори ёки судьялик қиласан. Сенинг ишинг ўқиш, мени бўлса ўйламай қўя қол. Яратганинг ўзи мурувватли, мени ёлғиз қолдирмайди. Яхшиси, колледжингга қайт!

Момен эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, лекин охири оқибат Жамиланинг ундашларига кўнишдан бошқа иложи қолмади. У ўқишни давом эттириш учун пойтахтга жўнади ва физикадан фан бакалаври даражасини олишга аҳд қилди.

Даккага келиб Момен отставкадаги полиция инспек-

торига тегишли икки қаватли уйга жойлашди. Унга пастдан чоғроқ хона ажратиб беришди. Уйда янгича урф-одатда иш тутиларди. Момен дарҳол бу ҳаётга кўникиб кета олмади ва аввалига анчагача ўзини ноқулай сезиб юрди. Аммо орадан бир-икки ой ўтгач, шаҳарчасига юриш-туриш ва кийинишга ўрганиб олди. Костюм, кўйлак, китель сотиб олди ва ўзига оро бериб, кийим-бошига гард юқтирмай юрадиган бўлди. Бундай ҳайратомиз ўзгаришларнинг асосий сабабларидан бири — Моменнинг полиция инспекторининг катта қизи, қадди-қомати келишган, буғдойранг, юзлари нақш олмадай, қоп-қора шахло кўз Мажидани севиб қолиши эди. Шу маҳалгача Момен биронта қизга кўз қирини ташламаган эди. Мажидани унинг сокин ҳаётини остин-устун қилиб юборди. Момен ўз ҳис-туйғусини жиловлашга ҳар қанча уринмасин, бари бир бунинг уддасидан чиқолмасди. Унинг севгиси борган сари алангаланиб, Мажидани кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди.

Мажидани ҳам Моменга мойиллик билдирарди. Қиз имтиҳон топшириш арафасида эди, шунинг учун ҳам бирон-бир баҳона топиб Моменнинг ҳузурига дам-бадам кираверарди. Отаси қизининг хатти-ҳаракатида ҳеч қандай ёмонлик кўрмас ва шунинг учун ҳам уни тежаб-тергашни ҳаёлига ҳам келтирмасди. Лекин унинг аксича хотини ёшларнинг муносабатларига шубҳаланиб қарарди. У қизининг бўлар-бўлмасга ҳаяжонланишию парижонхотирлиги, боз устига, иштаҳаси ҳам йўқлигига эътибор бера бошлади. Ваҳоланки, авваллар унда бундай ҳол сезилмасди. Гап ниманда эканлигини пайқаб қолгач эса, юрагидаги дардини эрига ёрди. Полиция инспектори аввалига қовоқларини уйиб, асабий тўнғиллади:

— Ҳали шунақа дегин? Бир додиларини бермасамми!

Бироқ гарданига обдан ўйлаб кўргач, у қизини Мо-

менга ўхшаган ўқимишли, хушмуомала йигитга бермаса, ундан ортиғини топиб бўлмаслигини ўйлаб, ғазабидан тушди.

Шундан кейин маслаҳатни бир ерга қўйиб кунлардан бир кун тўйни ўтказишди. Момен бу ҳақда бувисига ёзиб юборди. Жамила аввалига ҳайратдан донг қотди, кейин жаҳли чиқди, аммо ўзини босиб олғач, набираси тўғри иш қилганига иқрор бўлди. У фақат набирасининг уйланиши ўқишига зиён етказмасайди деб ҳадиксирарди.

Жамила Момендан келган хатларни ўқиб бериб юргувчи қўшнининг боласини чақириб набирасига жавоб хати ёздирди. Улар икковлашиб шундай хат ёзишди:

«Неваражоним, уйланганингни эшитиб бошим осмонга етди. Сени ва хотинингни муборакбод этаман, иккалангиз ҳам бахтли бўлинглар. Фақат ўқишни ташлама. Муштипар бувингни эсдан чиқармасанг бас. Хотининг билан мени йўқлаб келиш имкони туғилган заҳоти уни менга олиб келиб кўрсат. Ўшанда яна сизларни дуо қиламан. Бувинг».

Бу хат Моменни жуда суюнтириб юборди. Унинг шу заҳотиёқ қанот пайдо қилиб Рошулпурга учгиси келиб кетди. Ҳатто бувисига узундан-узоқ хат ёзиб, унга ўз режаларини маълум қилиб, жуда ҳам бандлиги туфайли қишлоққа бориш имкони йўқлигини айтди. Вақт-вақти билан у Жамилага хат ёзиб турар, бувиси ҳам кечиктирмай жавоб қайтарарди.

Ниҳоят, яқунловчи имтиҳонлар орқада қолди, Момен энди кечиктирмай бувисининг олдига жўнаса ҳам бўлаверарди. У жон-жон деб хотинини бирга олиб кетмоқчийди, бироқ Мажида тоби қочиб турганлигини баҳона қилиб боришдан қатъий бош тортди. У аллақандай олис қишлоқда ўлиб қолишни асло истамасди. Боз устига, эрининг Рошулпурга боришига ҳам унчалик рўйхушлик бермай, ундан имкони борича тезроқ қайтиб келишини

илтимос қилди. Момен нима дейишини ҳам билмай, лол бўлиб қолди.

Жамила набирасини кўрганида, осмондан ой узилиб тушгандек бўлди назарида. Шаҳар турмуши болажонини қанчалик ўзгартириб юборибди-я! Мутлақо бошқача одам бўлиб қолибди. Момен Рошулпурда ўзини қўярга жой тополмасди. «Ҳаммаси тушунарли,— деб ўйларди Жамила.— Хотинидан узоқлашганига зерикапти». Набирасининг қишлоқда ўлгудек зерикаётгани кампирнинг хаёлига ҳам келмасди. Энг муҳими, у бувисини аввалгидек жонидан ортиқ кўрарди. Илгариги Момендан фақат шу хислат қолганди.

Жамилани набирасининг келажакдаги режалари қизиқтирарди ва у кунлардан бир куни:

— Момен, энди нима иш қилмоқчисан? Хизматга кирасанми?— деб сўради.

— Йўқ, бувижон,— мулойимгина эътироз билдирди у,— хизмат ҳақида ҳали ўйлаганимча йўқ. Ҳозирча имтиҳонларнинг натижасини кутиб турибман. Агар уларни аълога топширган бўлсам, ўйлаб қўйган режаларимни амалга оширишга ҳаракат қиламан.

— Қандай режа экан?

— Европага бормоқчиман.

— Европага? Бу ишинга ақлим етмай қолди-ку! Менинг эшитишимча, у ерга борганларнинг ҳаммаси гуноҳу наҳсга ботиб келармиш. Европада сенга нима бор? Сен ахир ҳамма билимларни эгаллаб олдинг-ку.

— Бундай деманг, бувижон. Фақат ўша ердагина барча билимларни тўлиқ ўрганиш мумкин. У ерга бормасдан тузукроқ лавозимни эгаллаш амримаҳол.

— Билмадим, болажоним, билмадим. Мен саводсиз бир аёлман, ўзинг биласан. Нимани истасанг шуни қилавергину, фақат бувингнинг сўзларини эсдан чиқарма: фақат ҳалол юр! Қамбағал оилада ўсганингни асло унутма.

— Бувижон, мен буни ҳеч қачон унутмайман. Лекин

сиз оғир аҳволда яшаётганингизни кўрганимдан кейин бу ердан ҳечам кетгим келмай қолди. Мен шу ерда қолиб, сизга қараб турсаммикин, деб ўйлаб қолдим.

— Бу гапни қаёқдан топдинг? Мен кўпам қийналаётганим йўқ. Бу ёғига умрим қанчаям қолди, дейсан? Бугун бор бўлсам, эртага йўқман ҳисоб. Худога шукур, сен йўлингизни топиб олдинг, менга бундан ортиқ қувонч на даркор.

— Йўқ, бувижон, мен ҳали-ҳозирча йўлимни топганимча йўқ. Бунинг учун Европада ўқиб келишим керак. Бўлмаса, ҳеч қачон йўлимни тополмайман.

— Ҳай, майли, агар истасанг боравер. Лекин пулни қаердан оласан?

— Агар имтиҳонлардан яхши баҳо олсам, менга стипендия беришади

— Сенга оқ фотиҳа бераман ва орзу-истакларингни рўёбга чиқаришни яратгандан сўрайман. Мени кўп ўйлайверма. Олло таоло мени ёлғиз қўймайди. Мабодо, ўлиб қолгудек бўлсам, қабримга бир сиқим тупроқ ташлаш учун етиб келсанг, бас. Ахир, сендан бошқа бу ёруғ дунёда йўқлайдиган ҳеч кимим йўқ.

Жамила гапини тугатганда унинг нурсиз кўзларидан икки томчи ёш думалади.

Момен Даккага жўнашидан олдин бувиси азоб-уқубат чекиб, муҳтожликка тушиб қолмасин деб ҳамма нарсани тахт қилиб қўйди. У ерни ижарага бериб, чоракорга Жамилани озиқ-овқат билан таъминлабгина қолмай, унинг ҳолидан хабар олиб туришини ҳам тайинлади. Бундан ташқари, Момен хизматчи аёл ёллаб бувисини оғир юмушлардан халос этди.

Ниҳоят, унинг жўнайдиган куни ҳам етиб келди. Тушдан кейин Момен йўлга ҳозирлик кўра бошлади. У бувисининг изидан тупроқ олди. Узундан-узоқ оқ фотиҳаю дуолардан кейин Жамила набирасидан илтимос қилди:

— Бир иложи бўлиб қолганда хотинингни олиб кел.

— Яхши,— дея жавоб қайтарди Момен.

Жамила набирасини кузатиб қўйди. Улар хайр-хўш-лашганларидан кейин ҳам йўлда анчагача набирасининг ортидан қараб турди. Ана, у паромга чиқди, нариги қирғоққа бориб тушди ва орадан бир неча дақиқа ўтгач, кўздан ғойиб бўлди. Шундагина Жамила хўнграб юборди. У тамом ўзини йўқотиб қўйганди. У набирасини неча марталаб кузатиб қолган бўлса-да, лекин ажралиш дарди ҳеч қачон ҳозиргидек оғир бўлмаган эди.

Дарё устидан ғарбга қараб, олис-олисларга қушлар учиб ўтарди. Жамила улар уфқ ортида ўтиб ғойиб бўлиб кетгунларича қараб турди. Наҳотки, Момен ҳам ана шу қушлардек учиб кетиб, энди ҳеч қачон қайтмаса? Мункиллаб қолган кампир хўрсина-хўрсина уйига қараб жўнади.

Момен Даккага қайтиб келгач, унинг Европага бориши ҳақидаги масала ҳал бўлганини билди. Англияга давлат ҳисобидан жўнатишаётганди. У йўлга чиқишидан аввал Жамилага хат ёзиб, чет элга атиги икки йилга кетаётганини, қайтиб келганидан кейин эса, қадрдон бувисининг бағрида бўлишини айтди. Жамила бу хатни олгандан кейин набирагинамнинг иши ўнгидан келсин, уйга эсон-омон қайтсин, деб дуо қилди. Унинг орзуси рўёбга чиққан эди. Набираси ўқимишли одам бўлиб етишади. Қариганида бўлса ҳам бу қувончли дамларни кўришга мушарраф бўлди.

Ҳаш-паш дегунча икки йил ҳам ўтиб кетди. Уйига қайтиб келадиган фурсат яқинлашганда Момен Исломободдаги илмий-тадқиқот марказидан гоёта ажойиб таклиф олди. Бу таклифни қабул қилган Момен Даккага ҳам тушиб ўтирмай, тўппа-тўғри Исломободга бориб, ишга тушиб кетди. Орадан кўп ўтмай бу ерга Мажида ҳам кўчиб келди. Орадан яна уч йил ўтди. Момен муҳим илмий иш билан машғул бўлиб, йирик идора ишларини бошқарарди. У катта маош оларди. Қўл остида бир қанча хизматчилар ишлашарди.

Моменнинг муваффақиятлари ҳақидаги овоза Рошул-пургача етиб келди.

Момен чет элда юрган икки йил давомида Жамила кампир ҳар куни бомдод номозидан кейин набираси илмли бўлиб, она тупроғига эсон-омон қайтиб келишини сўраб дуо қиларди. Охири набираси айтган мухлат ҳам туғаб ундан дарак бўлавермагач, Жамила ҳар хил хаёлларга бориб тоқатсизлана бошлайди. Шунча йилдан бери йўлига кўз тутган набираси қачон қайтиб келаркин, қачон дийдор кўришиш насиб бўларкин? Унинг ўзи ҳали тиним билмас, корандасини ҳам тинчитмай ҳадегандан набирамдан хат келмадимикин, деб почтага юборарди, лекин хатдан ном-нишон йўқ эди.

Орадан тағин икки йил ўтиб кетса ҳамки, набирасидан дому дарак бўлмасди.

Кунлардан бир куни Жамилага рошулпурлик бир йигит қандайдир узоқ қариндоши Исломободда унинг набирасини кўриб қолганини сўзлаб берди. Момен машина ҳайдаб кетаётганакан, ёнида болали суқсурдек аёл ўтирган эмиш.

Бу хабарни эшитган Жамила набирасидан қаттиқ хафа бўлиб, ҳатто тунлари мижжа қоқмади, бироқ аста-секин бекорга хафа бўляпман, деб ўзини-ўзи юпатди. «Момен юқори лавозимни эгаллаб турган бўлса,— деб мулоҳаза юритарди у,— иши бошидан ошиб кетгандир, унинг бир дақиқа ҳам бўш вақти йўқ, шунинг учун келолмаяпган, хат ҳам ёза олмаяпган бўлиши керак. Лекигин сал бўш фурсат топса, ўша заҳотиёқ қадрдон бувисининг ҳузурига қараб югуради. Кейин бувиси ўлим тўшагида ётганида, унинг тепасида ўтириб, дуо ўқийди, оғзига сув томизади, оламдан ўтганидан кейин эса расм-русмини қилиб кўмади ва қабрига бир сиқим тупроқ ташлайди».

Агар Момен қари бувисини ўйламай қўйди, дейилгудек бўлса, бу нотўғри гап бўлиб чиқарди. Аммо унинг ҳозирги ҳолати аввалгисига сираям ўхшамасди. Иш,

оила, Мажида ва боласи билан Мари, Натхия ва бошқа жойларга қилиши лозим бўлган сайрлар, махсус зиёфатлар — буларнинг ҳаммаси бутун вақтини олиб қўярди. Момен аҳён-аҳёнда бувисини ўйлаган вақтида ҳам кўз олдида у кўҳна ҳаётининг шарпаси сифатида намоён бўларди. Эҳтимол, Момен бувиси ўзини ўйламай пайсалаб йиққан пулига колледжда ўқиганини ҳали унутмагандир? Қим билади, эҳтимол, ўша пайтларнинг изи ҳали хотирасидан тамоман ўчиб кетмагандир? Бироқ бу элас-элас хотиралар Жамила кампирга қандай қувонч бахш эта олади, дейсиз?

Жамила анчадан буён қувонч нималигини эсидан чиқариб қўйганди. У фақат Момен унинг ҳузурига яна бир марта келиб, умрининг охирига дақиқаларида тепасида ўтирса, паймонаси тўлгандан кейин эса, қабрга ўз қўли билан қўйиб, бир сиқим тупроқ ташласа бас, деган орзу билан яшарди. Жамила буни астойдил истабгина қолмасдан, худди шундай бўлишига қатъий ишонарди. «Момен қаерда яшаса ҳам майли,— дерди у ўзига-ўзи,— катта маош олиб, катта амалдор бўлган тақдирда ҳам, бари бир, у ҳеч қачон она қишлоғини унутмайди, тўридан гўри яқин қари бувисини эсдан чиқармайди. Эртами, кечми у, албатта, уйига кириб келади. Шундай кун келадики, Уллапара станциясига поезд келиб тўхтаганида вагон эшигидан чарм чамадон тутган набираси тушиб келади. У Картоадан паромда сузиб ўтиб бувисини олисдан кўра солиб: «Бувижон, мен келдим!»— деб қичқиради.

Ана шу ишонч билан у деярли ҳар куни кечқурун кулбасидан чиқиб, дарё томон судралиб борар ва паром келиб тўхгайдиган жойга яқинроқ келиб ўтирарди. У набирасига интизор бўлиб, ғарб томондаги қиргоққа тикилар ва сувнинг шалоплашига қулоқ тутиб хаёлга толарди: «Момен ёшлигида ҳам Картоа ана шундай оқарди, Момен мактабга борганида ҳам ана шундай оққанди. У ҳозир ҳам ўшандай оқмоқда, фақат энди Мо-

мендан дарак йўқ. У нариги қирғоққа сузиб ўтиб кетганди. Афтидан, энди у қирғоқдан қайтиб келмайдиган кўринади. Ахир, одамлар, Момен катта одам бўлиб кетган дейишяпти-ку. Эҳтимол, унга таътилга ижозат беришмаётгандир, рухсат беришди дегунча эса бу ерга етиб келар. Момен келиши керак». Мана шунинг учун ҳам у ҳар куни кечқурун поезднинг шовқинини эшитганида набирасини кутиб олиш учун дарё қирғоғидаги кечикка чиқади. Кампир мункиллаб, ҳассасиз юра олмайдиган бўлиб қолди. Қадам босиши ҳам қийинлашиб кетди. Худди назарида ҳар қадам ташлаганида қоқилиб, йиқилиб тушаётгандай.

Жамила қуёш ботиб кетгунича қирғоқда ўтиради, кейин эса: «Момен тушмагур бугун ҳам келмади-я?»— деб чуқур хўрсиниб уйига қайтади. Эртага набирасини кўролмай, ғафлатда қолмаслик учун қуёш ботмасдан бурун у яна шу ерга етиб келади.

З У Л У Қ

Осмон ошқозонига бир неча дона қайнатилган картошкани гаровга қўйди. Корандалар тили билан айтганда «ошқозонга гаровга қўймоқ» сўзи гуруч ўрнига сабзавот ёки бошқа бирон-бир енгилгина таомни тановул қилишни айтиларди. Гуручнинг баҳоси шунчалик кўтарилиб кетганки, унга етиш амримаҳол.

Осмон ўзининг қашшоқона нонуштасини тановул қилиб бўлгач, чилим чекишга ўтирди. Унинг хотини Мажубиби бир шиша ёғ олиб келди-да, эрининг куракларига ишқалай бошлади.

— Ойи, нега куракларга ёғ суришади?— деб сўради олти ёшли қизи Туни.

— Сув чақиб олмасин, деб суришади,— дея тушунтирган бўлди Мажубиби.

— Сув чақиб олмасин, деб? Сувниям тиши бўлади-ми?

— Бўлмасам-чи!—дея кулимсиради Осмон.—Фақат эҳтиёт бўл.

Туни сувнинг тиши борлигига чиппа-чин ишонган бўларди-ю, бироқ Мажубиби қизига эринмай тушунтира бошлади:

— Ҳовуз ёки кўллардаги барг ва ўтлар чириганида сув кўкариб кетади. Ана ўшандақа сувда чўмилсанг, аъзойи баданинг қичишади. Ана шунга «сув чақиб олди» дейишади.

Осмон чилимни ерга қўйиб ўн ёшли ўғлини чақирди:

— Ҳой, Тота, қаердасан? Қутичадаги тамаки билан тувакдаги кўмирни қайиққа олиб бориб қўй.

Шундан кейин Осмон хотини бошлаган ишни ниҳоясига етказиб, ўзининг кўкраги, қорни, қўллари, оёқлари ва юзига ёғ суртди. Кейин бир қўлига ўроқ, бир қўлига чилимни олиб яккачўп томон юриб кетди.

Унинг қайиғи катта ва пишиқ-пухта эди. Тота эшкак бандидан тутиб, қайиқни сув қўйилган жут пайкал томон ҳайдаб кетди. Осмон оёқларига ёпишқоқ мой суришда давом этарди.

Ёмғир фасли энг авжига чиқадиган срабон ойи охирлаб қолган эди. Бу пайтда об-ҳаво инжиқланиб, ўзгарувчан бўлиб қоларди. Эртаги шולי ўриб олинган бўлиб, унинг ўрнига яна шולי экилган эди. Уларнинг кўм-кўк, найзали учлари эрталабки қуёш нурида йилтирарди.

Орадан кўп ўтмай қайиқ жутзорга етиб борди. Осмон даласига назар ташлаб, мамнун жилмайиб қўйди. Жутлар яхши ўсган бўлиб, танаси йўғонлашиб, баландлиги икки одам бўйи келарди. Меҳнати зое кетмаганди. Ўзи-ям, зўр меҳнат қилинди-да! Саратону ёмғирга қарамай ерни яхши ҳайдасанг бас, марра сеники. Кейин ёмғир бошланиши билан яна бир бор ерни юмшатиб дарҳол уруғни экиш керак. Майсалар ниш уриб чиқиши биланоқ ўтоқ қилиб, яганалаш лозим, йўқса ҳамма жутлар нимчилик бўлиб, фойда ўрнига кони зарар кўриш ҳеч гап эмас.

Афсуски, етиштирилган ҳосил унинг бир ўзиники эмас-да. У бор-йўғи чоракор, холос. Ернинг эгаси Важед Чоудхури бўлиб, бу улуг зот Даккада яшар ва қишлоқда қорасини кўрсатмасди. Бу ерда унинг ўрнига ишбошиси иш юритарди. Буниси ҳосилнинг нақ ярмини беришни талаб этар, асло ён босмасди. Ҳосил йиғиштириб олингач, хўжайиннинг ўғли Юсуф хирмон тепасида ҳозир ру нозир бўлиб, гуруч ва жутни сотиб, пулини чўнтакка урарди-да, кейин Даккага жўнаб қоларди. Бурноғи йили у эртароқ келиб, чоракорларни зўрлаб аллақандай қо-

ғозларга бармоқ бостириб олди. Ахир, шу пайтгача ерни ҳеч қандай ёзув-чизувсиз, оғзаки бўлиб олишарди-да.

Бу фикрлар бўй чўзиб қолган жутларни кўрганида қувонч қамраб олган Осмоннинг таъбини тирриқ қилиб юборди. У чуқур хўрсиниб қўйди. Эҳ, қани энди барча ҳосилни ўзи йиғиштириб олса, зўр иш бўларди-да!

Осмон қорсонбоғини маҳкамроқ сиқиб боғлади, кексаларнинг айтишича, шундай қилинмаса, зулуклар қоринга кириб олиб ичакларни ишдан чақараркан.

Осмон қайиқдан тушди. Сув худди керосин рангига ўхшаб кетарди. Аввалги икки йилдагига қараганда бу йил дарё унчалик кенг ёйилиб оқмаганди, лекин шундай бўлса-да, жут пайкалидаги сув одамнинг кўкрагидан келарди. Бу жутларни фақат сувга шўнғибгина ўриш мумкин бўларди.

Осмон тизимча билан бир неча жут поясини бирлаштириб, худди чайланамо нарса ясади-да, чилим, кўмири тутаб турган тувак ҳамда тамаки қутисини осиб қўйди. Кейин қайиқдан ўроқни олиб ўғлига тайинлади:

— Энди жўнайвер! Фақат мактабдан эртароқ қайтишга ҳаракат қил.

— Дарслар соат тўртда тугайди-ку.

— Жавоб ол.

— Муаллимимиз жавоб бермайди.

— Урим-йиғим пайтидаям-а? Манавини гапига қаранг-а! Балки ўқитувчининг ўзи келиб жутни ўриб олишга ҳашарлашиб юборар?

Тота эшкакни эшиб, қайиқни орқага ҳайдаб кетди. Осмон сувга шўнғиди. Кеча у устахонада ўроғини чархлаб олганига қарамасдан бир ўришда тўрт-бешта паядан ошиғини ўролмасди. Бир қучоқ жут ўриш учун сув остига уч-тўрт шўнғишга тўғри келарди. Осмон аввалига ўн марта шўнғиб чиққач, кейин дам оларди. Шу дам олиш чоғида у ўроғини тишлаб, боғни бойларди. Бироқ ҳозир бундай ишлашга қурби етмай қолганди. Осмон тобора тез-тез нафасини ростлаб, охири ҳар шўнғиганидан

кейин дам олишга мажбур бўларди. Бунинг устига дастлабки пайтдагидек тўрт-бештадан эмас, икки-учтадангина поя ўра оларди. Ҳар бир боғ учун энди етти-саккиз марта сувга шўнғирди.

Ошқозон гаровга қўйилган муҳлат тугамасидан иш жадал борар, Осмон ҳам ўзини анча бардам ҳис этарди. У исиниб олиш учунгина аҳёнда бир чекиб оларди. Аммо ҳали қуёш тиккага келмасданоқ ичаклари сурнай чала бошлади. Аввалига Осмон бунга парво қилмади. Бироқ боши айланиб, кўзи тиниб, қўл-оёқлари бўшашиб кетганида уйига қараб жўнаб қолиш ҳақида ўйлай бошлади ва ўғлини чақирмоқчи бўлди. Аммо ҳали мўлжаллаб қўйган ишининг ярмини ҳам уддалагани йўқ-ку. Осмон жутзорга келаётганида саксон боғ жут ўришга қатъий аҳд қилиб қўйган эди. Бунинг устига Тота ҳозир мактабда, хотини ҳали овқатга ўт ёқмаган бўлса керак, чунки эрта, деб ўйланиб қолди.

Шу топда Осмон сув юзидаги нилуфарларни кўриб қолди. Кўзлари чақнаб кетди. Қандай каллаварам-а! «Гаровга қўйишдек» имкониятни қўлдан бой берибди. Осмон ўн тупча нилуфарни юлиб олиб унинг бадбўйлигига қарамасдан бир нечасини чайнаб-чайнаб ютиб юборди-да, қолганларини манқалда пишириб еди.

Осмон бир оз нафсини ором олдиргач, яна ишга тушиб кетди. Энди у ҳар шўнғиб чиққанидан кейин дам оларди. Баданига суртилган ёғ ҳам ювилиб кетиб, сув баданини жимирлата бошлади. Таъби бутунлай тирриқ бўлиб кетди. «Ейишга ҳеч вақо тополмай очдан-оч ўтирамиз,— деб ўйларди у.— Бу ерда бўлса егулигинга ярашиқ ҳам ишлай олмайсан. Жут дегани шундайки, ўроқ ҳам олмайди!»

Осмон чилим чекмоқчи бўлувди, лекин манқалдаги кўмир ўчиб қолибди. Ҳали-ҳозиргина оз-моз ёмғир ёғиб ўтганди, қилган чайласи шундан ҳам тўсиб қололмабди.

Осмон тирноқларини баданига аёвсиз ботириб қашинди, ёмғирни ҳам, сасиб ётган сувни ҳам бўралаб сўк-

ди. Шундан кейин ғазабини хўжайинга соча бошлади. У ярамас Даккада ўтириб олиб, ҳеч нарсани суриштирмасдан ўз улушини ўмариб кетади. Унинг ўзини сувга бир шўнгитилсайди, қочгани жой тополмай қоларди-я.

Ҳай, майли! Бугунга шу ҳам етар! Осмон шундай фикрга келгач, овозининг борича:

— Тота-а-а! Тота-а-а!— деб бақирди.

Иккинчи чақирқдан кейин:

— Ҳо-о-зир!— деган жавоб келди.

— Ҳали шошмай тур. Сенга кўрсатиб қўяман,— деб дўқ урди Осмон овозини пасайтириб.— Мен бу ерда итдек чарчасаму улар бўлса салқинда мириқишяпти.

Бир неча дақиқа ўтгач, Тота қайиқни ҳайдаб етиб келди. У ҳеч қачон мактабдан бугунгидек эрта келмаган эди. Отаси шунга қарамасдан унга захрини сочди:

— Қаерларда санқиб юрибсан! Уқишингдан жавоб олиб кел, деган эдим-ку! Агар муаллимнинг рухсат бермаса, дарсдан қочиб келаверсанг ҳам бўларди.

— Бугун эрта келдим-ку. Ойим, бир оз кутиб тур, ҳозир гуруч қайнаса отанга олиб борасан, дедилар.

— Олиб келдингми? Ол бу ёққа!

Тота отасига қайнатилган гуруч солинган хурмачани узатди. Осмон сувдан чиқмасданоқ овқатни паққос тушириб қўйди.

— Яратганга минг қатла шукур,— деб шивирлади у хурмачани қайтариб бераркан.

Осмон ҳалиям ғазабдан тушмаганлигидан, ҳатто овқат юборган хотинини алқаб бир оғиз илиқ сўз айта олмади. Ахир, у овқатни емаганида қайиққа ҳам чиқа олмас эди-ку. Устига-устак, ўтган йиғим пайтдагига қараганда анча толиқиб қолганди. Тўғри, у чол эмас, ҳали қирқдан ошгани йўқ, бари бир, тобора мадори қуриб борарди.

Осмон жут боғларини ўғлига олиб бера бошлади. Тота уларни олиб қайиққа устма-уст тахларди.

— Ойинг қандай таом тайёрлаяпти?— деб сўради Осмон навбатдаги боғни узатаётиб.

— Сабзавотли балиқ пиширяптилар.

— Балиқни қаердан олдиларинг?

— Қармоқ билан тутдик.

Осмоннинг вақти чоғ бўлиб кетди.

Ниҳоят, жут боғлари тахлаб бўлинди. Осмон икки қўллаб қайиқнинг четидан ушлаб, инқиллаб-синқиллаб, чиқиб олди.

— Оёғингизга ёпишган нима?— дея қўрқа-писа сўради Тота.

— Қани?

— Мана, манави ерда.— Бола бармоғи билан ўнг оёқнинг тиззасидан баландроғига ишора қилди.— Зулук бўлмасин, тағинг?

— Зулук-ку! Қачон ёпиша қолибди ярамас? Қани, ўроқни бер-чи.

Тота ўроқни берди. Бу каттагина зулук бўлиб, узунлиги нақ бир ярим бўғим келарди. У обдан қон сўрганидан, шишиб кетган эди. Осмон зулукни ўроққа илиб олиб, устидан чўп билан босиб туриб ўроқ юзига ўрай бошлади. Зулук ёрилиб, парчаланиб кетди ва оёқни қонга белаб пастга сирғалиб тушиб кетди.

— Тамом, вассалом!— деб енгил нафас олди Осмон.

— Вой-бўй, ҳаммаёқ қон бўлиб кетибди-ку,— деди даҳшатга тушиб Тота.

Осмон ўғлига ер остидан қараб қўйди-да:

— Қани, тезроқ ҳайдай қол,— дея шоширди.

Тота жут ортилган қайиқни қирғоққа қараб ҳайдай кетди.

Осмоннинг зулук тишлаган жойидан ҳалиям қон силқиб турарди. Тота:

— Дада, наҳотки, унинг ёпишиб олганини билмадингиз?— деб сўради.

— Йўқ, ўғлим, сезмадим. Бу газандалар билдирмасдан ёпишиб оладилар.

— Үзиям роса каттаякан-а! Даҳшат-а!

— Нималар деясан, тентаквой! Тағинам бу унчалик катта эмас экан. Бундан ҳам каттаси бўлади.

Ота-бола ўрилган жутни қирғоққа туширишди. Иш бошдан ошиб-тошиб ётарди. Унинг баргларини юлиб, пояларини тозалаш, кейин эса ювиб офтобда қуритиш керак бўларди. Буларнинг ҳаммасига анча-мунча вақт кетарди.

Ниҳоят, Осмон билан Тота ишни поёнига етказиб, жутни ҳовлига ёйиб қўйишди. Орадан бир кун ҳам ўтмасдан ишбошқарувчи билан тарозибон қайиқда сузиб келиб қолишди. Улар Осмоннинг уйи рўпарасидаги як-качўпга қайиқни боғлаб, ундан тарози олиб ҳовлига киришди. Ишбоши тарозибонга жутни уч қисмга бўлишни тайинлади.

«Наҳотки, те-бхага¹ қонунини қабул қилишган бўлса?» — деб ўйларкан, Осмоннинг юраги қувончдан уриб кетди.

— Қани, Осмон, ундан икки қисмини менинг қайигимга юкла-чи,— деб буюрди ишбошқарувчи жут тортиб бўлакларга бўлингач.

Осмон унга бақрайганча қараб қолди.

— Ҳа, акаси жонидан, намунча менга тикилиб қолдинг! Юклайсанми, йўқми?

— Менга учдан бир қисмини қолдирасизми?

— Ҳа.

— Нега энди?

— Нега бўлса шунга-да. Яқинда янги қонун қабул қилинади, шуниям билмайсанми? Те-бхага қонуни.

— Ундай бўлса учдан икки қисми менга тегади-ку.

— Менга қолса сенга учдан икки қисмини жон деб қолдирардим-а. Бойваччанинг ҳузурига бор.

— Бораман. Ҳозироқ жўнайман.

¹ Те-б х а г а — учдан бири маъносида.

— Истаган жойингга боравер. Аввал учдан икки қисмини қайиққа юклаб қўй-да, боравер.

— Юклаб бўпман. Аввал бориб хўжайиннинг ўғли билан гаплашиб келаман.

— Борсанг, боравер. Менинг ишим йўқ. Бойвачча қайтариб бер, деса, қайтариб беравераман.

Важед Чоудхурининг ўғли бўлмиш, Юсуф бойвачча айвонда сигарет тутатиб ўтирарди. Осмон оҳиста унинг ҳузурига кириб борди. Тота орқада қолди.

— Бойвачча, ғалати ишлар бўляпти-ку.

— Нима гап ўзи?— деб сўради Юсуф.

— Бойвачча, ишбоши ҳосилни учга бўлиб бир қисмини менга қолдирмоқчи.

— Тўғри қилибди.

Осмон бойваччага ҳайрон бўлганча тикилиб қолди.

— Шунгаям ақлинг етмаяптими? Ҳўкизлар билан омогча беш юз такани ким олган эди?

Осмон ўз қулоқларига ишонмади.

— Мен олганмидим?! Бойваччам, бу воқеа қачон бўлганди?

— Эсинг кирарли-чиқарли бўлиб қолибди-ку! Утган йили олгандинг. Ушанда тилхатга бармоқ босгансан-ку. Эсладингми? Сенга ва бошқаларга ҳўкиз ва бошқа ас-боблар олишга биз қарз берганмиз. Шунинг учун ҳосилнинг учдан икки қисми бизники, қолгани сизники. Агар те-бхага қонуни қабул қилингудек бўлса, унда аввалгидек ярмини оладиган бўласиз.

— Мен ҳеч қанақа пул олган эмасман! Одамларни куппа-кундузи талашни олло кечирмайди.

— Қани, қароғим, бу ердан бир туёғингни шиқиллатиб қол-чи. Қўп маҳмадоналик қиладиган бўлсанг, еримни тортиб оламан. Сендан ҳам, бошқалардан ҳам олиб қўяман.

Осмон ўғлининг қўлидан ушлаб, гандираклаганича жўнаб қолди.

— Те-бхагамиш!— дея заҳархандали кулиб қўйди Юсуф унинг кетидан.— Те-бхага қонунини эндигина қабул қилишмоқчи-ю, унгача биз оладиганимизни олиб бўламиз.

У лабларига сигаретни қистириб, узоқ сўргач, сўзида давом этди:

— Янги қонун эмиш-а! Биз унга тупурармиз! Агар керак бўлса биз нинанинг тешигидан ҳам ўтармиз. Бизга бундай қонун-понунлар чўт бўлибдими. Хо-хо-хо-хо!

Юсуф гапининг охирида отасининг сўзини такрорлаганди. Важед Чоудхури бир йил бурун газетада те-бхага қонунининг лойиҳаси ҳақидаги ахборотни ўқиганида ҳузурланиб худди шундай деган эди. Унинг бир моддасида: «Хўкиз ва ер ҳайдаш қуроллари берадиган заминдор корандалар етиштирган ҳосилнинг ярмини олади», дейилганди. Бу гапдан ўзига фойда чиқадиган томонини сезган Важед Чоудхури оми корандаларни амаллаб сохта тилхатга бармоқларини бостириб олиш учун ўғлини қишлоққа юборганди.

Қайтиб кетишаётганда Тота отасидан:

— Нима учун бармоқ босаётганингизни наҳотки билмаган бўлсангиз?— деб сўради.

Унга жавобан Осмон чуқур хўрсиниб қўя қолди.

Тота отасига чўчинқираб қараб қўйди. У ҳеч қачон бунчалик ғамгин бўлмаган эди.

Чоудхури қўрғони дарвозасининг ортида Карим Гажи, Нобу Хон ва яна бошқа ўн-ўн икки чоғли корандаларни кўрди.

— Қаерга борувдинг, мия?¹— деб бақирди унга Карим Гажи.

— Худди билмагандай сўрайсан-а. Хўжайин бор-йўғимни қоқиб олди. Мен ундан беш юз така олган

¹ Мия — жаноб, ўзидан катталарга ҳурмат маъносини билдиради.

эмишман, шуминг учун...— деб тушунтира бошлади Осмон.

— Бундан чиқдики, сен ҳам қоғозга бармоқ босган экансан-да?— деб унинг гапини бўлди Нобу Хон.

— Улар қоғозга нималарни ёзиб қўйишганини мен қаёқдан билай? Ишбошқарувчи: «Ер тенг шерикликка берилади, бунинг учун ҳужжат керак», деган эди.

— Вой, қаллоблар-ей,— дея хитоб қилди Қарим Гажи.— Сени шип-шийдам қилиб шилиб олибдилар-ку, мия, сен бўлсанг, ҳеч нарса бўлмагандек қайтиб келясанми?

— Нима қилай бўлмаса?

— Бу нима деганинг?!— тутақиб кетди Қарим Гажи.— Биз билан юр! Ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқарсак, бирор нима ундирармиз.

Ана шундан кейингина Осмон ҳамманинг қўлида таёқ борлигини пайқаб қолди.

— Мия, нега бақрайиб турибсан? Қани, кетдик!— деб шоширди Қарим Гажи.— Биз ҳеч нарса йўқотмаймиз. Биз ўз ҳақ-ҳуқуқимизни ҳимоя қилишимиз керак-ку.

Осмон томирларида қон жўшаётганини ҳис этди.

— Бўпти, кетдик,— деди Осмон ўғлини уйга жўнатиб.— Улар қонимизни обдан сўриб бўлишди. Энди хунга хун олиш вақти келган.

МЕБЕЛЬ ГАРНИТУРИ

Даккадан Читтагонга қайтишим керак эди. Жадвал бўйича поезд кечқурун ўн яримда жўнардди. Мен вокзалга унинг жўнашидан бир ярим соат олдин етиб келдим. Азал-абаддан фақат дўстларим билан бўладиган суҳбатни истисно қилганда — ҳар бир дақиқа мен учун олтин билан баробар эди, лекин бугун шу ақидани бузишимга тўғри келиб қолди. Эртасига, албатта, судда иштирок этишим кераклиги учун қандай қилиб бўлмасин, поезддан кеч қолмасликка тиришардим.

Менинг вокзалга вақтли етиб келишимнинг бошқа сабаблари ҳам бор эди. Лаш-лушларим ҳам анчагина бўлиб: иккита чамадон, сафар қутиси, термос, ҳасса ва мўъжазгина тўқима мебель гарнитуридан иборат эди. Шошманг, бирпас сабр қилсангиз, ҳаммасини бир бошдан сўзлаб бераман.

Танишларимнинг бири менга Силхетдан қамишдан тўқилган кресло, стол ва уч оёқли кичкина столча келтириб берганди. Гарнитурнинг бошқа гарнитурлардан ҳеч қандай фарқи йўқ эди, боз устига, шуларнинг ҳаммасига атиги йигирма рупийча тўлаган эдим, бироқ уларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида сўзлаб беришимга тўғри келади. Бу тафсилотнинг нима учун керак бўлиб қолганини кейин биласиз.

Гапни столдан бошлаймиз. Унинг бўйи уч ярим, эни икки ярим фут келади. Бамбукдан қилинган оёқларига қамиш ўраб чиқилган, устки қисмига қалин газлама қоп-

лангани учун сирти анчайин мустаҳкам эди. Агар қалинроқ қилиб қоғоз қўйилса, бемалол ёзиш ҳам мумкин бўларди.

Иккинчи буюм — кресло эди. Оддийгина тўқима кресло. У қамишдан тўқилган бўлиб, фақат оёқлари бамбукдан ясалганди. Уни батафсил тасвирлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак, фақат ярқироқ, деярли оппоқ рангини айтиб ўтилса арзийди. Усталар тилида бунинг махсус номи бордир, бироқ ҳозир эслай олмаяпман.

Ниҳоят, журнал столчасига гал келди. Мўъжазгина, пастак, олти қиррали бўлиб, унинг оёқчалари ҳам бамбукдан ясалганди.

Учала буюм ҳам қўли гул устанинг иши эканлигидан далолат бериб турарди. Бежирим тўқилган, ранги ёқимли, хуллас, ҳаммаси жойида. Бундай гарнитур кимнинг таъбига ўтиришмайди дейсиз!

Лаш-лушларим кўп бўлгани учун уларни юкхонага қабул қилишларини сўраб вокзал бошлигига мурожаат этган эдим, бироқ юк бўлинмасининг бошлиғи мени бу фикримдан қайтарди.

— Тўқима мебель юк ортиладиган вагонда эзилиб кетиши мумкин,— деди у,— яхшиси, уни ўзингиз билан олиб кета қолинг.

Бу воқеа мамлакатнинг мустақил деб эълон қилинган дастлабки йўллариди содир бўлганди. Уша пайтда бизнинг темир йўлларимизда қатъий қондаларга амал қилганидан япон ва немис вагонлари ҳали қатнамасди.

— Мебелларни ўзингиз билан купеда олиб кетавринг,— деб маслаҳат берди вокзал хизматчиси,— битта ортиқча ўринни банд этсангиз, вассалом, ҳаммаси жойида бўлади.

Аслида-ку, унинг маслаҳатига амал қилиш тартиббузарликдан бошқа нарса эмасди, лекин бу олижаноб кишининг жўяли маслаҳатидан фойдаланиш тараддудига тушдим. Мен ҳаммолга юкларни перронга туширишни тайинладим-да; поезд келишини кута бошладим. Кўп ку-

тишга тўғри келарди, шунинг учун вақтни ўтказиш мақсадида перрон бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошладим. Бироқ менинг ҳозирги аҳволимда кўпам узоқлаб кетишининг иложи йўқ эди. Чунки юкларга назар ташлаб туришга тўғри келарди. Тўғри, кўз ташлаб туришни йўловчиларни кутаётган ҳаммолларнинг биридан илтимос қилиш мумкин эди-ку, аммо бунга умид боғлаш қийин бўларди. Бир неча одим узоқлашиб шу заҳотиёқ орқамга қайтардим. Юкларимга тикка қарашнинг иложи бўлмайд қолган тақдирда кўз қиримни ташлардим. Борди-ю, уларга тескари туриб қолганимда орқамда кўзим йўқлигига афсусланиб қўярдим.

Перронда мендан бошқа йўловчи йўқ эди. Вокзалда қанчадан-қанча қизиқарли нарсаларни кўрса бўларди, лекин бу сафар мени ҳеч нарса қизиқтирмасди. Бутун кун ғалва билан ўтгани учун ўлгудек чарчагандим, шунингчун тезроқ поездга чиқиб олсам дердим.

Перрон аста-секин одамларга тўла бошлади. Оломон орасида у ёқдан-бу ёққа бориб келиш қийин бўлса, лашлушларга қараб туриш ундан ҳам қийинлашган эди. Қисқасини айтганда, мен у ёқдан-бу ёққа юришни бас қилиб, турган жойимда депсинардим. Чамадонларимга қараганча хаёлчан чекардим.

— Бу сизнинг буюмларингизми?— деган кимнингдир овозини эшитиб қолдим.

Орқамга ўгирилиб, шим, калта энгли кўйлак кийган ўрта ёшлардаги жанобни кўрдим.

— Ҳа, меники.

— Ажойиб буюмлар экан, ажойиб!— Жаноб менинг гарнитуримни жарангдор овозини баралла қўйиб мақтади.

— Ҳар қалай, ёмон эмас шекилли.

— Нархи қандай экан?

— Стол олти рупий...

— Журнал столчаси-чи?..

— Уч рупий.

— Кресло-чи?

— Саккиз...

— Бутунлай сув текин-ку!

— Бўлса бордир.

У билан валақлашишга ҳушим бўлмагани учун қисқа-қисқа жавоб бериб қўя қолдим.

— Силхет тўқима мебеллари ҳақида кўп марта эшитгандиму, лекин ўз кўзларим билан энди кўриб турибман.— Жанобнинг суҳбатлашишга иштиёқи зўр эди.

— Шунақами?

— Бундан чиқдики, Силхетдан Даккага тўқима буюмларни олиб келишар экан-да?

— Ҳа.

— Йўлкираси унча қиммат тушмаса керак-а?

— Қиммат эмас.

У менга сигарет тутди. Мен миннатдорчилик билдириб, рад этдим. У билан пачакилашишга тоқатим бўлмаганидан узоқроқ туришга ҳаракат қилардим.

— Ҳунармандчилик саноатимиздан путур кетяпти, афсус,— деб қўйди жаноб сигаретини буруқсатиб.— Буни бир қаранг-а, қандай ажойиб стол-а!— У ота арзандасини эркалагандай стол сиртини авайлаб силаб қўйди.— Ўзиниям росаям бошлабди-да!— деди ҳайрат-ла томоғини тақиллатиб.— Кўзингни олгинг келмайди-я.

Мен унинг қўл ҳаракатини лоқайдлик билан кузатиб турардим. Афтидан, у менинг мебелимни кўкларга кўтармоқчи бўларди. Ёнимизда бир гала томошатаалаб бекорчилар тўпланиб қолишди. Апаш ўзининг баланд-парвоз сўзларини давомида:

— Креслоингизда бирпас ўтирсам майлими?— деди.

— М-марҳамат.

— Бирам қулай, бирам қулай эканки... Кресло қанча туради, девдингиз?

— Саккиз...

— Журнал столчаси-чи?..

— Уч.

— Стол-чи?

— Олти.

— Сув текин-а!

Яна жанобнинг қўли ишга тушди. У шу топда ё креслонинг тутқичига ҳавас қиларди, ёки унинг пишиқлигини синаб кўрарди. Мен ўз тақдиримга лаънатлар ўқирдим: ўзимнинг кресломда ўзим ўтирсам бўлмасмиди, ахир. Ҳеч бўлмаса савол-жавобдан қутулармидим. Қуни билан бекорга югур-югур, ур-сур қилавериб росаям суробим тўғри бўлди-ку.

Лекин суҳбатдошим ҳақиқий жентльмен экан.

— Кечирасиз,— деди у бирдан тараддуланиб,— аёлларнинг кутиш залида хотиним ўтирган эди. Олдига бормасам бўлмайди.

Ўзи билмаган ҳолда мени кулфатдан қутқарган аёлга хаёлан миннатдорчилик билдириб қўйдим.

Жаноб ҳали унча узоқлашмаган ҳам эдики, унинг ўрнига бошқаси келиб, эҳтимол, буниси ҳам жентльмен бўлса керак, гарнитуримга бақрайганча қараб қолди.

— Ажойиб буюмлар экан,— деди у гап очиб, кейин менга тикилиб, тезлик билан гап қотди.— Сизникими?

Мен ўзимни эшитмаганга солиб, тескари ўгирилиб олдим.

— Сизнинг буюмларингизми, деб сўраяпман? Ажойиб буюмлар экан, деяпман.

Бу йўловчига ўз фикрларини сўз билан ифодалаш камлик қилиб қолгандек, қўлларини ишга солиб нақ бурним остида турли ҳаракатлар қила бошлади. Йўқ, жим туриб бўлмасди.

— Меники,— деб жавоб бердим.

— Қанча тураркан?

Об-бо, яна бошланди-ку!

Оқсоққа олис, машаққатли йўлни босиб ўтиш тўғри келиб қолса, у имкони борича қисқартиришга ҳаракат қилади. Бир неча қадам қисқартира олса ҳам унинг омади.

— Уларни менга бир ўртоғим совға қилди, нархини билмайман,— шу гап билан суҳбатга чек қўймоқчи бўлдим.

— Дўстингиз қаерда яшайди?

— Силхетда.

— У ерда ким бўлиб ишлайди?

Чарчоқ ва эндигина бошланган бош оғриғидан бу суҳбат мен учун ҳақиқий қийноқ бўлиб туюларди. Ҳар бир сўзни айтиш амримаҳол эди. Шу топда ўзим ҳам кутмаган ҳолда валақлаб юбордим:

— Губернатор!

— Силхет губернаторими?

Йўловчи киноя қилди.

— Мен комиссар, демоқчи эдим,— деб сўзимни тўғрилаган бўлдим, қалтис жойидан тутиб.

— Силхетда фақат комиссарнинг муовини бўлади.— деб яна тиржайди йўловчи.

— Худди ўшанинг ўзи-да.

Мен тескари ўгирилиб олдим, бироқ йўловчи мени тинч қўймасди:

— Сиз Силхетнинг машҳур мандарин асалидан татиб кўрганмисиз?

— Ҳа, татиб кўрганман.

— Ажойиб асал-а, тўғри эмасми?

— Ажойиб.

— Мана бу тўқилган мебель ҳам ажойиб экан. Нархини билмоқчи бўлган эдим у ўзингиз ҳам билмас экансиз-да.— Йўловчи оғир хўрсиниб қўйди.

Ундан қутулиш мақсадида ўзимни ниманингдир ташвишини чекаётган қилиб кўрсатдим ва ҳатто бир неча қаддам нарига кетиб қолдим. Мен жойимга қайтиб келганимда у ғойиб бўлган эди. Худога шукур-е!

Аммо «Рам¹ ҳалок бўлгандан кейин ҳам ўлмайди!» Иккинчи йўловчидан кейин учинчиси, тўртинчиси, бе-

¹ Р а м (Р а м а) — «Рамаёна» эпосининг қаҳрамони.

шинчиси келди ва ҳар бирига ансам қотиб қисқа-қисқа жавоб қилавердим. Миям огриқдан тарс ёрилиб кетай дерди. Вокзал хизматчисининг гапига кириб мен ўзим нима аҳмоқчилик қилиб қўйдим-а! Аксига олгандек поезд ҳам ҳадеганда кела қолмасди. Уф, дармоним қуриб кетди. Бу синчковлар қонимга ташна қилиб юборишди. Умрлари бино бўлиб тўқима мебелни кўришмаганми нима бало? Қийналиб кетганимдан фақат мени тинч қўйишса бас, буюмларимни сотиб юборсам ҳам майлийди, деб ўйлардим.

Хайрият, бирпас холи қўйишди. Бир неча дақиқага-ча ҳеч ким ёнимга келмади. Ҳа, энди бошим ғалвадан чиқди, нафасимни ростлаб олсам бўлади, деб ўйладим. Лекин бу қувончим узоққа бормади.

Бир маҳал оқ соқолли, афт-башарасини ажин қоплаган чол тепамга калхатдек ёпирилиб келиб қолди.

— Ассалому алайкум!— деб бақирди у. Алик олмасликнинг иложи йўқ эди. — Ажойиб мебель сотиб олиб-сиз-да ўзиям.

Мен чурқ этмадим.

— Буюмлар сизникими, ахир?

— Ҳа, меники, меники, хўш, нима бўлибди?— тутақиб кетдим. Чол довдираб қолди. Бир оз ўзига келгач, сўради:

— Намунча бақирмасангиз?

— Сабр-тоқатим тугаса нима қилай.

Чол озини очганча менга тикилиб қолди.

— Фазабингиз алангасига чой қайнай деяпти-я! Нега бундай қиляпсиз?

— Ахир, бир гапни неча марта такрорлаш мумкин? Наҳотки, бу буюмлардан бошқа гап қуриб кетган бўлса? Ўзи, сизга нима керак?

Орадан бир оз ўтгач, чол бутунлай ўзига келиб яна аввалги хиргойисини бошлади:

— Бекорга жаҳлингиз чиқяпти, соҳиб. Буюмлар яхши, мебель чиройли тўқилган, ана шунинг учун одам-

лар қизиқишяпти-да. Гапимга қулоқ солинг. Сиз бозордан каттакон, катта бўлгандаям оғирлиги ўн кило келадиган сазан балиғини олиб келяпсиз, дейлик, хўш, унга ким эътибор беради? Аммо қўлингизда бор-йўғи бир ярим кило келадиган илиш балиғини кўтариб юринг-чи? Ҳар бир ўткинчи, қанча туради, қайси бозордан олдингиз, икралими, икрасизми, деб сўрайвериб безорижон қилиб юборади. Биласизми нега шундай қилишади? Чунки у илиш-да. Борди-ю, бхетки, бханган, катол ёки бошқа балиқни кўтариб юринг, сўраш у ёқда турсин, биров қайрилиб қарамайди, аммо илиш бўлса-чи...

Чақирилмаган суҳбатдошимни қаттиқ йўтал тутиб қолиб, сўзини яқунлай олмади. Йўтали бир оз пасайгач, чол яна ўз гапини қувватлай кетди:

— Шунинг учунки, илиш бошқа балиқ эмас, илиш-да...

Агар шу пайтда перронга поезд келиб қолмаганида унинг мулоҳазалари яна қанча вақт давом этиши фақат яратганга аён энди.

— Ҳой ҳаммол, ҳаммол,— деб бақирдим, ғала-ғовурни босиб тушиш мақсадида.— Тезроқ манави буюмларни кўтаришвор!

Р И В О Я Т

Машинамиз Натор — Ражшохи тош йўли бўйлаб ғизиллаб борарди. Уни менинг яқин оғайним Тобиб бошқарарди, мен у билан ёнма-ён ўтирардим, орқа ўриндиққа эса Тобибнинг Жонни лақабли ити жойлашиб олганди. Жонни зотдор бўлмаса ҳам хипча, худди машинага монанд тўмтоқ тумшуқ эди.

Табиат манзараларига мафтунлик ҳар бир инсонда озми-кўпми намоён бўлади. Мана шу мафтунлик бизни шаҳар ташқарисига сайр қилишга ундади. Ташқарида шундай ажойиб манзаралар намоён бўлардики, ҳаттоки Жонни ҳам ойнадан бошини чиқариб томоша қиларди.

Тобиб руль гардишини маҳкам ушлаб олганди. Мен астагина унинг бармоғига чертдим.

— Нима гап, Ҳабиб?

— Шу яқин орада тўхтайлик,— деб таклиф қилдим.

— Нега энди?— Тобиб менга ҳайрат-ла тикилди.

— Қара, қандай гўзал жойлар! Мана шундай табиат манзаралари дилингни яйратади-я.

— Ахир...

Тобиб сўзини тугатмасдан, кескин тормоз берди. Агар у бир лаҳза кечикканида биз ҳўкиз қўшилган аравага шартга бориб урилардик. Машина шундай қаттиқ силкиниб кетдики, ўтакаси ёрилиб кетган ит ўриндиқдан йиқилиб кетишига оз қолди. Мен машинанинг олди ойнасига урилиб кетай дедим. Биринчи бўлиб Тобиб ўзига келди.

— Ҳабиб, сен билан бир куни асфаласофилинга равона бўлишимиз ҳеч гапмас!— дея ўдағайлай бошлади.— Сен ўзингни бўлар-бўлмас сафсатаг билан хаёлимни чалғитиб, Азроилга рўпара қиласан.

Аммо мен ҳам қўрқоқ олдин мушт кўтарар қабилида:

— Ҳали бизнинг гапларимиз сизга сафсата бўлди-ми,— дедим.— Мен билан истаганча гаплашишинг мумкин, аммо йўлдан кўзингни узишга ҳаққинг, йўқ. Ҳай, майли, бўлар иш бўлди, бу сафар мен сени кечираман!

Тобиб заҳархандали жилмайди. Автомобиль аравани айланиб ўтиб, яна физиллаб кетди.

— Ажал бизни доим ўзининг совуқ нафасидан баҳраманд этиб туриши учун яратилган,— деган фалсафий мушоҳадани баён этдим-да, ўзимни гапим ўзимга таъсир қилиб хандон отиб кулиб юбордим.

— Гапни айлантирма!— деди зарда билан Тобиб.— Бу ёруғ жаҳонда яшаш жонига теккан ўлимтикларнинг сафсатаси.

— Шунақами? Унда нега жаҳлинг чиқяпти?

— Сенингча, ажалнинг оғзига рўпара бўлиш бу, демак, ўз ҳис-туйғуларингни синаб кўришми? Бизларда ўртача умр кўриш, йигирма етти ёш, янги зеландияликларда бўлса етмиш саккиз, деярли уч баравар кўп, бунинг сабаби шундан иборатки...

— Мана энди сафсатани сен сотяпсан,— деб Тобибнинг гапини бўлдим,— ахир, биз кўнгил ёзиш учун чиққанмиз-ку.

— Ўзинг бошладинг-ку гапни.

— Бир оёғимизнинг чигилини ёзиб олмаймизми?— деб сўрадим мен атайлаб енгилганимни сездирмаслик мақсадида келишувчан оҳангда.

— Сабр қил. Бир милча қолди. Мен сенга шундай қишлоқчани кўрсатайки, оғзинг очилиб қолсин. Бу ердан ўн чандон чиройли.

— Ундай бўлса елдек уч!— дея хитоб қилдим дўстимнинг таклифидан қанотланиб.

У менинг буйруқомиз берилган илтимосимни кутиб тургандек, машинани елдек учуриб кетди. Мотор баландроқ гувиллади, машина олдинга интилди. Тобибнинг Юхиштхира¹ сингари жаннат эшиги олдида ҳам ажралмайдиган дўсти Жонни бир эснаб қўйиб, оймчалардек ўз жойига ястаниб ётиб олди. Бироқ энди ит ташқарини ярим туширилган ойна орқали томоша қилишни афзал кўриб, ундан бошини чиқармай қўйди.

Орадан бир-икки дақиқа ўтгач, Тобиб тагин тормоз берди. Бу сафар машина астагина тўхтади.

— Ана энди хоҳлаганча оёгингни чигилини ёзавер.

— Нима дединг?

— Ахир, сен қишлоққа келишни орзу қилган эдинг-ку!

— Қишлоққача машинада бориш мумкин эмасми?

— Мабодо машинада туриб қишлоқни томоша қилмоқчи эмасмисан?— дея узиб олди Тобиб.— Йўқ, машина у ёққа боролмайди.

Тобиб шундай деб ташқарига чиқди. Мен унинг ортидан эргашдим. Жонни борлигини билдириб, вовиллаб қўйди. Хўжаси эшикни очган эди, ит сакраб ерга тушди.

Рўпарамиздаги бепоён водий ям-яшил, мовий, олтин рангга кўмилиб ётарди. Бенгалияда куз нақадар улурвор ва ажойиб-а!

Қишлоққа олиб борадиган йўлни кўрган заҳотим, ўртоғимни қистай бошладим:

— Тезроқ бора қолайлик.

Шундай ажойиб жойда пиёда юришдан сира ҳам хафа эмасдим.

¹ Ю х и ш т х и р а — Қадимги ҳинд эпоси «Махабхарата»нинг персонажларидан бири. Худо Индра томонидан жаннатга таклиф этилган Юхиштхира у ерга ити ҳам киритилган тақдирдагина бора-жагини айтади.

— Оббо, сендақа одам билан юриш керак экаи-ку, дея тиржайди Тобиб машина эшигини қулфлай туриб.— Бу ерга кун ботиш олдидан келиш керак, ана ўшанда ажойиб манзаранинг шоҳиди бўласан. Мен шундай қилмоқчи эдим, ўзинг шошилавериб одамни эсини тескари қилиб юбординг-ку.

— Мен бундайлигини қаёқдан билай?

— Ҳамма гап шунда-да. Сен шаҳарликсан, биз эса оми қишлоқилармиз. Аmmo-лекин ўлкамизни беш қўлимиздай биламиз.

Дўстим гап келганда отасини ҳам аямайдиганлардан эди. Шунинг учун, яхшиси, гап қўшмасликни лозим топдим.

Натор — Рожшохи йўлининг биз тўхтаган жойидан шарқдан ғарбга қараб кетиларди: қишлоққа бориладиган йўл эса шимолга қараб чўзилиб кетганди. Йўл ёқасидаги шоҳлари тарвақайлаб кетган банан остига боққоллик дўкони жойлашган эди. Биз машинани боққол ихтиёрига топшириб ўзимиз қишлоққа пиёда жўнадик. Мен, ўз-ўзидан маълумки, олдинда кетаётгандим.

Биз кетаётган йўл кенгина бўлиб, иккита арава бемалол сиғарди. Яқиндагина ёғиб ўтган ёмғирдан кейинги лой йўлда ҳўкиз ва эчки туёқларининг, шунингдек, арава излари кўзга ташланарди. Жуда эҳтиёт бўлиб юришга тўғри келарди. Шапла гуллари қуёш нуридан лов-лов ёнар, сув ўтларининг барглари ялтирар, кўзни қамаштирувчи қуёш нури осмоннинг мовийлиги акс этиб турган сув сатҳида жилваланарди. Бепоён адир кўз олдимизда ўз улуғворлиги билан намоён бўларди.

Улардан ҳечам кўз узинг келмай қолади-ку, бироқ оёқнинг остига ҳам қараб юришга тўғри келади; йўқса, оёғинг осмондан бўлиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Биз қадам-бақадам қишлоққа яқинлашиб борардик. Вақт-вақти билан шамол ёпирилиб, дала ўртасидаги пальмаларнинг шоҳлари қаттиқ шитирлаб кетарди. Бу ҳаловатсизлик қалбимизни қамраб олганига қарамасдан

истиқболдан кўзимизни узмасдик. Улуғ мақсад сари интилаётган ҳар бир йўловчи бостириб келаётган тўфондан ҳадиксирамай ўз мақсади сари зўр ирода билан олға интилаверарди. Бироқ олис-олисларга тикила туриб ҳам, атрофимиздаги гўзалликлардан асло кўз узгимиз келмасди. Олис ҳам, яқин ҳам бизни бор ҳукм-иродаси-ла ўзига жалб этиб, сеҳру жозибаси ақлдан оздириши ҳеч гап эмасди.

Мен Тобибга кўз қиримни ташладим. У аллақандай тубсиз хаёл оғушида одимлаб борарди.

Жонни ўзини қўйиб юборганди. У барглардан кўпчиб, қуриб бораётган ернинг исидан тамоман маст бўлиб қолганди. Гоҳ ниманидир ҳидлар, гоҳ аллақаёққа югурарди, ёинки олдинга чопиб кетар, кейин худди нимадандир ҳадиксирагандек, биз билан ёнма-ён чопарди. Мен итнинг бу беҳаловат югуришларини синчиклаб кузатиб борардим. Доим оғзи гапдан бўшамайдиган дўстим ҳам мум тишлагандай индамасди.

Биз бамбукзордан ўтиб, қишлоққа етиб келдик. Қўлмак ва қўлмакчалардан ўтиб, томига похол ёпилган кулбалар, тунука томли уйлар, ошхона ва молхоналар ёнидан ўтиб борардик. Хонадонларнинг итлари бизни акиллаб қарши оларди. Жоннинг уришқоқлигини билган Тобиб уни назаридан қочирмасди. Бир маҳал қишлоқ итлари билан уришиш учун югуриб қолганида уни зўр-базўр чақириб олди. Ҳовуз, бананзор орқада қолди, биз қишлоқ чеккасига чиқиб олдик.

Кўз олдимизда бепоён дала ва ўтлоқлар ястаниб ётар, нарироқда эса чангалзор кўринарди.

Кузда, одатда, бизнинг ўлкамизда иш кам бўлади, деҳқон бу пайтда дала ишларидан бўшаб, дам олаётган бўлади. Кўз олдимизда намоён бўлган кенгликлар деярли кимсасиз бўлиб, фақат у ер-бу ерда деҳқонлар мол боқишаётгани ва болаларнинг шолизордаги сув ичига қўл тиқиб шоли майсалари остидан майда балиқлар тутаётгани кўринарди.

Биз хаёлчан одимлаб борардик. Агар далада одамлар кўп бўлганида эди, улардан бири бўлмаса бошқаси албатта кимлигимизни сўраб-суриштирган бўларди. Ҳозир эса бизга эътибор берадиган одамнинг ўзи йўқ эди. Чўпон болалари ўрилган ўт боғларини бошларига қўйганча кетиб боришар, катталар эса негадир биздан ўзларини четга олардилар. Бу қишлоқда биров билан иши йўқ одамлар яшашса керак, нима бўлгандаям, биз киммиз, қаердан келиб қаерга кетяпмиз, ҳеч ким қизиқмасди. Теварак-атрофни хотиржам томоша қилиш учун бундан ортигини орзулаш ҳам мумкин эмасди.

Қишлоқ чеккасига чиққанимиздан кейин Жонни бизга йўлбошловчи бўлиб олди. Итнинг ўзини-ўзи йўлбошловчи қилиб танлаган жойини қаранг-чи! Ит ерни искаганча олдинга қараб чопиб борарди-да, чумчуқми ё бошқа биронта қушнинг шарпасини сезиб қолгудек бўлса, тутишга уриниб кўрарди. Йўлнинг икки четида шолизорлар кўкариб турарди.

Биз дала ўртасидаги бир тўп дарахт ёнига бордик. Уларнинг остидаги ўн беш-йигирма бигх келадиган ерни ёввойи ўтлар қоплаб ётарди. Биз иккиланиб тўхтаб қолдик: бу ёввойи супургизордан бошқа жой қуриб қолганмикин! Бунинг устига орқага қайтишни ҳам ўйлаш лозим эди. Тўсатдан мен чангалзорнинг йўлга яқинлашиб келган ерида унча баланд бўлмаган тепаликни кўриб қолдим. Ёнида қирғоқлари баланд ва тикка тушган ҳовуз бор эди. Бир оз нарида жингалак бўлиб ўсган жамнар, баҳайбат ҳинд хурмолари, шох ва бутоқлари турли шаклдаги менга таниш бўлмаган бошқа дарахтлар гўж бўлиб турарди.

— Ҳов анови ерга борамиз,— деб таклиф қилдим Тобибга,— бир оз дам олиб, нафасни ростлаб оламиз-да, кейин ортимизга қайтамиз.

Тобиб таклифимга рози бўлди. Биз йўл иккита шолизор ўртасидан ўтган сўқмоққа бурилдик. Жонни аввалгидек олдинда югуриб борарди.

Шундай қилиб, биз бамисоли денгиз ўртасида қад кўтарган оролга ўхшаш чоғроққина тепаликдамиз. Қаёқ-қа қараманг, барқ уриб ўсган ўсимликлар, ҳатто оёғимиз остига қалин, юмшоқ пар гилам тўшалгандек. Мен ўт устига ўтирдим ва ёнимга дўстимни таклиф этдим.

— Ҳа, бу ажойиб жой экан, мақтовига тил ожиз,— деб қўйди Тобиб ҳаяжон билан.

Иккаламиз ҳам завқланиб ўтирардик. Тўсатдан чакалакзор ичидан чиябўрининг чийиллагани эшитилиб қолди. Битта-иккита эмас, бутун бошли чиябўрилар галаси увилларди. Жонни қаттиқ вовиллаганча чангалзор томонга югурган эди, шунда қаёқдандир бир қуён пайдо бўлди-ю, Жонни шу заҳотиёқ унинг кетидан қувишга тушди.

Тобиб бир неча марта уни чақирди, бироқ ит ёввойи супургилар орасида кўздан ғойиб бўлганди. Тобиб бор овози билан чақира бошлади.

— Қўявер,— дедим унга,— бир у ҳам маза қилсин.

Тобиб жим бўлди, бироқ энди у табиат манзарасидан завқланмас, кўзлари билан кучугини қидирарди. Дўстим ҳайвонларни яхши кўради. Жоннисидан бўлса жонини ҳам аямасди. Тобибнинг сабр-тоқати нари борса ўн беш дақиқага етди.

— Жонни! Жонни!— деб яна бақириб чақира бошлади, аммо ит қорасини ҳам кўрсатмади. Тобиб ўрнидан турди. Итидан хавотирланаётганини яхши тушунардим. Мен ҳам ўрнимдан турдим-да, иккаламиз итни қидириб кетдик. Тобиб кучугини ёввойи супургилар орасидан ҳам қидириб кўрди, аммо у ҳеч ерда йўқ эди.

— Тепаликка қайтиб борайлик,— деб таклиф этдим, орадан чамаси ярим соатлар ўтгач,— у ердан атроф кафтдагидек кўринади.

Биз шундай қилдик. Энди бизга табиат гўзаллигининг қизиғи қолмаган эди. Тобиб ўзини қўярга жой тополмасди. У ўрнидан сапчиб туриб Жоннини чақирар-

ди-да, яна ўтириб оларди. Орадан бир оз ўтгач, тагин шундай қила бошларди, бироқ итдан дарак йўқ эди.

— Бу ерда йўлбарс ёки айиқлар яшамасмикан?— деди Тобиб ҳадиксираб.

— Унда Жонни аллақачон ёнимизда бўларди.

— Уни илон чақиб олган бўлса-чи?

— Бу тақдирда ҳам сен унинг акиллаганини албатта эшитган бўлардинг.

— Хуллас, нима бўлган бўлиши мумкин? Ахир, у ювош эди-ку.

— Анчадан буён эркинликка чиқмай зерикиб қолгандир-да. Қуёнми ёки бошқа биронта ҳайвоннинг орқасидан қувиб кетган.

— Нега бўлмаса товуш бермаяпти?

— Улжасини чўчйтиб юбормаслик учун бўлса керак-да.

Менинг гапларим Тобибни бир оз тинчлантиргандай бўлди, аммо у ҳамон аввалгидек ўқтин-ўқтин ўрнидан сапчиб туриб, рўпарага тикилиб қоларди.

Бизнинг тоқат қилиб ўтиришдан бошқа иложимиз қолмаган эди. Тепамизда мовий осмон, ён томонимизда кўкка бўй чўзган ҳинд хурمولари, ортимизда ҳовуз. Тўсатдан орқа томонимиздан:

— Ассалому алайкум!— деган товуш эшитилди.

Биз бу томондан бирор кишини келишини кутмаганимиз учун беихтиёр чўчиб тушдик. Орқага ўгирилиб қўлида қармоқ ва бамбук новдасидан тўқилган сават тутган чолни кўрдик. У тепаликка қирғоққа тикка олиб чиқувчи сўқмоқдан чиқиб келгани учун биз уни пайқамай қолгандик.

Биз саломга алиқ олдик. Чол тортинибгина:

— Менга гугуртингизни бериб тура олмайсизми?— деб сўради.

— Марҳамат,— деб жавоб бердим ва унга қутичани узатдим.

Ана шундагина мен ёнимда сигарета борлигини эслаб

қолдим. Мен ёнимдан бир пачка сигаретани олиб Тобибга узатдим, аммо у сигаретага бир назар ташлади-ю, қўлимни нарига суриб қўйди.

Чол чўнтагидан бири олиб чекди-да, гугуртни менга қайтариб берди. Чекиш одамларни бир-бирига яқинлаштиради. Чолдан қизиқсиниб сўрадим:

— Қалай, ов баракали бўлдим?

— Ҳе-е, яккаш майдаси илинди.

Чол менга саватининг ичини кўрсатди. Балиқлар чинданамай майда бўлиб, аммо-лекин ажабтовур чиройли эди.

— Биз билан ўтиринг,— деб таклиф қилдим.

Чол ўтирди. Ўзаро тил топишиб қолдик. Бизни тамакига бўлган эҳтиросимиз эмас, балиқ овига бўлган иштиёқимиз гапимизни қовуштирганди. Ахир, мен ҳам ашаддий балиқчи бўлиб, балиқ тутиш деса жонимни ҳам аямасдим-да.

— Жонни! Жонни!— деб тўсатдан бақириб юборди Тобиб.

Атрофда ҳукм сураётган сокинлик бағрида бақирик момақалди роқдек гулдуради.

— Нима бўлди?— олазарак бўлиб сўради чол.

Унинг товуши шу қадар ташвишли эдики, мен дарҳол нима гаплигини тушунтиришга шошилдим:

— Биз билан дўстимнинг ити бор эди. У йўқолиб қолди.

— Қаерда?

— Манави чангалзорга кириб йўқолди. У қуён қуллаб кетди. Унинг исми Жонни.

Чол Тобибга ҳамдардлик билан қаради.

— Ўтиринг, ҳузур, ўтиринг. Итингиз хусусида қайғурмай қўя қолинг.

— Овозингизни ўчирсангиз-чи, мия,— деди Тобиб ошкора газабланиб.

— Гапимга ишонаверинг, ҳайвонларнинг сир-асрорларини жуда яхши биламан,— деди нотаниш киши

қиттаям хафа бўлмай.— Сочларим бекорга оқармаган. Бундоқ ўтирсангиз-чи.

Чол ўз ёшига мос тушмаган қатъийлик билан уни ўтиришга ундарди. Тобиб у ёқда турсин, ҳатто мен ҳам ичимда ғазаблана бошладим. Буни қарангки, Тобиб тўсатдан ён босиб ўтирди-да, чолга савол назари билан қаради.

— Итингиз қайтиб келади,— деди комил ишонч билан чол.

— Мана, ярим соатдан ошиб кетди. Қанча бақириб-чақирмайлик, ундан дарак йўқ.

— Бор-йўғи ярим соат ўтдимиз,— дея илжайди чол оппоқ соқолини тутамлаб.— Орадан бир йил, икки йил, беш йил ўтиб кетсаям бари бир, кучук қайтиб келади.

— Кучук қайтиб келадими, йўқми, қаердан биласиз?— Мен шубҳаланиб унга тикилдим.

— Бир нарсани билиб гапиряпгандирман, ахир,— деб жавоб қайтарди чол менга қараб. Унинг чеҳрасидан ўз гапига ишонч уфуриб турарди.

Қўнгли таскин топган Тобибнинг ҳартугул чолга ихлоси ошди.

— Ҳабиб, жим тур,— деди у менга.— Итлар ҳақида сен қаёқдан билардинг? Ахир, сен ҳеч қачон ит боқмагансан-ку!

— Негадир ишончим комил...— деб гап бошловди-мамки, Тобиб гапимни бўлди:

— Уйга қайтганимизда сенга лорд Байроннинг итининг ўлими муносабати билан ёзган шеърини кўрсатаман. У ҳатто итига ҳайкал ҳам ўрнатган.

— Манавини қаранг-а!

— У ерда шундай сатри бор: „The first to welcome, foremost to defend“ — «Ҳаммадан бурун қарши олади, биринчи бўлиб ҳимояга ўзин отади». Уйда шеърнинг ҳаммасини ўқийсан. Э-э, гапни гапир уққанга, дегандек...

Агар гапга чол аралашмаганида, дўстим мени тупроққа қориштириб ташлаши турган гап эди.

— Жанжаллашишнинг нима ҳожати бор? — деди у гинали оҳангда. — Яхшиси, мен сизларга бир воқеани сўзлаб бераман. Бу ўйлаб чиқарилмаган, бўлган воқеа. Бизнинг қишлоғимиз нима деб аталади, биласизларми? — деб гап бошлади чол.

— Биз қаёқдан билайлик?

— Билмасанглар билиб қўйинглар, қишлоғимиз Рупси деб аталади. Аввал у Рупоши, яъни «чиройли», деб аталарди, аммо вақт ўтиши билан одамлар номини ўзгартириб, Рупси дейдиган бўлишди.

Қишлоғимиздаги деҳқонлардан бирининг қизини исми Рупоши эди. Бироқ ундан олдин қишлоғимиз қандай бунёд этилган, номи нима деб аталган, ҳеч кимнинг эсида йўқ. Бу воқеани менга отам сўзлаб берганди. У эса ўзининг бувасидан эшитган экан. Шундай қилиб, сўзларимга диққат билан қулоқ солсангиз, қишлоғимизнинг номи қандай қилиб, нима учун ўзгарганини билиб оласиз.

Рупоши деҳқоннинг қизи бўлгани билан, гўзалликда ман-ман деган маликаларни доғда қолдирган. Бундай ҳурилиқони умринг бино бўлиб кўрмайсан. Қишлоқдагиларнинг ҳаммаси уни севиб-эъзозлашар ва отаси қашшоқ бўлгани учун уни аяшарди. У далага отасига овқат олиб борганида ҳамма ишини ташлаб уни томоша қиларди. Қизнинг ҳусн-жамолини кўрган ҳар бир одамнинг қалби қувончга тўларди. Айримлар қизни ёнларига чақириб, у билан мулоим суҳбатлашардилар. Қишлоқдагилар унинг исми бошқа бўлсада, ардоқлаб Рупоши деб чақиршарди: охир-оқибат уйдагилари ҳам янги исми билан атай бошлайдилар.

Унинг чиройлилиги ҳақидаги гап-сўзлар бутун вилоятга тарқалганди. Рупошининг бўйи етганида, унинг қўлини сўраб, ҳатто бошқа қишлоқлардан ҳам совчилар кела бошлашади. Бироқ қишлоқ аҳли қизнинг

отасини: «Рупошини биздан олиб кетишларига йўл қўймаймиз. У бизнинг эркатойимиз, биз билан бирга қолиши керак», деб огоҳлантириб қўйишади. Қашшоқ деҳқон ҳамқишлоқларининг раъйига қарши иш қилиши мумкинмики, яна улар тўй харажатларини ҳам бўйнимизга оламиз деб туришган бўлса? Худди аксига олгандек, ўша пайтда қишлоқда унга мос келадиган куёв чиқа қолмасди. Анча қидиришгандан кейин, ахийри куёв топилди. Куёв жудаям баҳайбат бўлиб, Рупошига ҳечам мос эмасди. Бироқ қўлдан нима келарди, уларни унаштиришди, кейин катта тўй қилиб беришди.

Шундай қилиб, тўйни ҳам ўтказишди, гўё ҳаммаси жойидадек кўринарди-ю, бироқ нимадир етишмасди. Рупоши турмушга чиққанидан кейин яна ҳам гул-гул очилиб кетди-ю, бироқ бирдан илдизини қурт кемирган гулдек сўлиди қолди. Рупошининг қалбида нималар кечаётганини одамлар қаёқдан биларди, дейсиз? Эри Мажуни бўлса ҳеч нарсага ақли етмасди, эҳтимол, ҳеч нарсани сезмасди. Қишлоқда аввалгидек Рупоши деса ўзларини томдан ташлашарди, уни эркалашарди. У уйга тикилиб қолган хотинларга ўхшамай, истаган жойига истаган пайтида кетаверарди.

Бир куни қўшни қишлоқда катта ярмарка очилади. Орадан бир неча кун ўтгач, ўша ердан бизнинг қишлоққа айиқ ўйнатувчи келиб, саройга жойлашди. Уша айиқ ўйнатувчининг исми Тўфон бўлиб, ёш, хипча, қалин сочларини чиройли рўмолча билан танғиб олган йигит эди. Бунинг устига Шимолий Бенгалиядаги Динажпур яқинида туғилган бўлиб, буғдойранг эди. Ноғора чалганида одамлар маҳлиё бўлганча қотиб қолишарди. Айиғи кўрсатаётган томошага кишининг ақли етмасди. Бундай томошани ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган. Рақс тушганда-ку, айиқ ҳатто сарига ўраниб оларди. «Қани, маймоқжон, — дерди Тўфон, — бизга келинойингнинг қандай жаҳли чиқишини кўрсатиб бер-чи!» Шунда

маймоқ тумтайиб оларди. «Келинойинг қайнонаси билан қандай юмдалашади?» Айиқполвон панжасига таёқ олиб силкий бошларди. Томошабинларнинг кулгидан ичаклари узилгудек бўларди. Шундан кейин яна орқа панжаларига қўнғироқчалар осилган ҳолда рақсга тушиб кетади.

Айиқ ўйнатувчи оломонга томоша кўрсатарди. Оломон орасида эса Рупоши бор эди. Тўфон дарҳол уни кўз остига олади. Бундай соҳибжамолга ким ҳам назар ташламайди? У қизга тикиларди, қиз эса унга...

Одатда айиқ ўйнатувчилар қишлоқ кезиб томошаларини кўрсатиб бўлишгач, яна кетишгувчи эди, ахир, бир мартагина пул йиғиб олинарди-да. Аммо Тўфон қишлоғимизда анча кун туриб қолди. Айиғи билан қишлоқ чеккаларига чиқиб кетарди-да, яна қайтиб келарди. Азизлар, сизлар, қишлоғимизнинг шимол томонида бўлдингизми? У ерда бир туп баланд бокул дарахти ўсгувчи эди, ўтган йили бўрон ағанатиб кетди. Ўшанинг остини айиқ ўйнатувчи маскан қилиб олди. Овқатини ўзи пиширарди. Кечқурунлари най чалиш билан машғул бўларди. У ухлаганида эса айиғи қўриқчилик қиларди.

Шундай қилиб, орадан бир ой ўтиб кетди. Тўфон бизнинг қишлоққа бутунлай ўрганиб, кўпчилик билан ошна-оғайни тутинди. Бир куни ойдин кечада у одатдагидек най чалиб ўтирганида сергак айиғи бирдан ўрнидан туриб, ириллай бошлади. Тўфон най чалишдан тўхтамай қоронғиликка тикилиб, ўзи томон аста-секин яқинлашиб келаётган шарпани сезади. «Ажина эмасмикин?»— деб ўйлайди у. Бироқ у чумчуқ пирр этса, юраги ширр этадиганлардан эмасди. Қўрқмасдан шарпанинг рўпарасига юрди.

Тўфон яқинроқ бориб, юзини тўсиб олган аёлни кўрди.

— Кимсан? — деб сўради Тўфон.

Нотаниш аёл ёпинчиғини кўтариб, лабига бармоғи-

ни босди: секинроқ, шовқин қилишнинг нима кераги бор.

— Қимсан?

Аёл ёпинчиғини баландроқ кўтарди, бари бир, қоронғида унинг юзини кўриб бўлмасди.

— Қимсан? — яна пичирлади Тўфон.

Аёл ёпинчиғини олиб ташлаб, бошини эгди.

Тўфон икки хаёлда турарди. Ниҳоят, у ўзини қўлга олиб аёлга яқин келди ва унинг бошини кўтарди. Бу — Рупоши эди. Унинг юзи кўз ёшларидан ҳўл бўлиб кетганди.

— Нега келдинг?

Рупоши жавоб қайтармасдан Тўфоннинг кўкрагига бошини қўйди...

Яна орадан икки ой ўтди. Тўфон уларнинг сирлари фош бўлиб қолишидан ҳадиксирай бошлади. Бир куни кечқурун улар бокул дарахтининг остида туришганида Рупошига бирга қочишни таклиф қилади. Рупоши рози бўлади. Улар эртасига кечқурун қишлоқдан чиқиб кетмоқчи бўладилар.

Рупошининг эри калтафаҳм бўлса ҳам, афтидан баъзи бир нарсаларни сеза бошлаганди. Буни қарангки, азизлар, худонинг каромати билан, ҳа, худонинг каромати билан ўша куни тунда Мажу уйғониб қолса бўладими. Уйғониб туриб қарасаки, Рупоши йўқ. Ҳовлига чиқиб ҳаммаёқни тит-пит қилса ҳам ҳеч ердан тополмайди. Шунда Мажу қўшнилари уйғотади. Ҳаммалари бокул дарахти томонга ёпирилиб боришса айиқ ўйнатовчи ҳам йўқ. Ана шундагина ҳамма у Рупошини ҳам ўзи билан олиб кетганини англайди.

Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтгач, бутун қишлоқ оёққа турган эди. Уларнинг эркатойлари кулфатга учрайди-ю, уни қутқаришга бормай бўладими, ахир? Одамлар машъала тутишиб, болта ва найзалар билан қуролланишиб қочқинларни қувиб кетишди. Айиқ ўргатувчининг нонкўрлигини қаранг-а.

Азизлар, кўпчиликдан қуён қочиб қутулмас экан, ҳа, қутулолмас экан. Ҳов анави ўрмонни кўряпсизми? Ихтиёрлариди бир соатдан ортиқ вақтлари бўлгани билан қочоқлар шимолдаги ўрмонзорга ҳам етиб бора олмадилар. Ҳа, очиғини айтганда, қоронғида қочиш ҳам осон эмас-да. Улар лоақал қўшни қишлоққа етиб олганларида ҳам, хавф-хатардан холи бўлардилар.

Машъалалар яқинлашиб қолганда Рупоши тўхтаб, ҳадиксираб қулоқ солади. У қишлоқдагиларнинг ҳаммасини танирди-да, таниш товушларни эшитгач, Тўфонга:

— Сиримиз фош бўлибди, — деди.

— Наҳотки!

— Ана, эшитяпсанми. Қаду мия гапиряпти. Қочдик!

Шундай қилиб улар учаласи — Тўфон, Рупоши ва айиқ қочишга тушдилар. Шунда уларни сезиб қолишиб, даҳшат-ла қийқирганча кетларидан қувишга тушдилар.

Мажолсиз аёл қанча ергаям қоча оларди, дейсиз. Кимдир нишонга олиб найза отганди, тўсатдан Тўфон қаттиқ инграб, ерга йиқилди. Рупоши чошиб бориб унинг ёнига тиз чўкди-да, бошини тиззасига қўйди. Ҳар томондан унга ғазабли нигоҳлар қадалганди. Таъқиб қилиб келаётганлар ундан Тўфоннинг жасадини гортиб олишиб, ўлганига ишонч ҳосил қилиш учун яна бир неча марта найза санчиб олдилар-да, орқаларига қайтиб кетдилар. Худди у инсон эмас, ташландиқ бир нарсасидек, жасадини ўрмонда қолдирдилар.

Рупоши Рупоши бўлгани учунгина унга раҳм қилдилар. Агар бошқа аёл бўлганида дабдала қилиб ташлардилар, бироқ Рупошига ҳеч ким бармоғини ҳам теккизгани йўқ, ҳатто қўпол сўз ҳам айтишмади: ҳамма уни айиқ ўйнатувчи ўзига ром қилиб олганига ишонч ҳосил қилган эди. Чиндана уларнинг илоҳалари ўз ихтиёри билан гуноҳ қилиши мумкинмасди-да!

Бир йўла айиқни ҳам ўлдирмоқчи бўлишган эди, лекин у қорасини ҳам кўрсатмади. Эртасига эрталаб

ўрмонни қуршаб олишди-да, ноғора чалиб у бошидан бу бошигача кезиб чиқишди, аммо у худди ерга сингиб кетгандек дарак бўлмади.

Рупоши уйига қайтиб келди. Шу кундан бошлаб у камгап бўлиб қолди, бироқ ҳаммаёқни ораста тутарди. Мажу ҳаммаси яхшилик билан тугаганига хурсанд бўлса, қишлоқ аҳли ундан ҳам хурсанд эди.

Орадан беш йил ўтиб кетди. Урим пайтида Мажу тепаликка чиқиб, нафасини ростлаб олиш учун дарахт остига ўтирди. Шоли ўроғи осон иш эмас, ахир. Далада ишлаган одам бунга яхши билади. Мажу ўлгудек ҳолдан тойганди, шунинг учун майин шабада уни элитиб кўзи илинганини ҳам билмай қолди. Ухлаб ётган Мажу бирдан нимадир юзини ҳидлаётганини сезади. У кўзини очиб, қўрқувдан донг қотиб қолади: тепасида айиқ турарди! Шунисига шукрки, Мажу ўзини йўқотиб қўймади, ухлаётгандек тагин кўзларини юмиб олди-да, кейин пайтини топиб туриб ёнида ётган ўроғини олиб, бир неча одим нарига сакрайди. Айиқ нақ унинг устига бостириб борди. Шу орада Мажу далада ишлаётган деҳқонларни ёрдамга чақириб улгурган эди.

Ўроқ билан айиққа бас келиш осон иш эканми? Бироқ, азизлар, Мажу яккама-якка олишишдан қўрқмади. Орадан бир оз ўтгач, деҳқонлар югуруб етиб келишди-да, қул-қуруқ қўл билан ҳеч нарса қилиб бўлмаслигини англаб, найза ва паншаха олиб келиш учун орқага югуришди. Айиқ тимдалаб, тишлаб ташлаган Мажудан қон оқарди. Аммо у ҳам айиққа бир неча марта ўроқни санчиб олишга улгурган эди. Деҳқонлар қайтиб келишганида иш саранжом топиб бўлганди. Мажу аллақачон оламдан ўтганди. Айиқнинг эса ҳали жони бор эди. Деҳқонлар унга паншаха ва найза санчиб ташлашди.

Ана шундан буён бу қишлоқ Рупоши деб аталади, сиз ўтирган жой эса Айиқ тепалиги дейилади.

Оқшом чўкиб борарди. Мовий осмон қоронғилашаркан, кечки шафақ нурида турли рангда товланиб турган

ўрмон кўланкаларни янада қуюқлаштирарди. Биз бўл-
сак, чолга бақрайганча, ҳозиргина эшитган ривоятимиз
таъсиридан чиқолмасдик. Афтидан, чол ҳам ўтмиш
хотиралари оғушида эди. Ҳеч ким тинчликни бузишга
журъат этолмасди.

Тобиб бўлса, ҳадемай қоронғи тушиб қолишини
унутгандек қайтиб кетишга тайёргарлик кўришни хаё-
лига ҳам келтирмасди. У ҳатто майин майса гиламга
чўзилмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин остидаги юмшоқ нарса-
ни сезиб қолиб ирғиб туриб кетди. Бу — сездирмасдан
қайтиб келган Жонни эди.

— Соҳиб, мен сизга нима дегандим? — дея ниҳоят
тинчликни бузди чол.

ХОТИНЛАР

Хўроз қанотларини қоқиб, бўйнини чўзди-да, ўлган ўликдай донг қотиб ухлаётган Ҳечҳамуддиннинг уйқусини бузиб қичқириб юборди. У бу бемаврид қичқириқдан қўрқиб уйғониб кетди.

Намунча овози ўткир бўлмаса бу ярамаснинг! Бошқа ер қуриб қолгандек нақ деразанинг таккинасига келиб олади-да, тонг ёришар-ёришмас, қулоқни қоматга келтириб чунонам қичқирадидики, асти қўяверасиз.

Мана, яна ташвишу машаққатли меҳнатга тўла узундан-узун кун бошланди. Бунини ўйлаганда одамнинг юраги орқасига тортиб кетади, манави ярамас махлуқ бўлса янги куннинг бошланишини етти маҳаллага эшитилгудек қичқириб қарши оляпти.

«Шу бугуноқ бақироқнинг бошини узиб ташламасам юрганаканман»,— деб ичида яниб қўйди Ҳечҳамуддин, аммо шу заҳотиёқ унга ачиниб, ҳатто қизишиб кетганидан ўзи хижолат тортди.

Хўроз салкам бир йилдан буён шу ерда яшарди. У билан ҳеч кимнинг иши бўлмас, дон-сув бериб, парвариш ҳам қилмасди, хуллас, ўзини кунини ўзи кўрар, бинойидеккина семириб ҳам қолганди. Ҳечҳамуддин унга жудаям ўрганиб қолганидан, ажралиши амримаҳол эди.

Ҳечҳамуддин яқиндагина катта хотини айтган гапни эслади.

— Хўроз росаям семирган! Агар сўйсангиз, оллонинг марҳамати билан бир ярим-икки шер ёғли гўшт чиқарди-да.

Хотинини неча ойдан буён безгак тутарди. Унинг эти бориб устихонига ёпишиб, ранг кўр, ҳол сўр бўлиб қолганди. Ҳар кунги таомлар жонига текканидан, товуқ гўштини жон-жон деб тановул қилган бўларди.

— Кўнгиллари хўроз гўштини тусаб қолдимиз,— деди аччиқланиб Ҳечхамуддин.— Тилингни беш қарич қилишдан бошқа нарсани билмайсан. Сенинг дастингдан жонимдан тўйдим-ку. Хнингга пулни қаёқдан оламан? Ахир, мен уни ҳавасга боқмаётганимни наҳотки тушунмасанг!

Ҳечхамуддин оғир хўрсинди. Тўғри, хотинининг аҳволи жуда оғир, қандай қилиб яшаётганига ам ақлинг етмайди. Узингни гаровга қўйиб бўлса-да, унга албатта хнин топиб бериш керак.

«Кўнгиллари товуқ шўрва тусаб қолибдимиз?— дерди хаёлан ўз-ўзига Ҳечхамуддин.— Агар пулинг бўлса, ана бозордан олиб маза қилиб еявер».

Ҳечхамуддин ўзини бир оз босиб олган бўлса-да, лекин бари бир кайфияти ёмон эди. Бир нарсадан кўнгли хира тортганида доим шундай бўлади.

Ҳечхамуддин керишиб, ўрнига ўтирди-да, қўлларини нақ бўғинлари қирсиллагудек у ёқ-бу ёққа ҳаракатлантирди, кейин ётган жойида гавдасини гоҳ ўннга, гоҳ чапга буриб, мазза қилиб эснади. Мудроқлиги тарқалди. Сўнг ўрнидан туриб, кўрпасини йиғиб, уйга тортиб қўйилган тизимчага ёйди ва тўшагини думалоқлаб, деворга суяб қўйди. Уйнинг нариги бурчагидан бемор хотинининг оғир-оғир нафас олиши эшитиларди.

Ҳечхамуддин бирор нарсага қоқилиб кетмаслик учун оёғининг остига тикилганича эҳтиётлик билан эшикни очиб ташқарига чиқди. Теварак-атроф қоп-қора чодирга бурканганидан, сал нарироқда турган оппоқ кийимли одамни ҳам таниб бўлмасди.

— Қим у? — дея оҳиста сўради Ҳечхамуддин.— Ону-мисан?

— Мен, Ободонман,— дея жавоб берди унинг иккинчи хотини. Уни уйда Ону деб чақирарди.

— Қанақа қилиб чиқдинг? Ахир, эшик берк эди-ку.

— Ит кириб қолмасин, деб ташқаридан беркитиб кўювдим.

— Ону, у ерда нима қилипсан?— деди Ҳечҳамуддин овозини кўтариб, дағдаға билан.

— Ювияпман. Заруратдан чиққандим.

— Ҳали қушлар ҳам уйғонмаган шундай каллаи сажарда-я? Яхши ҳунар ўрганибсан. Кейинроқ чиқсанг ҳам бўларди-ку,— деди Ҳечҳамуддин қони қайнаб.

Катта хотини уйғонган бўлсаям, ярим мудроқ ҳолда ётарди. У Ободоннинг ўрнидан туриб чиқиб кетганини билганди-ю, лекин эрига айтмаганди.

— Агар тонг қоронғисида чиқиб олмаса, қачон чиқадди?— деб Онунинг ёнини олди у.— Кундузи чиқсинми? Нима, ҳар қадамда ҳожатхонангиз борми? Еки ҳамма хотинингизнинг ёзилаётганини кўриб ўтсинми?

У ҳақ гапни айтаётганди. Ҳовли омонат ғов билан тўсиб қўйилган бўлса-да, бегона назардан тўсолмасди. Тўғри гап туққанингга ёқмас, дегандек, хотинининг гапи Ҳечҳамуддинни баттар тутақтириб юборди.

— Ҳе, уятчанлигингдан ўргилдим!— деб бақирди у қўлини силтаганча.— Агар тузукроқ сеп билан эрга текканингда қўлингни совуқ сувга ҳам урмай оймтиллардай яшаган бўлардинг-а! Ҳалиям бўлса фарзандинг йўқлигига худога шукр қил, йўқса, ҳолингга маймунлар йиғларди. Ялпайиб ётишдан бошқа нарсани билмайди-ю, тагин бурни осмонда-я. Қимнинг гуручи қорнингни тўйдирётганини унутдингми?

Ҳечҳамуддин ғазабдан ўзини йўқотиб қўяёзганди. Бу ярамаслар унинг товонини ялаш, гард юкса пуф-пуфлаш ўрнига тилларини бурро қилишади-я! Қани, ишини ташлаб, уларга ўхшаб ялпайиб ётса, ўша куниёқ очларидан ўлиб қолишарди!

Даҳанаки жанг узоқ давом этди. Афтидан, заҳарланган ёй ўқи ҳали-бери тугамайдиган кўринарди. Ниҳоят, жанжалкашлар ҳолдан тойиб, эрталабки тантанавор

сокинликдан уялишган ҳолда жим бўлиб қолишди. Майин шабада шабнам эгган баргларни силкир, қушлар тонгни қутлаб сайрай бошлашганди. Қатта хотини оғир хўрсинди. Ободон унинг кўнглини кўтара оладиган биронта ҳам сўз топа олмай, ҳайкалдек серрайиб турарди. Ҳечҳамуддин қовоғини уйганча оstonага ўтириб олди.

Орадан бир оз ўтгач, унинг олдига чилим кўтариб Ободон келди. У бир парча узун оқ матога ўраниб олганди. Белига ўралган матонинг пастки қисми тиззасини зўр-базўр ёпиб турарди, юқоридаги қисми эса ҳатто елкасини ҳам ёпмаганди; мато тушиб кетмаслиги учун Ободон уни кўкрагига босиб олган. Уятсиз, деган ноўрин айб тақаш уни тамоман каловлатиб, гангитиб қўйганди. Унинг кўриниши шу даражада ғалати эдики, ҳали жаҳлидан тушмаган Ҳечҳамуддиннинг яна ғазоби кўзиди.

— Вой худойим-ей!— бақирди у.— Қара, қип-яланғоч бўлиб олибсан-ку? Уятинг ҳам, виждонинг ҳам қолмабди!

Ободон унчалик чиройли эмасди. Унинг юзи тунд, қарашлари маъносиз эди. Қулоқларининг остки қисмида бўлса, худди зиракка ўхшаш қандайдир шишлар бор эди. Паст бўйли, дум-думалоқ бўлиб, кўпроқ ўғил болага ўхшаб кетарди.

Ободон кўрққанидан орқасига тисарилди, унинг чилим тутиб турган қўллари қалтирарди. Ҳечҳамуддин унинг қўлидан чилимни юлқиб олиб, жаҳл билан чека бошлади.

Аксига, бугун Ҳечҳамуддиннинг ташвиши бошидан ошиб ётарди.

Баъзан жанжал баҳона, жаҳл чиққанда ақл қочади, деганларидек, кўпгина аччиқ-тиззиқ гаплар айтиб юборилади. Уларга қўл силкиб, эътибор қилиб ўтирмаса ҳам бўлаверарди-ку, бироқ жанжал қилаётганларнинг эҳсуни бир-бирини ер билан яксон қилиш бўлгани учун ҳам бўш келишмайди. Баъзилар бунга жавобан фақат

чуқур хўрсиниб қўя қолишади, бошқалар аламдан қўл силташади. Бироқ жанжал чиқаришга журъат этадиганлар ҳам топилиб қолади. Кўпчилик одамлар эса ўз истаklarини қадимдан ҳукм суриб келаётган қонун ва урф-одатларга ҳавола қиладилар. Аммо кўникиб кетишни истамаган қашшоқнинг шўрига шўрва тўкилади. Замонанинг зўравонлари билан тўқнашувлар ҳаётини бутунлай азоб-уқубатга айлантириб юборади. Унинг қалбини адоват, нафрат, алам қашшоқликка қараганда кўпроқ эзарди. Бари бир, нима бўлгандаям у чидашга ҳаракат қиларди.

Битта хотинни ўлиб-тирилиб зўрға кийинтирилади-ю, бу ерда эса иккитаси қўлига қарам. Ўша пайтда қишлоқда ҳамма нарса: озиқ-овқат ҳам, кийим-кечак ҳам карточка билан бериларди. Тағин денг, зиғирдаккинадан бериларди. Ҳечҳамуддиннинг ўзи мана, икки йилдирки, битта дхотини эғнидан ечмайди, хотинларининг ҳам кийимлари титилиб, адо бўлди. Бир йил тинмасдан ишла-тилавергач, қумтош ҳам едирилиб, адо бўлади-ку, чит нима деган нарса?

Ҳечҳамуддин озиқ-овқат комитети ихтиёридаги уезд бошқармасида дофадар¹лик қиларди. Маоши озгина бўлиб, бошқа келадиган даромади йўқ эди.

Уй суришдан чарчаган Ҳечҳамуддин ўрнидан туриб, уйга кирди-да, уезд бошқармасининг хизматчиси эканлигини билдириб турувчи кителини кия бошлади. Қандайдир бир дақиқага у ўзига-ўзи катта жанобдек кўри-ниб кетди. Жез тугмачали кители унинг кўнглини тоғдек кўтариб юборарди.

Қишлоқда молларни тақсимлашни назорат этиб турувчи бўлимга Жоҳурул Мия бошчилик қиларди. Бу жуда обрўли лавозим эди. Бир вақтлари бутун қишлоқ Миянинг авлодларига қарашли эди. Бироқ уруғ-аймоғи кўпайгандан-кўпайиб, бутун қишлоққа ёйилиб кетади,

¹ До ф а д а р — майда топшириқларни бажарувчи хизматчи.

шу боисдан ер-мулк ҳам парчаланиб кетади. Уни ижарага беришди, гаровга қўйишди, яна гаровга қўйишди, бўлак-бўлак қилиб сотишди, шу тахлит уни адои тамом қилишди. Қашшоқлашиб қолган айрим заминдорлар эса ҳатто омоч тутишгача етиб боришди. Бироқ шундай бўлса-да, уларнинг такаббурлигию калондимоғликлари қолмади.

Майдаланиб кетган уруғ-аймоқлардан фақат Жоҳурул Миягина ўзини тутиб қолди. У ҳеч қанақа макр-ҳийлидан тап тортмай, ўзининг турмушини мустаҳкамлаб, ериши ҳам анча-мунча кенгайтириб олди.

Уша куни эрталаб Жоҳурул Мия ўзининг ишхонасида чой ичиб ўтирарди. Хона кенг, озода, саранжом-саришта эди. Хонада стол-стуллар, скамейкалар, деворга тақаб қўйилган бир неча шкафлар турарди. Хўжайин жуда пўрим юрарди. Унинг сочлари силлиқ таралган бўлиб, кўзларига сурма суртилган, чўққи соқол, бурушиқ оғзининг тенасида калхатсимон мўйлови ўзига ярашиб турарди. У узун, кўзни қамаштирувчи оппоқ кўйлак ва тохбонд¹ кийиб юрарди. Столда юпқа матодан тикилган думалоқ дўниси турарди. Дўппининг чоклари сочга суртиладиган хушбўй мойдан саргайиб кетганди.

Жоҳурул Мия чойини ичиб бўлгач, чилимни яқинига суриб, оғзининг бир чеккасига омонатгина қистириб, тутун буруқсата бошлади. Худди шу вақт Ҳечҳамуддин бостириб келиб қолди. Жоҳурул Мия шу соатни ўзига бағишларди. Турган гап, бемаврид ташрифдан у норози бўлди. Олдидаги очиқ турган дафтарни чаққонлик билан бир чеккага сурди-да, Ҳечҳамуддиннинг саломига сонуққинна вағижинган ҳолда алиқ олди.

— Ҳа, дофадар,— деди Жоҳурул Мия.— Қаллаи сазарлаб келибсан? Қани, ўтир. Қандай иш билан келдинг?

— Мен мато хусусида гаплашиб олмоқ учун келган-

¹ Тохбонд — эркакларнинг чоксиз юбкаси.

дим, Мия. Мен бу йил бор-йўғи икки парча мато олдим. У на ўзимга, на хотинларимга етди. Борди-ю, сиз фармойиш берганингизда...

Бутун йўл давомида Ҳечҳамуддин ичида шу сўзларни такрорлаб келгани вазидан, хўжайин ҳузурига кириб келган заҳоти ҳовлиққанича тўкиб солди.

Бу орада Жоҳурул Мияга одатдаги сокинлиги қайтиб, пешонасидаги тиришлари ҳам ёйилиб кетганди.

— Мато хусусида, дейсанми?— дея қайта сўради у.— Қароғим, уни сенга қаердан олиб берай? Сизнинг участкангизга ўнта сари, тўртта дхоти ажратилган эди, одамлар талашиб, ёқалашгудек бўлиб, олиб кетишди. Агар сен ўз вақтида келганингда эди, аҳтимол, сенга ёрдам берган бўлардим, бироқ ҳаммаси тарқатиб юборилди-ку, бир парчаси ҳам қолгани йўқ.

Жоҳурул Мия сўзлари тўлақонли чиқиши учун қўли билан ҳавони кесиб гапирарди. Ҳечҳамуддин эътироз билдириб ўтиришни эп кўрмай, фақат яна бир марта ялиниб кўрмоқчи бўлди: бахтига қарши унинг ялиниб-ёлбориши худди таънадек эшитилди.

— Омадим ҳечам юришмади-юришмади-да,— деб нолиди у.— Халққа деб берилган ҳамма нарсани катталар бўлиб олишди... Сиз махсус фондни бошқарасиз-ку, Мия, менга бир парча мато бера қолинг.

Ҳечҳамуддин ўзи ҳам сезмаган ҳолда махсус фондни эслаганидан, ҳаддан ташқари қувониб кетди, бироқ Жоҳурул Мия унинг сўзларидан худди ўз боғига тош отилаётгандек, ғазаби қўзиб кетди.

Агар одатдаги мол тарқатиш пайтида доим бирон-бир йўли топилиб турса, бус-бутун Жоҳурул Миянинг ихтиёрида бўлган махсус фондда эса иш бошқачароқ тус оларди: бу ишда ҳаммасини доим текислаб суваб кетиш осон эмасди. Бу фонд нисбатан ўлчовли бўлса-да, ўзи хон, кўланкаси майдон бўлгандан кейин, бир дона гуруч-ни ҳам бир неча бўлакка бўлиб, керагича фойда олиш мумкин эди. Бу фонд ёрдамида хоҳлаганча юлиб-юлқиш

мумкин эди. Бирор кимсанинг ҳожатини чиқаргудек бўлсанг, бунинг эвазига у сенга тоғни ағдарिशга ҳам тайёр. Бундан ташқари яна аллақандай фондлар ҳам мавжуд эди. Масалан, ўлганларга кафанлик берилиши лозим бўлиб, лекин бу ҳақда қишлоқда ҳеч ким билмасди.

Жохурул Ҳечҳамуддинга еб қўйгудек ўқрайиб қаради. Унинг митти кўзлари чақирилмаган маслаҳатчини тешиб юборгудек бўларди.

— Мени шилиб олишяпти, деб қўя қолмайсанми?— деб қичқирди Жохурул Мия мавқеини ҳам унутиб қўйиб.— Ярим йилда икки парча мато олдинг-а! Яна ким шунча олибди? Тагин бир бўлагини текинга олгансан-ку, жанжал кўтарганинга ўлайми. Сизларга қанча берсаям кам. Одам деганда виждон ҳам бўлиши керак-ку, ахир.

Бир неча ҳафта бурун муҳтожларга ёрдам тариқасида посилкалар келганида, Ҳечҳамуддин чиндан ҳам бир бўлак матони илтимос қилиб олиб дарров хотинларига бўлиб берганди.

Бу гаплар Ҳечҳамуддиннинг иззат-нафсига теккан бўлса-да, жим турарди. «Сизларга қанча берсаям кам. Виждон ҳам бўлиши...» Виждонни ўртага суқишга бало борми? Ахир, тўқликка шўхлик қилиб келгани йўқ-ку!

— Ҳали бир йил ҳам ўтмасдан ўша икки бўлак мато сузилиб кетди,— деди ахири Ҳечҳамуддин.— Агар пулга сотиб олишнинг иложи бўлганда ҳам майлийди-я, аммо бизда ҳаммаси тақсимлаб берилади-да.

Гап аччиқ ичакдек чўзилиб кетди. Бу Жохурул Миянинг тоқатини тоқ қилиб юборди. У масалани тездан ҳам қилишга одатланиб қолганди, ҳеч ким унга гап қайтаролмасди. Ҳечҳамуддинни эса, бир гапга тушиб кетгандан кейин тўхтатиш қийин. Йўқ, дейилдими, тамом, йўқ-да, у бўлса ўзиникини маъқуллайди. Жохурул Мия ҳаддан ошиб кетган дофадарни тийиб қўймоқчи бўлди.

— Пулинг кўпайиб қолибди-да, а!— дея Ҳечҳамуд-

диннинг сўзини бўлди у.— Уйингда сичқонлар ҳасса таяниб юрибди-ку, иккита хотинлик тўкис бўлганиннга ўлайми!

Ҳечҳамуддин бу гапни ҳечам кутмаганди. Табиатан у қизиққон одам эди. Ҳечҳамуддинни яхши билганлар унинг жиззакилигига ўрганиб қолган бўлишиб, сираям ранжимасди. Жоҳурул Мияга ўхшаган одамлар билан сўзлашаётганда ҳар бир сўзга эҳтиёт бўлиш керак эди. Аммо Ҳечҳамуддин шу даража қизишиб кетган эдики, бу нарсани хаёлига ҳам келтирмасди.

— Тилим бор деб ҳар қандай бўлмағур гапларни валдирайверасизми?— деб қичқирди у.— Биз мато ҳақида гаплашяпмиз-ку, бошқа нарсани орага суқиб нима қиласиз? Айтинг-чи, Мия, сиз ўзингиз неча марта уйлангансиз? Бештадан кам бўлмаса керак. Нега шундай қилгансиз? Негаки, ҳамёнинингизда пулингиз кўп. Ҳаққи ростини айтсам, виждонсиз одамсиз!

Ҳайратдан Жоҳурул Миянинг оғзи ланг очилиб қолди. Фақат бир марта укаси у билан шу тахлит гаплашганди, аммо Мия уни бошлаб адабини берганди. Бу беҳаёга қандай чора кўрсайкин? Жоҳурул Мия стулдан сапчиб туриб кетди. У умрида ҳеч қачон шу даражада ғазабланмаган эди. Доим ўзини тутиб юрадиган, камгап хўжайиннинг бақирганини эшитган ҳамма уй хизматчилари югуриб келишди.

— Шарманда! Ўзимнинг уйимда туриб мени ҳақорат қилишга қандай журъат этдинг!— бўкирарди Жоҳурул Мия.— Йўқол бу ердан! Йўқол! Бўлмаса ҳозир ҳамма тишларингни қоқиб оламан!

Кимдир, хизматчилардан бири Ҳечҳамуддинни кўчага итариб чиқара туриб:

— Бор, бора қол,— деди.— Ўзингнинг уйингда дов-юраклигингни кўрсатарсан. Вой, безбет-ей! Хотинларингга кекирдагингни чўз. Жўна, бир жўнавор-чи!

Ҳечҳамуддин бир-бир қадам босиб, нари кетди. Уят ва шармандаликдан бошини ердан кўтаролмасди. Ҳадеб

мушти ўз-ўзидан тугилиб кетаверарди. Ночору нотавонлигидан, ожизлигидан ўзини-ўзи яниб борарди, унинг раҳми келганидан Ободонга уйланганини худонинг ўзи кўриб турибди. Биронта фаҳм-фаросатли эркак бундай хотинни никоҳига олмаган бўларди. Мана бир йил бўлибдики, катта хотини касалдан бошини кўтармайди. Баъзи кунлари уйларида бир томчи сув ҳам топилмайди. Бечора хотини оламдан кўз юмгудек бўлса, ҳеч ким билмай қолиши ҳам турган гап. Агар Ҳечҳамуддин бўлмаганида эди, Ободон умрбод қизлигича қолиб кетган бўларди. Манави бойвачча Жохурул Мия унинг жиғига тегиб ўтирибди. Ўзи-ку, бу йил бешинчи марта уйланди.

Бу жанжалнинг оқибати Ҳечҳамуддиннинг бошига гам-кулфат келтирди, холос. Орадан кўп ўтмай уни хизматдан ҳайдаб юборишди. Очарчилик йилидан кейинги вақт бўлгани учун, одамлар омон қолиш мақсадида не кўйларга тушишмасди. Ҳечҳамуддин кейин Жохурул Миянинг ҳузурига бир марта эмас, икки марта эмас, кўп марта борди, тиз чўкиб узр сўради. Ишбошқарувчига ҳам ялиниб кўрди. Унинг гапига қулоқ солувчи одам топилмади. Яхшилиқни билмайдиган хоинларга шафқат йўқ, дейишарди унга. Ишбошқарувчи Шоҳид Мия Жохурул Миянинг укаси эди-да.

Бир куни кечқурун Ҳечҳамуддин иложсиз газаб-ла муштини тукканча катта хотинига:

— Энди бу қишлоқда қолиш мумкин эмас!— деди.

Уша куни кечқурун Ҳечҳамуддин кўп нарсаларни ҳаслидан ўтказди. У катта хотинининг ёнида ўтирарди, Ободон бўлса тўшакда донг қотиб ухларди. У бошига тушаётган гам-кулфатларни ҳаёлигаям келтирмасди. Ободон эрталабдан кечгача тиним билмай ишларди. Худди унинг куч-қуввати тугамайдигандек кўринса-да, у аллақандай лоқайд, паришонхотир қиёфада юрарди.

Ҳечҳамуддин ухлаб ётган хотинига узоқ тикилиб тургач, кейин ундан нигоҳини узиб уйни диққат билан кўздан кечира бошлади. Токчада покиза қилиб ювилган

сопол кўза, лаган, косалар тартиб билан териб қўйилган-ди. Бурчақдаги тахмонга қишки ўрин-кўрпалар йиғиб қўйилган бўлиб, уйнинг бошқа бурчагида тахта сўри осиглиқ эди. Буларнинг ҳаммаси бегона ва кераксиздек туюлди. Ҳечҳамуддин хўрсиниб қўйгач, яна Ободонга қаради. Кичик хотини қўлларини ёйган ҳолда чалқанча ётарди. Қалтагина юбкаси ғижимланиб тепага кўтарилиб қолганди. Ярим очиқ оғзи билан пишиллаб нафас оларди. Унинг ёш, соғлом бадани шундоққина ҳисларингни қўзғатиб юборарди. Ҳечҳамуддин Ободонга қараркан, уни фақат кўзлари билангина кўриб қолмасдан, гўё бутун вужуди билан сезаётгандай эди. Кейин у ўрнидан туриб, уй ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Бирдан у осма тахтага бошини уриб олди. Ҳечҳамуддин «оҳ» деб, ғурра бўлган пешонасини силаб, чайқалиб турган тахтани тўғрилаб қўйиб, яна хаёлга чўмди.

Яқинда у қишлоқнинг олди бойи ҳисобланмиш Қарим Хон билан ҳамсуҳбат бўлганди. У уйи қаровсизликдан остин-устун бўлиб ётганини, битта хизматчи аёл жудаям зарурлигини айтган эди. Ҳечҳамуддиннинг қўйнига қўл солиб, Ободонни сотмайсанми, деб сўраган эди. Бундан чиқдики, ҳозир хотинларнинг бозори чаққон. Ҳечҳамуддин мазкур таклиф устида бош қотирганича шитоб юриб кетдики, агар рўпарасида девор дуч келиб қолгудек бўлса тешиб чиқиб кетарди. Ниҳоят, у ҳолдан толиб, бошини осилтирганча ўтириб қолди. У шундай ютоқиб нафас олганидан четдан қараган одам йиғлаяпти, шекилли, деб ўйлаши мумкин эди.

Эртасига қишлоқни ҳайратда қолдирган воқеа содир бўлди: Ҳечҳамуддин Ободонни қирқ беш такага пуллаб, ўзи номаълум томонга ғойиб бўлди. Ҳатто у қаёққа кетганлигини катта хотини ҳам билмасди. Қишлоқда бир ҳафтагача фақат шу гап бўлди.

Ҳечҳамуддин ўтмиш ҳақида ўйлаганда, жилмайиб қўяди. Зўравонлик ҳукмрон бўлган оламда яшаш учун

довюрак бўлиш керак. У бирор ишга дангал қўл урмоқчи бўлган заҳоти ўз кулбаси, ижарага берилган икки таноб ери, хизмати, бемор хотини кўз олдига келиб, дарҳол шаштидан тушарди. Унинг барча ўй-хаёллари бой-текин-хўрларнинг машғум кўланкаси остида қолиб кетарди. Унинг не азоб-машаққатлар билан барпо қилган ҳамма нарсаси уларнинг бир оғиз сўзлари билан барбод бўлиб кетиши ва у кулбасиз, дарбадар бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Энди у қаёққа бошини уриши керак, хотинларини қандай қилиб боқади?

Кулбан хонаси, хотинлари унга дунёдаги ҳамма нарсадан афзал ахир, улар жонининг бир бўлагидек эдилар-да. Ёмонга яқин юрсанг қораси юқар, деганлари ҳаққост рост.

Мана энди Ҳечҳамуддин авваллари ҳатто ўзининг соясидан ҳам қўрқиб юрганини эслаб кулиб ўтирибди. Одамлар ўз ҳақ-ҳуқуқлари барқарор бўлиши учун бирлашадилар. У ҳам ноҳақликка қарши курашувчиларнинг бири. Энди у кўп нарсага бошқача кўз билан қарайди, кўп қилмишларидан уялади. Ҳаммадан ҳам Ободонни сотиб юборганига ҳечам чидолмайди.

Шундай воқеа ҳам ёдига тушиб кетади. Ҳечҳамуддин ўшанда дофадар бўлиб хизмат қиларди. Қартик¹ ойининг ўрталари бўлиб, об-ҳаво жуда паст келган, Ыронта дард орттириб олиш ҳеч гап эмас эди. Ҳечҳамуддин иш билан юборилган олис қишлоқдан эндигина қайтиб келиб турувди. У жуда очиққан, боз устига ўлгудек толиққан бўлиб, бирор дардга дучор бўлиб қолишдан чўчирди: ҳаммаёқда чечак билан вабо тарқалганди.

Ҳечҳамуддин уйига келгач, хотинидан бир пиёла сув сўради ва уни бир неча хўплашда ичди-қўйди. Ўз тумонларини ўртоқлашишга юраги дов бермади. Ми-

¹ Қ а р т и к — бенгаль календариди еттинчи ой.

риқиб бир дам олмоқчи бўлиб энди адёлга ўранай деб турганида, ишбошқарувчининг дастёри уни йўқлаб келиб қолди.

— Мия чақиряпти,— дея маълум қилди дастёр.

— Нега?

— Бозорга бориб келиш керак экан.

— Бозорга?

Бозорга бориш учун лой, сувлар кўлмакланиб қолган йўлдан беш чақиримдан ортиқ юришга тўғри келарди. Яна ёмғир савалаб қолиши ҳеч гап эмас. Тунгача етиб келиш амримаҳол. Боз устига ўлгудек чарчаган. Ҳаммасидан ҳам вабо ва чечак юқиш хавфи даҳшатли!..

— Бормайман,— деди зарда билан Ҳечҳамуддин.— Бора олмас экан, деб қўй... Ҳой, хотин устимга яна адёл ташла!

Дастёр Ҳечҳамуддинга ҳайратланганча қараб турдида, жўнаб қолди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, у яна қайтиб келди.

— Мия, сўзини қайтарганинг учун ҳали пушаймон ейди, деб айтишни буюрди. Сен ҳамма топшириқларни бажаришга мажбурсан. Калондимоғликни сенга ким қўйибди?

Бу пайтда Ҳечҳамуддин бир оз нафасини ростлаб олганди, шунинг учун дастёрнинг сўзлари уни эсанкиратиб қўйди. Қишини бардам этувчи ёқимли шамол эсарди. «Миянинг мендан жаҳли чиқибди-да!»— деб қўрқув аралаш ўйлади у. Кўз олди қоронғилашиб кетди. «О, раҳмдил олло, энди бошимга нималар ёғиларкин!»

Ҳечҳамуддин ишбошқарувчининг ҳузурига зинғиллаб қолди.

— Аҳа, келдингми?— деб қичқирди ишбошқарувчи дофадарни кўрган заҳоти.— Не боисдан ташриф буюриб қолдинг?.. Эс-ҳушинг жойига тушдими?.. Қани, туёғингни шиқиллат. Сенингдай калондимоғларни безовта қилишга журъат этиб, тагин бошимиз балога қолмасин... Жўна, жўнавор-чи!.. Уни қаранглар-а?— ишбошқарувчи

ёнида турган одамларга мурожаат қилди.— Мен унга одам юборсам, у бўлса...

Ҳечҳамуддин қолган гапни эшитмади.

— Мия, кечиринг мени, кечира қолинг!— дея илтижо қиларди у ишбошқарувчининг оёқлари остига ўзини ташлаб.— Нима деяётганимни ўзим билмай қолдим, эсим жойида эмасди. Қадрдон Мия, кечира қолинг!

Ҳечҳамуддин шу топда ўша воқеаларни ўйлаб ўтириб, хандон ташлаб кулиб юборди... «Мия, қадрдон мия!» Ха-ха-ха!

Ҳечҳамуддин қишлоқдан чиқиб кетгач, ҳарбий хизматга кирди. У аллақердаги заставада хизмат қилиб, ҳар турли одамлар билан мулоқотда бўлди. Ҳечҳамуддин ҳарбий хизматда нафратланишни ҳам ўрганди. Эзилувчилар билан эзувчиларни фарқлашни ўрганди, энди у эксплуатация билан асло келиша олмасди.

Ҳечҳамуддин ҳарбий ҳаракатлар тугаши биланоқ хизматдан бўшаб, уйига қараб жўнади. У ҳарбийда хизмат қилган икки йил давомида қадрдон қишлоғи оҳанрабодек тортиб турди. У дам-бадам ўз қишлоғи, уйи, хотинларини ўйларди.

Мана, ниҳоят, у уйдан унча олис бўлмаган пристанда турибди. Дарёнинг ўртасида — кўчма орол, соҳилда— сигирлар ўтлаб юрган ўтлоқ ястаниб ётибди. Ҳаммаси аввалгича, фақат битта ўзгариш кўзга ташланарди. Уч йил бурун бу ерда пристанга тушувчи қумлоқ йўл барпо қилинганди. Уша пайтда ундан юргудек бўлсанг, ботиб қолишинг ҳеч гап эмасди. Энди у юрилавергандан шиббаланиб, ўт-ўланлар босибди. Бор ўзгариш шу.

Қишлоқ кўчаларида қимирлаган жон кўринмасди. Уйларда чироқ кўринмас, улар қоп-қорайиб туришарди. Шаҳотки, ҳамма уйқуга кетган бўлса?

Мана, охири муюлиш, анави ерда, бамбукзор ёнида унинг уйи. Ҳечҳамуддиннинг юрагида қарама-қарши ҳислар тугён урарди; умид ва қўрқув; ҳадиксираш ва хотиржамлик.

Ҳечҳамуддин ташқари эшикни очиб ҳовлига кирди. Четан девор тирқишларидан жинчиरोқнинг шуъласи тушиб турарди. Хотини нимадир тикиб ўтирарди. Унинг эпчил қўллари чаққон ҳаракат қиларди. Беихтиёр Ҳечҳамуддиннинг хотинига меҳри жўшиб кетди. У ҳамон аввалгидек чиройли эди! Уша-ўша хушбичим, навниҳол, хушқомат.

У чаққонлик билан эшикни очиб, остонадан ҳатлаб ўтди. Хотини эрининг товушини эшитгач, довдираб қолди, тикаётган нарсасини бир четга қўйиб, Ҳечҳамуддинга пешвоз отилмоқчи бўлганди, бироқ эри ўзига-ўзи: «Олга, қадам ташла! Чапга! Унга!» дея буйруқ берганча унинг олдига етиб келди. Хотини унинг ҳарбий кийимларига анграйиб қараб қолди. Ҳечҳамуддин хотинини қучоқлаб кўксига босди-да, уйда гир айлана бошлади.

— Хотинжон, сен билан кўришмаганимизга ҳам анча бўлди-я? Аҳволларинг қалай? Росаям қийналган бўлсанг керак? Ҳечқиси йўқ, энди бундан бу ёғига яхши яшаймиз. Энди ҳеч қаёққа кетмайман.

Ҳечҳамуддин уни ўпиб, эркалай бошлади. Ниҳоят, хотини унинг бағридан чиқиб, гимнастёркасининг тугмасини аста-секин еча бошлади.

— Шу вақтгача қасрда эдингиз? Бетобланиб қолмадингизми?

— Йўқ... Мана, бир қара-чи, мен сенга қанча пул олиб келдим!

Ҳечҳамуддин қўлида ушлаб турган қутичани очиб, йирик ва майда пулларни чиқара бошлади, ҳаммаси бўлиб минг така эди.

— Узингизни пулларингизми?— Хотини ўз кўзларига ишонмасди.

— Пулни пул туғади,— деди Ҳечҳамуддин жилмайиб.

— Қандай қилиб?

Ҳечҳамуддин тагин муғамбирона жилмайиб қўйди.

— Пулдорлар фақат пулни ҳурмат қилишади! Қим-

нинг пули кўп бўлса, ўша кучли. Борди-ю, ҳамманинг пули баб-баравар бўлиб қолса... Ха-ха-ха!— Ҳечҳамуддин жим бўлиб қолди ва жиддий оҳангда қўшиб қўйди:— Унда пулнинг ҳукмронлиги тамом бўлади.

Хотини эрининг гапларига яхши тушунмаса-да, диққат билан эшитарди. Эрининг бойлар фақат пулни ҳурмат қилишлари ҳақидаги сўзлари унга ёқиб тушди. Бу жамғарилган пулларга улар камчилик нималигини билмай яшашлари мумкин эди.

— Ободоннинг аҳволи қалай?— деб сўради Ҳечҳамуддин.

— Жуда оғир. Уйдагилар аямасдан дўппослашади. Юм-юм йиғлаб, менга ялиниб-ёлборади.

— Тушунарли! Хўш, ўзинг қандай яшадинг, рўзгорни қандай тебратиб турдинг?

— Менга нима, битта ўзимман-ку. Бой мияларникига бориб чўрилик қилиб кунимни ўтказиб турдим. Сўққабош одамга қанчаям овқат кетарди?

Эртасига тонг саҳарлаб Ҳечҳамуддин Қарим Хоннинг уйига кириб борди.

— Ассалому алайкум!— деб ҳол-аҳвол сўради Ҳечҳамуддин.

Қарим Хон унинг ўз тенгқуридай саломлашганидан ҳайратланиб қолганди. Ҳечҳамуддинга ўхшаган бечора-ҳоллар унга рўпара келиб қолганларида қўлларини кўксиларига қўйиб, таъзимни бажо этадилар-да, мулозаматла: «Мия, адаб!»— дейишади. Агар жанобнинг кайфи чоғ бўлса уларни ўтиришга таклиф этарди. Улар эса махсус қўйилган курсининг бир четига омонатгина чўкишарди. Ҳечҳамуддин бўлса ўзини нақ авлиёдек тутяпти-я. Бироқ Қарим Хон илк учрашувдаёқ кайфиятини бузгиси келмай, мажбуран жилмайди:

— Ваалайкум ассалом! Қачон келдинг? Бутунлай қайтиб келдингми ё тагин кетасанми?

— Шу ерда қоламан,— деди Ҳечҳамуддин вазмин ва бир оз сукутдан кейин қўшиб қўйди.— Мен Ободоннинг

ҳOLIDAN хабар олгани келдим. Кўрмаганимга ҳам анча бўлди. Нима бўлгандаям жуфти ҳалолим.

— Ҳа, ҳа албатта. Ҳозир уни чақириб бераман... Мабодо, сен уни олиб кетмоқчи эмасмисан?

— Мен ҳали бу гапни айтганимча йўқ-ку.

Қарим Хон доводи раб қолди. У беминнат дастёрдан айрилиб қолишни асло истамасди. Манави Ҳечҳамуддин бўлса шундай гердайиб турардики, ундан ҳамма нарсани кутиш мумкин эди. Афтидан, кўп пул тўплаган кўринади, шунинг учун ҳам тили бурро бўлиб қолган. Хўш, нима қилибди, Қарим Хон ҳам унча-мунчага бўш келадиганлардан эмас. Бекорга сочи оқармаган-ку.

Ободон кириб келди.

— Аҳволларинг қалай?— деб сўради ундан Ҳечҳамуддин.

— Бир нави.

Ҳечҳамуддин унинг бошидан оёғигача қараб чиқди. У ўз уйида ҳеч қачон қорни тўйиб овқат емаган бўлса-да, ҳозиргидек озиб кетмаган эди. Бармоқлари нинадек ингичка бўлиб кетибди. Кўзлари ич-ичига ботиб, лўппи юзлари сўлиб қолибди. Ҳечҳамуддин биринчи марта унинг киприкларида ёш кўрди.

— Мен билан кетасанми?— деб шивирлади унга.

Ободон тушуниб бўлмайдиган тарзда гўлдиради, бироқ у жон-жон деб кетмоқчи эканлиги сўзсиз ҳам тушунарли эди.

— Қочишни ихтиёр қилдингми?— деб даҳшат билан сўради Қарим Хон.— Қани, уйга кир-чи! Бу ерда сенга нима, ёқмаяпти? Кун ёйилгунча ухласанг. Уйга кир деб кимга айтяпман!

— Йўқ, мия, у мен билан бирга кетади,— деди Ҳечҳамуддин Ободонни бағрига босиб.

— Бу нима деганинг? Ахир, ўзинг уни менга сотгансан-ку!

— Ҳа, сотгандим. Энди пулингизни қайтиб бераман.

Ҳечҳамуддин чўнтагидан бир нечта қоғоз пул чиқариб узатди. Қарим Хон унинг қўлини қайтарди.

— Мен Ободонни олиб кетаман,— деди қатъий оҳанг-да Ҳечҳамуддин пулни столга қўйиб.

— Нима ҳаққинг бор! Яхшилаб ўйлаб кўр!

— Ўйлаб бўлдим...

Ҳечҳамуддин билан Ободон Қарим Хоннинг уйидан чиқиб, жўнаб қолишди.

— Ҳой, ҳали ҳолингга маймунлар йиғлайди!— деб уларнинг орқасидан бақариб қолди Қарим Хон.— Кунингни кўрсатиб қўяман, ҳа, хонавайрон қиламан! Ободонни ташлаб кет!

Ҳечҳамуддин ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. Фақат Ободоннинг қўлидан маҳкам ушлади.

Ҳечҳамуддин ёлғиз эмаслигини биларди. У йўқ пайтида ҳамқишлоқлари бошқача бўлиб қолишган, анча ўзларини тиклаб олишган эди. У ҳамқишлоқларининг мададига таянарди.

Ободон ўзининг аянчли қисматида нолиб, бир нарсалар демоқчи бўлиб гудранди-ю, лекин Ҳечҳамуддиннинг қўли кафтини маҳкам тутганини сезиб, жим бўлиб қолди. Уларнинг орқасидан Қарим Хоннинг дағдаға ва лаънатлари эшитиларди. Бироқ улар тўхташмади.

ТАҚДИР ҲАЗИЛИ

Пхули:

— Ойи...— деб қичқирган ҳам эдики, шу заҳотиёқ йўтали тутиб, оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди.

У шу йўталганича нақ беш дақиқа йўталди. Пхули йўталганида ўпкасидан темирчининг босқонидек хирилдоқ товуш чиқиб, қўл-оёқлари чангак бўлиб қоларди. Шу топда Пхули бошидан кечираётган азоб-уқубатларни тасаввур қилиш учун «жон талвасаси» сўзини ишлатишни лозим топдик. Дарвоқе, бундай азоб-уқубатлар ўлимга сабаб бўлса, Пхули йигирма тўрт йиллик касаллиги даврида кам деганда йигирма тўрт минг марта ўлиб тирилган бўларди.

Пхули йигирма саккиз ёшга қадам қўйганди. У туғилганида исмини Пхулмоти деб қўйишганди. Лекин ўтган йигирма етти йил давомида исми неча марта тўлиқ айтилганини битта-яримта қизиқиб санагудек бўлса, битта қўлининг бармоқлари ҳам етиб ортарди. Ота-оналари уни яккаш Пхули дейишарди. Бу қисқартирилган исм гарчи у кап-катта қиз бўлиб қолган бўлса ҳам унга тақалиб қолганди.

Йўтали босилгач, Пхули энди гапираман деб оғиз жуфтлаган эди, унинг яна йўтали тутиб қолишидан чўчиган онаси:

— Ўзингни уринтирма, кейин айтарсан,— деб гапиртирмади.

Бироқ фавқулудда муҳим бир гапни айтиши лозим-

лиги учун ҳам Пхулининг гапирмасдан иложи йўқ эди. У бўлгуси суҳбат ҳақида ўйлаб, тун бўйи мижжа қоқмай ўрнида ағанаб чиққанди. Пхули кеча кечқурун шу хусусда ойиси билан гаплашиб олмоқчи бўлган эди-ю, аммо уйда отаси бўлгани учун мақсадини амалга ошира олмаганди. Эрталаб отаси ишга кетди, энди гаплашиб олишга ҳеч нарса халал бермасди.

Шу маҳал ташқаридан қўшнилари Ромзана бувининг шанғиллаган товуши эшитилди:

— Ҳой, Пхулининг онаси, қизинг йўталавериб туни билан мижжа қоқтирмади-ку. Наҳотки, бечоранинг соғайишига умид бўлмаса?

Пхулининг онаси қоп-қоронғи бурчакда бетел тайёрлаш учун ғамлаб қўйилган оҳакли кўзачани қидираётганди, шунинг учун қўшнисига жавоб қайтармади, боз устига оғзига бетел солиб олганди.

Пхули курсичадан туриб, эндигина: «Ўтиринг, буви-жон», дейишга оғиз жуфтлаган эдиямки, яна қаттиқ йўтал тутиб қолди, унга қараб туриб, ҳозир ўпкаси оғзидан отилиб кетади, деб ўйлаш мумкин эди.

— Жонгинам, ўзинг ўтира қол,— дея меҳрибончилик қилди Ромзана буви.— Ўзинг ўтир деяпман!— Бироқ гапнинг аксича, унинг ўзи курсичага ўтириб олди.

Йўтал ҳамон қўйиб юборай демасди.

Пхулининг онаси эса қўшнисининг сўзлари ҳақида ўйларди. У одатда тез-тез такрорлаб турадиган сўзларини қалтироқ овозда яна қайтарди:

— Вой меҳрибон холажон-ей, бизнинг гуноҳимиз нима? Олло таоло биздан юз ўгирган. Ахир, ундан ё қизимни, ё менинг жонимни ола қол, деб илтижо қилмадимми? Холажон, чарчадим, дармоним қолмади.

— Сабр қил қароғим, сабр қил,— деб уни юпата бошлади қўшниси.— Худонинг марҳамати кенг, қизинг дард кўрмагандек бўлиб кетади.

Пхулининг онаси бетелни тайёрлаб бўлгач, у билан қўшнисини сийлади-да, алам билан яна гапира кетди:

— Худонинг-ку, марҳамати кенг-а. Фақат қизимнинг камоличи кўзим очиқлигида кўрсам дегандим-да.

Бир оз ўтириб, Ромзана буви ҳам чиқиб кетди. Она билан қиз ёлғиз қолишди. Ана энди суҳбатимизга ҳеч қим ҳалақит беролмайди, деб ўйлади Пхули. Кечадан буён бир фикр унинг миясини тарк этмасди. Пхули юрагидаги дардини онасига ёрмаса туролмасди. Бироқ, онаси унинг илтимосига қандай муносабат билдириши қизни қаттиқ ташвишга соларди: эҳтимол, онаси, эътироз билдирмас, аммо гап бевосита тегишли одамлар нима дейишаркин?

То кечаги кунгача унинг ҳаёти чеки йўқ қайғу-алам океанининг аллақаридандир кўз илғаётган митти оролчани эслатарди. Мана, ниҳоят, илк дафъа умиднинг нимжон шуъласи йилтиради.

Пхули қўрқув ва ҳаяжонини енгиб, титроқ овозда:

— Ойи, Дулининг қизларини тарбиялашимга ижозат беринг,— деди.

Дули яқинда иккита ёш қизини етим қолдириб ўлиб кетган унинг синглиси эди.

Онаси Пхулининг нимага шама қилаётганини шу заҳотиёқ фаҳмлади. Бир лаҳза унинг ҳам кўз олдида умиднинг ноаниқ шуъласи милтиллади, бироқ кейинги ондаёқ нам-андуҳнинг қора кўланкаси ҳаммасини босиб кетди. Она оғир хўрсинди.

Мажид деҳқоннинг тўрт қизи бўлиб, Пхули тўнғичи эди. Қизча уч ёшга кирганида унга бедаво дард ёпишди қолди. Уни даволаш учун кўрмаган чоралари қолмади: тумор осншди, кўзмунчоқ тақишди, сувга дам солиб ичиришди. Қизни ҳатто врачу табибларгача кўрсатишди. Йўқ ердаги дори-дармонларни топиб ичиришди, лекин бари бенаф кетди. Қиз сурункали астма касалига мубтало бўлиб қолди.

Яратганнинг марҳамати билан Мажид кунини бир амаллаб ўтказувчи одам бўлиб, катта сарф-харажатларга қурби етмасди. Лекин шунга қарамай қизининг яқ-

болнини ўйлаб, эчки сотиб олиб, унга куф-суф қилдирди, кейин Пхулига унинг юнгини силатди-да, эчкини тўрт томонинг қибла, деб ҳайдаб юборди. Айтишларича, эчкини тутиб олган одамга беморнинг дарди ўтиб қоларкан. Мажид мачитга, авлиёю анбиёлар руҳига қанчадан-қанча қурбонликлар қилди, ҳатто шаҳардаги катта мачитда ҳам шам ёқди, аммо-лекин барча уринишлари зое кетди.

Мажид хотини билан касалванд қизларининг умри узоққа бормаса керагов, деб пинҳона ният қилардилар. Лекин худонинг қудрати билан Пхули улғайиб борарди ва бу яқин орада нариги дунёга йўл олмоқчи ҳам эмасди. Шундай ташвишу таҳликалар ичида у ўн тўрт, ўн беш, ўн олти ёшни уриб қўйиб, ўн саккизга ҳам қадам қўйганди. Мажид ва унинг хотини бошларини қаёққа уришни билишмасди. Улар айтарли бой-бадавлат бўлишмаса, боз устига, қизлари қоп-қора бўлиб, сурункали йўталдан қоқ суяги чиқиб кетганди, бундай қизни ким ҳам хотинликка оларди дейсиз? Бироқ тақдир уларнинг умидларини масхаралаб, аччиқ куларди. Пхули қанчалик озиб-тўзиб, аҳволи ранг кўр, ҳол сўр даражада бўлмасин, худолар ўз марҳаматларидан беназир қолдирмадилар. Пхулининг бўйи етиб, истараси иссиққина қизга айланди. Ота-она учун бу дард устига чипқон бўлди. Бу ёқда эса худди қирғоққа талпинган денгиз тўлқинларидек, Пхули сингилларининг ҳам бўйлари чўзилиб кап-катта бўлиб қолишди. Катта қизи турганда кичикларини турмушга бериш урф-одатга хилоф ҳособлангани учун ота-онанинг боши қотиб қолди. Лекин тақдирга ган бериб ўтираверишнинг ҳам иложи йўқ, ахир, бекорга қиз асрагунча туз асра дейишмайди-ку. Шунинг учун Мажид кичик қизларига куёв излашга тушди ва орадан кўп ўтмай: бирини қари чолга, иккинчисини ўрта ёш кишига, учинчисига эса бева эркакни топди. Энди катта қизининг ҳоли нима кечади? Тани носоғ қизнинг кимга ҳам кераги бор? Деҳқон фақат кўнгилхуши учун уйлан-

майди-ку. Ахир, қишлоқдаги биронта эркак ўзини ҳар қанча ўтга-чўққа ургани билан оиласини битта ўзининг меҳнати ҳисобига боқа олмайди-ку. Деҳқон хонадонидagi аёл қўл қовуштириб ўтирмай, тонг отгандан кун ботгунча тинмай ишлаши керак. Ниҳоят, ҳамқишлоқлари Мажиднинг аҳволини тушунишиб, ҳатто ўзлари кичик қизларини каттасидан бурун турмушга узатишни мас-лаҳат беришди.

Пхули нафаси қисиб зўрға нафас олишига қарамай сингилларига ўз қўли билан тўй либосларини кийдириб, куёвникига олиб кетадиган тахтиравонга чиқиб ўтиришларига кўмаклашиб, ҳамма куёвникига кетганидан кейин кўнгли ўксиб яширинча йиғлаб оларди. Сингиллари эрлари билан оталарининг уйига меҳмон бўлиб келишганида ҳам Пхули уларнинг остига етти қават кўрпача тўшаб бериб, ўзи бўлса қон-қон йиғлашга тушарди.

Мажиднинг ўзига яраша бир парчагина ери бор эди: у экин-тикинини тезроқ экиб, ишлов беришга ҳаракат қиларди. Йигитга қирқ ҳунар оз, деганларидек, у тунука қоқиш, томларнинг шикаст-рехтини тузатадиган уста эди. У ўз ишининг устаси бўлгани учун фақат ҳамқишлоқларининггина эмас, қўшни қишлоқ одамларининг ҳам томларини ёпиб, у ёқ-бу ёғини тузатиб берарди. У ўзининг тинимсиз меҳнати орқасида оиласини зориқтирмас, яхши едириб, кийдиришга тиришарди. У ишга шўнғиб кетганида ҳамма нарсани унутар, ҳатто баъзида хурсандчиликка берилиб кетган пайтлари ҳам бўларди, ammo бахти қаро қизи ёдига тушди дегунча, чеҳрасидаги кулгу йўқоларди. Ёки овқатга ўтирганида хаёли қочиб, овқат ҳам татимай қоларди.

Бунинг устига яна бошига кулфат тушиб, кенжаси Дули иккита қизчасини етим қолдириб вафот эди. Дули Боширнинг учинчи хотини эди. Негадир Боширнинг хонадони бехосият, ўзи эса хотиндан бетоле эди: унинг биринчи хотини ўлгандан кейин иккинчиси, мана энди

учинчиси ҳам бевақт бандаликни бажо келтирди. Агар унинг ўрнида бошқа одам бўлганда даҳшатдан юраги ёрилиб ўларди.

Бундай қараганда Бошир бошқалардан фарқ қилмайдиган оддийгина одам эди. Фақат унинг кенг елкалари ва чўяндай қоп-қора бадани одамларнинг диққатини ўзига жалб этарди. У фақат калтагина корсонбоғ осиб, ярим-яланғоч юрарди. Маҳаллий тўқувчилар шунчалик энсиз мато тўқишардики, улардан тайёрланган корсонбоғлар ҳатто тиззани ҳам ёполмасди. У табиатан ҳаракатчан ва тиришқоқ эди. Бошир деҳқоннинг ўғли бўлса-да, ер ишлари билан машғул бўлмай, аксинча, тўқима буюмлару қўлбола майда-чуйда нарсаларни олиб сотиш билан шуғуullanарди. Бошир ярмаркага бориб арзон-гаровга ғалвир, элак, елпиғич, тўқима сават, патнис, хулласи калом, ҳар турли майда-чуйдалар харид қилар ва қишлоқдаги боққоллик дўконида уларнинг устига бир-икки пайса ошиқча нарх қўйиб пулларди. У имкони борича кўпроқ мол — шундаям арзон нархда—сотишга ҳаракат қилар ва шу тахлит нўмайгина даромад қиларди. Ҳамқишлоқларидан айримларининг унга ҳаваслари келиб, эргашишди ҳам. Бироқ бу ишни уддалаш, ширин уйқудан кечиб тонг саҳарда йўлга чиқиш, очин-тўқин юриш, зил-замбилдай юк остида етти букилиб, шом хуфтонда уйга қайтишга ҳар кимнинг ҳам чидами етавермасди. Мазкур қийинчиликлар осон пул топтоқчи бўлганларни шаштидан қайтарарди.

Бошир учинчи марта бева бўлиб қолганида уни роса гийбат қилишди. Яна уйланмоқчи бўлганида эса, ҳеч ким унга ўз қизини беришни истамади. Фақатгина иложсиз Мажид суриштириб ўтирмай таваккалига Дулини Боширга никоҳ қилиб берди. «У ўзига тўқ одам, хотинининг қорни тўқ, эгни бут бўлади,— дея мулоҳаза қиларди Мажид,— боз устига на қайнона, на кундош, на қайнингил бор, Дули ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб яшайди».

Қўшнилар унинг кўра-била туриб қизини ажал домига топшираётганидан ёқа тутиб қолишди. Лекин у ўз сўзида қатъий туриб:

— Одамнинг ҳаёти-ю, ўлими фақат яратганнинг истада,— дерди.— Яратган Дулининг узоқ умр кўришини истаса, ҳатто у Азроилнинг уйида бўлса ҳам узоқ яшайверади, агар яратган истамаса қўлимиздан нима келарди, дейсиз.

Дулининг ўлаётганида унинг тепасида табиб Шорот турган эди. Дули оламдан ўтгач, у Боширни бир чеккага чақириб, қулоғига шивирлади:

— Менинг дори-дармонларим ёрдам бермадимики, демак, бу ерда бошқа гап бор. Афтидан, тақдир ҳукми шундай, унга қарши бора олмайсан.

— Бабу, энди мен нима қилишим керак?

— Яхши мунажжимга борасан, у свастьяяна бажо келтирарди.

— Бабу, свастьяяна деганинг нимаси?

— Свастьяяна—юлдузни фол очиш, яъни келажагингни олдиндан айтиб бериш демак. Бир вақтини топиб меникига борсанг, кимга учрашиш кераклигини айтаман.

Боширнинг учинчи хотини ҳам ўлгандан кейин қишлоқдагилар даҳшат ва ҳайратдан лол бўлиб қолдилар.

Гулсум деган аёл Боширга қўшни яшарди. Унинг эри бетел деган жойда ўзини томдан ташларди: шунинг учун уларнинг уйдан ҳечам бетел аримаслигини бутун қишлоқ аҳли биларди. Шундай қилиб, Дулини кўмиб келишгандан кейин бетел баҳона ғийбатлашгани қўшнилар тўпланишди. Бу ерда фақат марҳумнинг тепасида туриб йиғлаши керак бўлганларгина йўқ эди, холос.

— Нима бўлгандаям,— деб гап бошлади Жомирнинг онаси оғзига бир чимдим оҳак ташлаб, уни тили билан эзаркан,— ўлим ҳақ, агар куни битмаса ҳатто чивин ҳам яшайверади. Шундай экан, бечора Боширда айб йўқ.

— Нега энди! У бечора тирик қолиши ҳам мумкин эди!— деб унинг гапини қайтарди шу заҳотиёқ Бачанинг

онаси бесўнақай гавдасини тебратиб.— Хотинига табиб чақриб, унга дори-дармон ичириш кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гап. Дулини даволаш учун нақ олти ан сарф-лабди-я. Хўш, сариқ чақалик фойдаси бўлдими? Йўқ, азизларим, пул билан одамни ажал оғзидан олиб қола олмайсан. Олло таоло буни кечирмайди!

Шу пайтгача қишлоқдаги биронта аёл дори-дармон қабул қилиб вафот этиш шарафига муяссар бўлмаганди.

— Буни қарангки!— дея Жомирнинг онаси гапга аралашди.— Аслида, Боширнинг ўзи қанақа одам. Учинчи хотини оламдан ўтибди-ку, у бўлса парвойинфалак. На худога сажда қилади, на шайтонга ҳай беради.

Уй бекаси Гулсум йиғилганлар ичида деярли энг кенжаси ҳисобланса-да, гап қистирмаса ўтира олмасди.

— Бҳажиги¹ тўғри гапиряптилар,— деди у.— Очигини айтганда, ахир, у аввалги иккита хотинига дори-дармон бермаганди-ку, лекин бари бир, улар жонларини яратганга топширдилар. Биз уларнинг умрини тилаб сиғинганимиз, таъзим бажо этганимиз ҳам зое кетди.

Қалунинг қари онаси жим ўтирарди: афтидан, у фоний дунёнинг беҳуда югур-югурлари ҳақида фикр юритиб ўтирганга ўхшарди. Аслида оғзини бетел билан тўлдириб олганди.

— Оғзим бор деб валдирайверасизларми?— деди тамшанганча у.— Авваламбор, гап инсонга қанча умр берилганида. Агар муҳлати етса, бошидан зар қуйсанг ҳам одамни сақлаб қола олмайсан.

Унинг сўзлари ҳар қандай баҳсу мунозараларга чек қўйганди. У ҳақ гапни айтаётганига ҳамманинг ишончи комил эди.

Бошир хотинини дафн қилгандан кейин, бир неча кун ўтказиб табиб Шоротникига жўнади. У Боширга қишлоқдан ўн икки миль наридаги Чокродхорпурга му-

¹ Б х а ж и — келинрой маъносида.

нажжим келганини айтди. У юлдузга қараб фол очиб, Боширнинг келажagini айтиб бериши мумкин.

Бошир шу заҳотиёқ оёғини қўлига олиб Чокродхор-пурга югурди. Мунажжимни у осонгина топди: унинг шуҳрати бутун вилоятга ёйилганди. Фол очувчи қаландар кийик пўстагида ўтирарди. Боққол назрини унинг оёғи остига қўйиб, ўзининг андуҳли ҳаётини сўзлаб берди. Мунажжим ундан ўзини қизиқтирган барча тафсилотларни ипидан игнасигача суриштириб олди-да, эртага келишини айтди.

— Уйланганингга бир йил тўлар-тўлмас тўртинчи хотининг ҳам ўлади,— деди эртасига кароматчи қаландар.

Бошир ғазабдан ўзини йўқотиб, бошига муштлади, кейин куйиниб сўради:

— Баба-жи, наҳотки бунинг олдини олиб бўлмаса?

— Ҳеч нарса қилиб бўлмайди,— деб жавоб қайтарди мунажжим.— Аммо-лекин бешинчи хотининг сендан кейин кўп йил умр кўради.

Бошир йўлини топиб тўртинчи хотинининг умрини узайтиришни илтижо қилиб, ўзини фолбиннинг оёғига ташлади, бироқ у рад этди. Унинг сўзларига қараганда пешонага ёзиб қўйилганини ўзгартириш нафақат унинг, ҳатто домласининг ҳам қўлидан келмас экан.

Шундай қилиб, бахтсиз бева уйга қаттиқ изтиробда қайтибди.

Бу машъум башорат ҳақидаги гап-сўз бутун қишлоққа тарқаб, кўпгина фисқ-фужурларга ҳам сабаб бўлди. Одамлар Боширнинг тўртинчи хотинини кутаётган даҳшатли қисмат ҳақида сўзлашарди.

Бошир: қинғир-қийшиқми, чўлоқми, букримми, қаримми, ишқилиб номи хотин бўлса бас, уйланишга тайёр эди. Бари бир, у бир йилдан кейин ўлади-кетди, шундан кейин кўнглига ёққан хотинни танлаб олаверади. Бироқ бу иш у ўйлаганидек осонгина кўчиб қўя қолмади. Ўзингиз бир ўйлаб кўринг-а, қайси ота-она, ҳатто энг

қашшоғи ҳам ўз қизини ажалнинг оғзига рўпара қиларди, дейсиз.

Бошир бахти очилмай, кўзлаган жойларидан рад жавобини олгач, Пхулига уйлансаммикин, деб ўйлай бошлади. Ҳамқишлоқлари келиб-келиб марҳум хотинининг касалванд опасига уйланибди-да, дея калака қилишларидан чўчиб, режасини бирмунча вақт сир сақлашга мажбур бўлди. Буни қарангки, касал тузалгиси келса табиб ўз оёғи билан кириб келади деганларидек, Пхули онасига етимчаларни тарбиясига олмоқчи эканлигини айтганда ҳаммаси ўз-ўзидан ҳал бўлди-қўйди.

Мажид ва унинг хотини қизларининг орзусини эшитгач, нима қилишларини билмай қийин аҳволда қолишди: ё қизлари турмуш қувончи нималигини билмай оламдан ўтиб кетиши, ёки ўз қўллари билан уни ажал домига топширишлари керак. Улар уч кеча-уч кундуз ўз ёғларига ўзлари қовурилишди. Тўртинчи куни саҳарда Мажид мачитга бориб, бомдод намозини ўқиди, сўнг уйига қайтиб хотинига Пхулини Боширгга узатишга аҳд қилганини айтди.

— Ҳаёт ҳам, мамот ҳам олло таолонинг қўлида,— деб қўшиб қўйди у,— ҳалиги фолбиннинг гапига келсак, мен унга ишонмайман.

У эри билан гап талашиб ҳеч қачон обрў топмаганди. «Бунинг устига эса,— дея хаёлидан ўтказди Мажиднинг хотини,— агар ҳозирги фурсат қўлдан бой берилгудек бўлса, кейинги пушаймоннинг фойдаси йўқ. Унда Пхули умр бўйи турмуш қурмай ўтишига тўғри келади». Шунинг учун ҳам у дарҳол майли демаётган бўлса-да, қайсарлик ҳам қилиб ўтирмади.

— Дулини турмушга узатаётганимизда ҳам шундай деган эдингиз,— деди у.— Энди унга касалванд қизимизни бермоқчимисиз?

— Буларнинг бари тақдир ҳукми,— деб жавоб берди Мажид.— Агар Дулини бошқага турмушга узатганимизда ўлмасийди, демоқчимисан?

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, ўзларига яраша тўй қилиб Пхулини узатишди. Бундан ўн-ўн икки йил бурун Бошир биринчи марта уйланганида сотиб олинган, оҳори тўкилиб, анчайин эскириб қолган банорас сарига ўраниб ўтирган янги келинчакка гўёки ўлимнинг қора шарпаси кўланка солаётгандек туюларди. Тахтиравонда ўтирган Пхулининг нафаси қисилиб, томоғи хирилларди. Бироқ, унинг қалби тез кунда бошига тушадиган ўлим ваҳимасиданми ёки янги ҳаётдан кутаётган ҳузур-ҳаловатдан безовта бўлаётгидими — ҳеч ким айтиб беролмасди.

Пхули қизалоқ чоғиданоқ турмушга чиқиб, оила қуришни орзу қиларди, ниҳоят, нияти амалга ошиб турмушга чиққач, мунажжим каромати-ла инъом қилинган вақтнинг ҳар бир лаҳзасидан унумли фойдаланишга тиришарди. Унинг ёшлигидан юрагида йиғилиб қолган орзу-истаклари худди баҳор тошқинидек айқириб тошди ва Пхули қайлиғидан жонини ҳам аямай, ўта меҳрибончилик қила бошлади.

Пхули эрнинг кўнглини қандай овлаш лозимлигини яхши билмаганлиги учун анча қийналди. Лекин у жонжаҳди билан рўзгор юмушларига шўнғиб кетди. Марҳум синглисининг қизларини ўзи туққан фарзандидек ардоқлади. Бир дақиқаям тиним билмай ишлаб, қисқа фурсат ичидаёқ Боширнинг уйини гулдек яшнатиб юборди.

Бироқ эри хотинининг ўзини ўтга-чўққа уришига лоқайдлик билан қарарди. Бошир Пхулига пешонасига эрининг ҳаётидаги қисқа фурсатли бўшлиқни тўлдириб туриш ва бешинчи хотинига жой бўшатиб бериш битилган буюмдек қарарди. Шу тахлит орадан икки ой ўтди, яна ўн ойдан кейин Пхули ҳам аввалги кундошлари кетидан нариги дунёга равона бўлиши лозим. Бошир ҳисоб-китобни ўрнига қўядиган, зиқна одам эди. «Пхулига,— деб ўйларди у,— янги кийим-бош сотиб олишдан нима фойда».

Бошир шу маҳалгача астма унчалик қўрқинчли дард,

деб ўйламаганди. Мана эндигина у ҳақиқий астма нима эканлигини англади. Кечасию-кундузи касалванд хотининг йўталиши, ўпкасининг хириллаб, инқиллашини эшитиш, оғзини катта очиб ютоқилик билан ҳаво симираётганини кўриш даҳшат эди! Бундай азоб-уқубатларга қандай дош бераркин-а! Ҳар сафар Пхулининг йўтали тутиб, нафас ололмай қолганида Бошир яширин умид билан: «Қуни битди шекилли», деб ўйларди. Бироқ, бир оздан кейин у ўзига келар ва уй ишларини қолган еридан давом эттирарди. Кунлар кетидан кунлар, ҳафталар кетидан ҳафталар ўтарди. Орадан яна уч ой ўтди-ю, Пхулига бўлса жин ҳам урмасди. Боширнинг дарди дунёси қоронғилашиб, ноумид шайтон деганларидек, мунажжим ҳузурига йўл олди.

— Вақти соати етмасдан туриб нега мунча қайғуравермасанг?— деб уни юпатди мунажжим.— Ҳали йил тугашига олти ой бор-ку.

Бу гапдан руҳланган Бошир ўзини қўлга олиб, аввалгидек, жон-жаҳди билан ўз ишига шўнғиб кетди. Яқинлашиб қолган янги тўйда катта сарф-харажат қилиниши лозим эди, шунинг учун Бошир пул йиғишга киришди. У ҳатто овқатга кетадиган сарф-харажатни ҳам қисқартирди.

Бошир яхши хонадондан хотин олишни истарди, бунинг учун эса нўмайгина пул керак бўларди. У топганини тўплаб йиғиб эллик такача қилди, кейин унинг ёнига яна шунча қўшмоқчи бўлди. Ҳамқишлоқларидан биронтаси шу маҳалгача уйланишга шунча кўп пул сарфламаганди, бироқ Бошир эзгу истагини амалга ошириш учун ҳар қандай сарф-харажатга ҳам тайёр эди. У тез орада хотиндан халос бўлишига ишонч ҳосил қилиб, баъзи бир қариндош-уруғлари ва танишларига келинбоп қизларни кўз остиларига олиб юришларини секингина шипшиб қўйди.

Шундай қилиб, Бошир ва Пхули ҳар бири ўз ишларига жон-жаҳдлари билан киришиб кетишганди: Бошир

пул йиғиш билан овора, Пхули бўлса кун бўйи рўзгор юмушларидан бўшамасди. У ўзи қилаётган ишларидан кўнгли тўлмас: эри ва оиласи учун қилишни дилига тугиб қўйган ишларни лаънати дард туфайли кўнгилдагидек амалга оширолмаётганидан гаранг эди.

Пхули ёшлигиданоқ камгап, ичимдагини топ эди. Лаънати касали туфайли шундай бўлиб қолганди-да, чунки Пхули гапиришга оғиз жуфтлаган заҳоти нафаси қисиб қоларди. Эри қаттиқ койиб, сўкканларида ҳам у ўзини оқлаб ўтиришга ёки эътироз билдиришга ҳаракат қилмасди, фақат йирик-йирик кўзларини катта очиб унга қараб тураверарди.

Ҳадеб йўтал тутиб қолавериши натижасида Пхули ҳатто дуоларни ҳам ўрганолмаганди. Бироқ яратганининг марҳаматидан умидини узмаган Пхули уйнинг бурчагига тизимча тортиб, унга жойнамоз билан тоза кийимини осиб қўйди. Мезанадан сўфининг овозини эшитган заҳоти, Пхули ҳамма ишини йиғиштириб таҳорат оларди-да, уйнинг бурчагига қараб югурарди. Кийимини алмаштириб, жойнамозни ёзиб, олло таолодан унга соғ-саломатлик бахшида этишини сўраб сажда қиларди. Пхули эрининг севгисини қозонишга хасталигим тўсқинлик қиляпти, деб ўйларди.

Бироқ, олло таоло унинг илтижоларига қулоқ осмасди: чунки тўй бўлиб ўтганига етти, ҳатто саккиз ой ўтсаямки, Пхулининг соғлиги яхшиланмаганди-да. Аммо унчалик ёмон ҳам бўлмади, Бошир эса ўзини қўярга жой тополмасди. Ниҳоят, сабри чидамай яна мунажжимнинг ҳузурига йўл олди, лекин уни тополмади, у қаёққадир жўнаб кетганди. Шундан кейин Бошир мачит ҳамда азиз-авлиёларининг қабрига шам ёқди. У ҳамон хотинини астма гўрга тикмаган тақдирда ҳам бошқа бирон-бир дард олиб кетишидан умидвор эди. Ҳатто бирор касаллик орқали вафот этиш шарт эмас, ахир, юзлаб одамлар э йўқ, бе йўқ ўлиб кетяптилар-ку. Одам кечқурун хотиржам овқатланади, чойини ичади, ўрнига

ётади-ю, қарабсанки, эрталабгача ўлиб қолган ҳоллари озмунча бўлганми.

Шу давр ичида Пхули ташвиш-хавотирда яшади: у бутун вужуди билан яратгандан соғ-саломатлик ато этишини илтижо қилди, лекин илтижоси инобатга ўтмасди. Дуолар ёрдам бермадими, демак, яна бошқа бирон чорасини қидириш лозим эди, шунинг учун у эридан яширинча тухум сота бошлади. Тушган пулларга шамлар сотиб оларди-да, танишлари орқали мачитларга ва азиз-авлиёлар ўтган қадамжойларга қўйдиарди. Аслида, эр-хотиннинг иккаласи ҳам бир хил эзгу иш билан машғул эдилару фақат мақсадлари турлича эди. Шунинг учун бўлса керак, яратган олло таоло уларнинг ишларига аралашмаслик сиёсатини афзал кўрганди.

Тўйдан кейинги уч ой давомида Бошир Пхулининг йўталию хириллашига ноилож кўника бошлади, ammo кейинчалик бардоши етмай ўрин-кўрпасини бошқа қилиб, айвонга чиқиб кетди. Узининг бутун борлигини эрининг хизматига бағишлаган бечора аёлга бу қаттиқ зарба бўлди. Эри кечгача оғир юк кўтаради. Эҳтимол, бутун аъзои-бадани зирқираб оғир. Унинг қўл-оёқларини яхшилаб силаб қўйиш керакдир. Бироқ бунга йўл бўлсин. Бошир уни яқинига йўлатмасди. Ҳар куни кечаси Пхули оҳиста айвонга чиқиб Боширнинг оёқ томонига ўтириб оларди. Бироқ эрига қўлини теккизар-теккизмас, у сапчиб туриб:

— Ким бу?— деб бақирарди.

— Менман, — дея қўрқа-писа жавоб қайтарарди Пхули ва шу заҳотиёқ нафасини бўғувчи йўтали бошланарди.

Бошир жон аччиғида хотинини аямасдан дўппосларди. Тунги сокинликни сўкишу бақир-чақир ва инграшлар бузарди.

Бошир, ўтакетган кашанда бўлиб, боз устига, бетелни яхши кўрарди. Эрининг майлини билиб олган Пхули доим хушбўй тамаки ва носвойни ғамлаб қўярди. Ҳар

сафар укаси Ножу бозорга кетаётганида Пхули уни ёнига чақириб, қўлига тухум сотиб йиғиб қўйган пулдан бир неча пайса қистириб, энг яхши тамаки билан носвойдан келтиришни тайинларди.

Кечқурунга бориб Пхули чилимнинг сархонасини тўлдириб, кейин носвой аралаштириб бетел тайёрларди-да, ана шундан сўнг қўрқа-писа айвонга сирғалиб кирарди. Баъзан эри ўзини тия олмай чилимга, баъзан эса бетелга қўл чўзарди. Баъзида қони қайнаб, хотинининг сочини чангаллаганча дўппослаб кетарди.

Аммо эртасига кун ботиши билан Пхули яна ўз билганидан қолмасди. Чунки у якка-ёлғиз ётишни истамасди.

Бошир хотинининг қўл-оёқларини уриб кўкартириб юборса ҳамки, бари бир, уни ўзидан бездириб алоҳида ётишга мажбур эта олмасди.

Турган гап, уларнинг жанжалига қўшнилар аралашмасди: қишлоқда хотинини уриш табиий бир ҳол ҳисобланарди.

Мунажжим айтган муҳлатга ҳам бор-йўғи икки ой қолди. Эри Пхулига қўз қирини ташлаб қўяр экан, яқин орада унга қувонч бахш этадиган ҳеч нарса кўзга ташланмасди. «Ҳечқиси йўқ, — дея ўзини-ўзи юпатарди Бошир. — Ҳали олдинда нақ олтмиш кун турибди. Бу вақт ичида нималар бўлмайди дейсиз».

Бошир фақат ҳисоб-китобга пухта бўлибгина қолмай, анчайин тадбиркор одам эди. Бир кун у бозорга отланаётиб ҳам ён қўшниси, ҳам узоқ қариндоши Гунуни ҳузурига чақириб унинг қўлига беш така тутқазди.

— Мана буни олиб қўй. Ўзинг биласан, уйда кам бўламан. Агар мен йўғимда фолбиннинг башорати амалга ошгудек бўлса, бу пуллар асқотади.

— Нимага асқотади, дедингиз? — ҳайрон бўлиб сўради Гуну.

— Намунча фаҳм-фаросатсиз тўнка бўлмасанг, ука! — дея тўнғиллади Бошир. — Ахир, мунажжимнинг кароматича хотиним бир йилдан ортиқ яшамайди. Мен

бўлсам, гоҳо ярим кечадан ошганда келаман. Мабодо, уйда йўқлигимда вафот этиб қолгудек бўлса, тобут билан кафанга пулни қаердан оласизлар?

— Шунақа денг! — деб Гуну ишшайди. — Бундан чиқди, унинг бугунми эртами гўрга киришдан бошқа чораси йўқлиги сизга беш кўлдек маълум экан-да. Ундай бўлса нега энди ўзингиз унга бир яхшилик қилиб, мен уйда эканлигимда ўлиб қўя қол, демайсиз?

— Бўлмағур гапларни валдирама! — Бошир хафа-ҳол бош чайқади. — Орадан ўн ой ўтиб кетди-ку, лекин афти ангоридан ҳали-бери ўладиганга ўхшамайди. Қайтага ўн ой давомида мени адои тамом қилди!

Бошир оғир хўрсиниб, қопини орқалаганча бозорга жўнади.

Пхули эрталаб, одатдагидек, ҳовли супурарди. Гунунинг хотини эса остонада ўтирганча боласини эмизарди. Турган гап, у эридан Бошир Пхулининг таъзиясини ўтказиш учун пул ташлаб кетганини эшитганди, шунинг учун ҳазиломиз:

— Неча ойлик бўлди? Кўзинг ёришига қанча қолди? — деб сўради.

Эҳтимол, ўзининг туғиш муҳлатини аниқ билмайдиган аёл бўлмаса керак. Пхули унинг гапини эшитса ҳам эшитмаганга олиб саволига жавоб бермади. Учоқнинг кулини олаётган Гулсум Гунунинг хотинини сўзларини эшитиб, ўзини тутиб тура олмай баланд овозда:

— Унинчи ойга ўтди, — деди.

— Ундай бўлса, олло таолонинг марҳамати билан бу сафар қариндошимиз ўғил кўраркан-да, — деб қичқирди Гунунинг хотини.

Ҳазил таги зил деганларидек, бу ҳазил Пхулининг юрагини зирқиратиб юборди. У чиндан ҳам ҳадемай она бўлиш шарафига мушарраф бўлай деб турган эса-да, ҳаммадан сир тутарди. У қизлигидаёқ, барча қайғу-аламларни оғир-вазминлик билан енгиб кетишга одатланганди. Лекин бу сафар у одатдагидек ўзини

тутиб туролмади. Пхули ҳатто кийимларини ҳам ал-
маштирмасдан, бешвақт намозини ўқийдиган бурчаги-
га келиб, ўзини ерга отиб аламидан ҳўнграб йиғлай
бошлади.

Унинг аламли йиғисини эшитган қўшни хотинлар
югуриб келишди.

— Бўлди, бу нимаси, кап-катта хотин йиғлаб ўтир-
са, — деб Пхулини юпата бошлади Гунунинг хотини, —
биз сени хафа қилмоқчи эмасдик, шунчаки ҳазиллаш-
дик. Бизларни кечира қол, энди бундай қилмаймиз.

— Сизларда айб йўқ, — дея хириллади Пхули. —
Пешонам шўр бўлганидан кейин нима ҳам қила
олардим.

Кунлар бир-бирини қувиб ўн биринчи ой тугаб, ўн
иккинчи ой ҳам етиб келди. Бошир сувга тушган му-
шукдек шалпайиб юрарди, аммо-лекин умидини ҳам
узмаганди. У машҳур фолбиннинг хато қилиши мум-
кинлигини хаёлига ҳам келтирмасди. Шу маҳалгача у
хотинлари ҳадеб ўлаверганидан қайғурса, энди акси
ўлароқ, унинг қайғуси ўн чандон ошиб кетганди. Баъ-
зан Бошир Пхулини ухлаб ётганида бўғиб қўя қолсам-
микин, деган ўйга ҳам борарди, лекин юраги дов бер-
масди. Бунинг устига у ўз хотинидан чўчирди. Пхули,
назарида, одам қиёфасидаги ажалнинг ўзгинаси эди.
Ҳатто Пхулининг қадами ажал одимидек туюлардики
у доимий қўрқув исканжасида яшарди. Ҳаттоки кўча-
дан бирор йўловчи ўтиб қолгудек бўлса, Бошир чўчиб
тушарди. У васвас бўлиб қолганидан, назарида Пхули-
нинг хонасига Азроил беркиниб олиб унинг жонини
олаётгандек туюлар ва тонг отгунча ухломмай чиқарди
Бироқ тонг-саҳардан яна жонга тегувчи йўтални эши-
тиб, фигони фалакка чиқиб кетарди.

Бир кун тунда Бошир уйқу аралаш кимнингдир
қўли баданига текканини сизди. Қўрқиб кетганидан
тахтадек қотиб қолди, бироқ шу заҳотиёқ эс-ҳушини
йиғиб, Пхулини — бу Пхулидан бошқа ким ҳам бўлар-

ди, дейсиз — чивиқ билан савалаб, кейин сочидан судраб ташқарига чиқариб ташлади. Хотини тун бўйи қўшниларига уйқу бермай йўталиб, ҳўнграб чиқди. Шу воқеадан кейин Бошир бутунлай тўнини тескари кийиб, хотинига қиё ҳам боқмай қўйди. Шунингдек, кечаси билан чироқни ўчирмайдиган бўлди.

Орадан уч юз олтмиш беш кун ўтди-ю, Боширнинг юрагидаги сўнгни умид учқунлари ҳам сўнди-қолди. Аввалига у ўзича, кейин бутун қишлоққа эшиттириб кароматгўй мунажжимнинг падарига лаънат ўқиб, роса астар-пахтасини ағдариб сўкди-да, кейин табибга арзга борди. Табиб айтилган муҳлат тахминий эканлигини, баъзан ўлим ўн-ўн тўрт ойгача чўзилиб кетиши мумкинлигини айтиб, унинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб юборди. Бошир унинг гапларига унчалик ишонмаса-да, яна кунларни санай бошлади. Бироқ ўн тўрт ой ҳам ҳаш-паш дегунча ўтиб кетиши аниқ, ахир, вақт гилдираги бир зум бўлсин тўхтаб қолмайди-ку. Аммо-лекин ўн тўрт ой ҳам ўтиб кетдики, Пхули ўлай демасди.

Шунақа дарахтлар ҳам бўладики, биринчи кунданок шамолу бўрон ҳужумига дучор бўладилар. Лекин улар эгилиб-букиладилар, инграйдилар, аммо бўш келмайдилар ва ниҳоят, қаттиқ курашда тобланиб, ҳар қандай бўронга қарши тура оладиган бўладилар, Пхули ҳам шундай эди. Бошир ўзига таскин бера олмайдиган шундай қарорга келар экан, энди бу ёғига нима қилиш кераклиги хусусида ўйланиб қолди. Бу саволга жавоб йўқ эди. Шу пайтдан бошлаб у уйқусини ҳам, иштаҳасини ҳам йўқотди. Энди унинг бозорга боргиси ҳам келмасди. Наҳотки, бутун топган-тутганига мана шу бенаво, касалванд хотини эга чиқса?

Бир куни Бошир ҳовлидаги сершоҳ дарахт соясида ўтириб чилим чека туриб, икки соатдан буён хотинининг йўтали эшитилмаётганини эслаб қолди. Шунда у хотинининг нафаси қисши анча-мунча камайганини,

Йўтали ҳам аввалгидек зўриқишсиз ва узоқ давом этмаётганини эслади. Бунга қизиқиб қолиб, у уйланганидан буён биринчи марта ошхонага кириб келди ва қизларни овқатлантираётган Пхулининг шундоққина рўпарасига ўтирди. У эрига курсичани суриб қўйди. Ахир, у эри, оила каттаси-да. Уй юмушларининг ҳаммаси доимо аёлларнинг бўйнида. Бошир фақат у қайнатган гуручни еярди, тайёрлаб қўйган чилимни чекарди, унинг афтига қарашни эп кўрмай, тайёрлаб қўйган бетелига қўл чўзарди. Пхули уялганидан сарисининг бир чети билан юзини тўсиб олди.

Иккаласи анчагача жим ўтиришди. Бироқ бир-бирига қараб лом-мим демасдан қанча вақт ўтириш мумкин?

— Негадир йўталмай қўйдинг. Аҳволинг яхши бўлиб қолдимми, дейман?

Пхули ҳамон индамасди. Бошир яна саволини такрорлади. Ана шундан кейингина Пхули жавоб қайтарди:

— Яхши бўлганда сизга нима? Ахир, бундан сиз хурсанд бўлармидингиз? Мен ўлиб кетсам сизнинг кўнглингиз жойига тушади.

— Гап бунда эмас. Мен нафас қисшинг камайди-ми, деб сўраяпман.

— Олло таолонинг марҳамати-ла,— деб кўзини ерга тикди Пхули,— бир оз камайди.

— Мабодо, дори-пори ичмовдингми?— деб суриштирарди Бошир.

— Йўқ.

— Онанг келганида баъзан дори-дармон келтирмасмиди?

— Йўқ! Ойим шунчаки ўзлари келардилар.

Бошир ҳайрон бўлганча Пхулига бақрайиб қараб қолди: миясига қуйиб олганидек, хотини тасқара эмас экан. Унинг бир аёлчалик ҳусни бўлиб, бошқалардан ҳечам кам жойи йўқ. Хотини нақ кўз олдида ўзгараёт-

ганди. Унинг кўзларидан ва умуман, бутун қиёфасидан қандайдир ғайритабiiй нур ёғилиб турганга ўхшарди.

Заифлик ичида бутун жисмини жўшқин ҳаёт сурури билан қамраб олишга тайёр турган соғломлик аломатлари сезилиб турарди.

Бошир ҳайратда қолган эди. Бироқ тақдир унга бундан ҳам ҳайратланарли янгилик тайёрлаб қўйганди. Орадан бир неча кун ўтгач, қайнонасиникидан икки донна ширин кулча билан сутли угра оши келиб қолди. Бошир бу йўқловнинг сирини жуда яхши биларди. Дулининг кўзи ёриш арафасида ҳам худди шундай нарса-лар олганди. Бироқ у қувониш ўрнига фигони фалакка чиқиб кетди.

Кечқурун овқатдан кейин Пхули ширин кулчаларни лаганга солиб равонга кириб келди. Ҳамон жаҳлидан тушмаган Бошир бор кучи билан хотинини бир тепди, кейин хипчинини олиб уни савалай кетди.

— Мана сенга, ярамас, мана сенга!— дерди у тишларининг орасидан.— Мен ухламоқчиман-ку, сен бўлсанг аҳмоқона ноз-карашманг билан жонимга тегасан. Меши адои тамом қилмоқчимисан?

Шу кундан бошлаб, хотинининг дарди кундан-кун енгиллаша бошлади. Пхули ой-куни етиб ўғил кўрди. Бошир доим ўғил кўришни орзу қиларди. Ана энди унинг орзуси амалга ошганди, у ўзи сезмаган ҳолда ўзини бахтли сизди. Бироқ уят-андишада бир неча кунгача чақалоқ ётган уйга яқин йўлолмайд юрди. Унга кириб ўғлингни кўрсанг-чи, дейишса ҳам у жавоб қайтармай уйнинг бурчагига беркиниб оларди.

Ниҳоят, бир куни у уйдагилар ухлаб қолишганида жинчироқнинг шуъласи хира ёритиб турган чақалоқнинг хонасига оёқ учида кириб келди. Чақалоқ онасининг ёнида пишиллаб ухлаб ётарди. Бошир унга меҳри жўшиб тикилди. Бошир секингина чўккалади-да, ўғлини қўлига олиб бағрига босди. Чақалоқ уйғониб кетиб, йиғлаб юборди. Пхули ҳам уйғониб кетиб, қўлида ўғлини

кўтариб турган эрини кўргач, кўзларига ишонмай қолди.

Эрталаб Бошир қариндошлари ва таниш-билишларини чақириб уларни бетел билан сийлади-да, ўғлининг турилганига катта зиёфат бермоқчи эканлигини айтди. Етти ёшдан етмиш ёшгача бутун қишлоқ аҳлининг оғзи қулоғида эди. Эртасига Бошир пул солинган ёғоч қутичасини ердан кавлаб олди-да, бир неча ҳамқишлоғини ёнига олиб бозорга жўнади. У кечқурун алламаҳалда қайтиб келди. Пхули эрталаб ҳовлига чиққанида боғлиқлик турган иккита сигирни кўрди. Шу топда Бошир чақалоқни эркаларди. У ҳам ҳовлига чиқиб келганида Пхули ундан:

— Нега иккита сигир олдингиз?— деб сўради.

— Биттаси ўғлимга. Ахир, зиёфат беришимиз керак-ку. Иккинчисини ҳам эгаси бор.

— Қимга экан? Яна бошқа хотин олмоқчимисиз?— айёрона жилмайганча сўради Пхули.— Уни қачон олиб келасиз?

— Айтмайман.

— Айтинг, таранг қилмай айта қолинг.

— Овозингни ўчир, одамни безор қилиб юбординг-ку! Сенга ўзи бир гап тегмасин,— деди зарда билан Бошир.— Олло таоло сенинг умрингни узайтириб, дарддан халос этди, энди унга миннатдорчилик билдирмай бўладими? Иккинчи хотинни бошимга ураманми? Олдин биттангни эплаб турай-чи!

Шундай деб у ўғлини бағрига босиб эркалай бошлади.

Пхули ҳеч қачон бундай бахтни хаёлига ҳам келтиролмасди. У ўзини бундай қувончли онларда қандай тутишни билмасди, чунки ҳадеб ғам-кулфат кўравериб дийдаси қотиб кетганди-да. Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Бошир хотинига ажабланиб қараб турарди.

ҚАЙИҚЧИ ҚАЛАНИНГ ЙЎЛОВЧИСИ

Шиддат-ла эсаётган шамол баъзан шундай кескинлашиб кетардики, оёқда зўрға туриб қолардинг. Осмонни қоп-қора булут қоплаб олганди. Чақмоқ чақар, момақалдироқнинг қалдираши эса денгиздек шовқин солиб шовуллаётган, айқириб тошаётган Брамапутрага қўшилиб кетарди.

Дарё ўзини қирғоққа уриб, пристанга боғлаб қўйилган қайиқларни у ёқдан-бу ёққа чайқатади. Улар тумшугидан арқон солиб боғлаб қўйилган ва жон-жаҳди билан думини сувга ураётган тимсоҳларга ўхшардилар. Қайиқчилар ўз қайиқларида мажбурий бекорчиликдан сиқилиб ўтиришарди. Бундай тўс-тўполонда мизғишни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Ҳатто чилимни тутатиб олиш ҳам амримаҳол эди.

Мана шу шамол-тўполонда фақат битта қайиқ қирғоқдан сузиб кетди. Ҳамма қайиқчи Қалани сафардан қайтармоқчи бўлди, бироқ у қайсарлик қилиб ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмади. Худди атайин қилгандек, шамол янада кучайиб, ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетди. Демак, оллонинг хоҳиш-иродаси шундай бўлгандан кейин, нима деб бўларди. Аксига олгандек, худди шу кунги Софед Молликнинг отаси ўлим тўшагида ётиб қолганини айтмайсизми?! Азроил зерикиб қолмасин, деб шу ишга майл билдирдимикин?

Қайтиб келаётган қайиқни биринчи бўлиб Идрис кўрди.

— Ким у?— деб бақирди у овозининг борича.— Афтидан, Қала-мияга ўхшайдими? Демак, қайтиб келибди-да!

Унга жавобан сувнинг қаттиқ шалоплаши эшитилди. Қала, Идрис унинг аҳволига ачинаптими ёки масхара қиляптими билолмади-да, шунинг учун миқ этмади. У сувга сакраб тушиб, ҳарсиллаганча қайиғини боғлай бошлади.

— Шамолни қара-я!— Узига-ўзи гапираётгандек деди қайиқчи.— Нақ ағдариб юбораман, дейди-я.

Худди унинг сўзларидан ғазабга келгандек, осмонда чақмоқ чақиб бир лаҳзагина ҳаммаёқ чарақлаб, пристан кўкиш тусда ёришиб кетди.

Қала мижозини манзилга етказа олмади. Денгиз томондан шунақанги кучли шамол эсардики, худди оқимни тескари буриб юбораётганга ўхшарди. Қайиқни мудом орқага итарарди: на эшкак, на лангарчўп бас келарди.

«Манави Идриснинг масхара қилганига бало борми,— деб ўйларди жаҳл-ла Қала.— Унга нима, боғлаб қўйилган қайиғида маза қилиб ўтирибди. Узиям бир сузиб кўрсин-чи! Ана ўшанда кесатиб-муқатиб: «Демак қайтиб келибдими?» демаган бўларди».

Қала қайиқнинг айвончаси остига чиқиб, ўрнашиброқ ўтириб олди-да, йўловчиси Софед Молликни юпата бошлади:

— Кўпам қайғураверманг, бир кеча минг кеча бўлибдими, бари бир, отангиз ҳали-бери вафот этмаса керак. Эрталаб эса зумда олиб бориб қўяман.

Софед Моллик индамади. Фақат паришонхотирлик билан кўзларини пирпиратар, ҳатто одати бўйича кўркам соқолини силаш ҳам эсига келмасди.

Қала ҳар бозорга борганида Софед Молликнинг соқолини завқ-ла томоша қиларди.

— Хўш, мия,— дерди унинг таъзимига жавобан тақаббуруна жилмайиб Софед Моллик.— Аҳволларинг қалай? Анчадан бери кўринмайсан.

Унинг мурувватига сазовор бўлганидан Қаланинг чеҳраси ёришиб кетарди.

— Обдастада сув олиб келсанг,— дерди у баъзан Қалага,— таҳорат олиб, намоз ўқирдим.

Баъзида Қала унинг майда-чуйда ишларига қарашиб юборарди.

Лекин ҳозирги дақиқада қайиқчи ўзи шунчалик эъзозлайдиган одамидан ғазабланиб ўтирибди.

Нега энди мум тишлагандай миқ этмай ўтирибди! Бироқ Қала ғазабланаётганини билдирмай хижолат-ла ўзини оқларди:

— Нимаям қилиб бўларди, дейсиз? Мен айбдор эмасман. Бошқаларни қаранг, ўтакалари ёрилиб кетди-ю.

— Ҳа, оғайни, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди.— Моллик қимирлаб қўйди.— Сенда айб йўқ. Пешонамга шундай ёзилганидан кейин, қочиб қаёққаям борардим.

Хайрият, тилга кирди! Қала бирдан жаҳлдан тушиб, ҳатто афсусланиб ҳам қўйди.

— Бир оз мизғиб оласизми?— деб сўради у қайиқнинг қуйруғига сурилиб.— Шамол тинди дегунча, ўзим уйғотаман.

— Вой оғайни-ей, шу топда кўзимга уйқу келармиди? Отамни тириклигида кўриб қолиш насиб бўлмасмикин, деб қўрқяпман.

— Нега энди насиб бўлмасин? Ҳаммаси яратганнинг қўлида,— деб уни юпатган бўлди Қала.— Агар хоҳласангиз, ғаройиб ҳодиса ҳақида сўзлаб бераман. Фақат қуруқ аравани роса олиб қочяпти, деб ўйламанг. Шоагпурда бадавлат бир хонадон бўлиб, унда аслзода оила яшарди. Шундай қилиб, бир куни катта соҳиб-мия мени ёнига чақириб олиб...

Софед Моллик қайиқчининг ҳикоясини эшитадиган ҳолатда эмасди. У отаси ўлим тўшагида ётганидан хабар топган заҳоти, дўконини ёпиб пристанга қараб югурди. Отаси яшайдиган қишлоқ шаҳарчадан ўн икки милча

нарида бўлиб, у ерга фақат дарё орқали борса бўларди.

Софед Моллик пристанга югуриб келгач, қайиқчилардан уни қишлоққа олиб бориб қўйишларини илтимос қила бошлади. У йиғламоқдан бери бўлиб турарди. Унинг аввалги савлати қолмаган эди.

— Оғайнилар, биласизларми, албатта боришим керак,— дерди у.— Отам оғир аҳволдаикан. Оғайнилар, қанча ҳақ олсанглар ҳам майли, ишқилиб обориб қўйсанглар бас. Ахир, қанчалаб бўрону тўфонларни кўравериби пишиб кетгансиз-ку! Шу арзимаган шамолдан қўрқиб ўтирибсизларми? Бинобарин, бу сизнинг ишингиз-ку.

— Йўқ, мия, бормаймиз,— деб жавоб беришди унга қайиқчилар.— Иш ўз йўлига, биз яшашни истаймиз.

— Демак, олиб боролмайсизлар-а?

Ҳеч ким унинг гапини чўрт кесишга ботина олмасди. Қайиқчилар кўзларини яшириб, жим туришарди. Софед Моллик пулдор савдогар, обрўли одам. У билан баҳслашиб ўтириш яхшиликка олиб бормайди. Ниҳоят, Софед Моллик Қалани гапига кўндиришга муяссар бўлди. Улар йўлга тушишди, бироқ қутуриб кетган табиат уларни орқага қайтишга мажбур этди.

— Қала оға, одамнинг юраги қон бўбкетди-ю. Қаравоқчи, шамол тинай деяптими, йўқми,— деди диққати ошиб кетган дўкондор.

Қала қилаётган иши бефойда эканлигини билса ҳам чодир остидан бошини чиқарди.

— Менимча, эрталабгача шамол тинмаса керак.

— Наҳотки?

— Ҳа. Барча умидимиз олло таолодан.

Қаланинг юрагини раҳм-шафқат кемирарди. Буни қаранг-а, отаси жон талвасасида-ю, ўғли рози-ризалик тилашгани етиб боролмаяпти.

Кимнингдир қўли чодирни сурди.

— Ким у?

— Мен, Идрисман.

— Сенга нима керак?— норози оҳангда тўнғиллади
Қала.

— Оғайни, гугуртинг йўқми? Чекким келяпти.

— Чекким келяпти? Қиладиган ишларинг йўқ бўлгандан кейин бошқа нимаям қилардинглар.

Қала ярим йўлдан қайтиб келганига хижолат чекиб ўтирарди. Қайиқчилар бир овоздан унга: «Оғайни, бошингни балога тикиб нима қиласан»,— дейишганди, бироқ у ўз билганидан қолмай шармандаю шармисор бўлди. Қала ич-этини еяётганини яшириш мақсадида қўпол жавоб қайтарди:

— Жўна, кўзимдан йўқол. Гугуртим йўқ.

— Оғайни, шамол жуда кучли бўлдими, а?— деди вазиятни юмшатиш илинжида Идрис хайрихоҳона.

Қала жавоб бермади. Идрис бир оз кутиб турди-да, кейин жаҳл билан алланарсалар деб тўнғиллаганча орқасига қайтиб кетди.

Шамол қутургандан-қутурарди. Шивалаб ёмғир ёға бошлади.

— Буни қаранг-а, роса забтига оляпти-ку.

— Ким? Қим забтига оляпти?— Софед Моллик сапчиб туриб кетди.

— Бўронни айтяпман-да, хўп забтига оляпти!

— Ҳа-а, шамолни айтяпсанми?

Шамол тобора кучаяётганидан нақ арқонни узиб исборай дерди. Яна битта арқон боғлаб қўйиш керак! Қала қайиқдан чиқмоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалди-ю, кейин фикридан қайтиб жойига ўтирди.

— Бўрон узоққа чўзилмаса кераг-ов,— деди қайиқчи.— Яхшилаб ўрнашиб олинг-да, ухлайверинг. Имкони бўлди дегунча, йўлга чиқамиз.

Бироқ бўрон тўхташ у ёқда турсин, аксинча, дақиқа сайин авжига чиқиб тобора қутурарди. Тўлқинлар баланд кўтарилиб қайиқнинг қирғоғига уриларди ва ҳатто ундан ошиб ҳам ўтарди. Софед Моллик отасига олган ширин нонлар шаклини йўқотиб, бўкиб кетган эди.

Софед уларни сочиққа ўраб қўйди, лекин вақт ўтганди.

Қала теварак-атрофга паришонхол назар ташлар ва бўроннинг гўхташ ўрнига тобора забтига олаётганига ўзини айбдордек сезарди.

— Биласанми, Қала!— дея хитоб қилди дабдурустандан Софед Моллик.

— Нима дейсиз?

Софед негадир жавоб қайтармади. Қала ҳам уни бунга мажбурлаб ўтирмади. Софеднинг овозидан у сўз билан ифодалаб бўлмайдиган маънони англаганди.

Шамол қаттиқ увиллаб, ҳуштак чаларди. Яна ўша қисқагина товуш эшитилди:

— Қала оғайни!

Софед Моллик ғайритабиий, журъатсиз товушда гапирарди:

— Мен газлама дўконини очганимда...

— Хўш, хўш.

—... Отам: «Менга кумуш чилим ясатиб бер», деб илтимос қилгандилар. Отам катта чилимни яхши кўрардилар...

— Дадангизни танийман. Жуда табиатлари нозик. Бир куни гуручни сабзавотсиз солиб беришганида талинка-палинкаси билан ерга улоқтириб юборганларини ўз кўзим билан кўрганман... Бошингизга оғир кунлар туши, Софед оға!

Софед нимадир деб гўлдиради. У отаси ҳақида ўйларди. Унинг қалбини чирмаб олган ғамгин хотиралараро баъзан келажакка умид учқунлари ялт этиб кетарди.

— Қала оға,— деб сўради у,— зингер тикув машиналарини Шоагпур бозорига ташиганларим ёдингдами? Тош ётқизилган тўққиз крош¹ йўлни яёв босиб ўтардим-а.

¹ Крош — узунлик бирлиги бўлиб, тахминан 4 километрга тенг.

Қала оға худди ҳозиргидек ҳаммаси эсидалигини айтди.

— Елкаларим яғир бўлиб кетарди,— деб сўзида давом этди Моллик юрагини мушук тимдалаётган бўлса-да, жилмайиб.— Уйга чалажон бўлиб келардим. Отам бўлса заҳрини сочарди. «Софед, мана шу пулларни деб,— дерди у,— тамоман ақлдан озяпсан». Бироқ шу заҳотиёқ ойимни чақириб қиздирилган ёғ билан елкаларимни силаб қўйишни тайинларди.

— Ҳа, Софед оға, жон-жаҳдингиз билан меҳнат қилгансиз. Ота, ота-да, ахир. Агар ўз фарзандини у аямаса, ким ҳам аярди, дейсиз?

Софед Моллик чуқур хўрсиниб қўйди.

— Қала оға, қаравоқинг-чи, шамол тинмадимикин. Йўлга чиқа олармикимиз? Йўқ, деяпсизми, бунга ўзимнинг ҳам ақлим етиб турибди.

Йўловчи билан қайиқчи анчагача жим бўлиб қолишди.

— Қала оға!

— Нима дейсиз?

— Ухлаяпсизми?

— Йўқ, Софед оға. Бундай об-ҳавода ухлаб бўларканми? Сиз бирпас мизғиб олсангиз бўларди. Шамол сал пасайсин, ўзим уйғотаман.

— Йўқ, йўқ, мен бунга шама қилаётганим йўқ. Мен шунчаки, ухлаяпсизми, йўқми, билмоқчийдим.

Бу пайтга келиб шамол-бўрон янаям кучайиб, қайиқни у ёқдан-бу ёққа пайраҳадек итқитар, қозиққа боғланган арқон узилиб кетгудек бўларди. Қала арқонни қўлига олиб, пана жойдан чиқди-да, ҳайқираётган сувга ўзини отди.

— Қала оға, нима бўлди?

— Хавотирланадиган ҳеч нарса бўлгани йўқ. Баҳузур дам олаверинг.

Қала эпчиллик билан яна бунга арқон боғлаб қўйди. Шундан кейин қайиқнинг чайқалиши бирмунча пасайди.

Ёнларидаги қайиқлар тинмай силкинарди, лекин ҳеч кимнинг овози эшитилмасди. Балки Идрисни чақирсамикин? Бирор-бир одам билан ундан-бундан гаплашиб ўтиргиси келарди. Аммо шу зумдаёқ яна Каланинг жаҳли чиқиб кетди. Йўқ, у Идрисни ҳам, унинг ошналарини ҳам чақирмасдан тўғри иш қилди. Уларнинг ҳаммаси қўрқоқ, сафсатабоз. Улар фақат бировларни ёмонласалар бас. Уша Идрисни жин урсин!

Қайиқдан:

— Қала оға!— деган товуш эшитилди.

Яхшиси, Софед Моллик билан гаплашиб ўтиргани маъқул. Бари бир, ҳар ҳолда, бечорага қийин! Агар манави машъум шамол бўлмаганида, Қала аллақачон уни қишлоққа, ўлим тўшагида ётган отасининг тепасига олиб бориб қўйган бўларди. Азроил балки ўзининг қоп-қора кийимида унинг тепасида ҳозир унозирдир. У беморнинг тепасида ўтирганча болалари ва уйдагиларнинг нолаи фиғонларига қулоқ солиб, хаёлан олло таолога: «Оҳ, менга роса мушкул ишни юклар қўйгансан-да!»— дея мурожаат қилаётгандир.

Қала дунёда икки марта йигирмаю яна ўн йил умр кўраётган бўлса, умрида бунақанги кучли бўронни кўрмаганди. Бугун қанчадан-қанча кемалар сувнинг остига ғарқ бўлиши фақат парвардигори оламга аён. Қайиқчи дилида яратганга илтижо қилиб қўйди.

— Қала, Қала оға! — дея чақирди қайиқчини Софед Моллик.

Кучли шамол етовига тушган бу товуш қайиқчининг қулоғини қоматга келтиргудек эшитилди.

— Болалигимда, Қала оға,— деб овозини пасайтириб гапира бошлади Софед Моллик қайиқчи қайиққа қайтиб келганида,— отам мени бозорга олиб борарди. У вақтда мен кўп юра олмай дарров чарчаб қолардим. Йўл эса анча узоқ бўлиб, тахминан бир крош келарди. Жуда кеч, баъзан ярим кечада қайтардик. Чарчагандан оёқларим зирқирарди, бунинг устига ажиналардан қўрқардим.

Отам мени елкасига миндириб олиб, ашулани баралла қўйиб юборарди. Мен йўлда ухлаб қолардим. Ҳовлига келганимизда у мени ерга туширарди. Ойим эса: «Уялмайсанми? Қап-катта йигит бўлиб ҳам отангнинг елкасига миниб олибсан!» — дерди. Отам бу гапни эшитгач, мийғида кулиб қўя қоларди. Демак, унга кулгили туюлар экан-да.

Бир неча фурсат гап бўлиниб қолди. Қала диққат билан шамолнинг увиллашига қулоқ солар экан, унинг пасайишидан бирор белги сезишга ҳаракат қиларди. Вақт ярим кечадан ошиб кетганди.

Софед Моллик яна гапга тушди:

— Мен катта бўлганимдан кейин отам мактабга берди. Бироқ, Қала оға, агар яратганнинг ўзи сенга ёрдам бермаса минг ҳаракат қилгин, илм деган нарсани эгаллай олмас экансан. Мен дарсликларга қўлимни ҳам урмасдан бир неча соатлаб дарёда юардим. Ҳа, оға, дарё ўқишга қараганда мени кўпроқ жалб этарди. Отам эса, мен хизматга кириб, полиция инспектори бўлишимни хоҳларди.

— Эҳтимол, астойдил ҳаракат қилганингизда бўлишингиз мумкин эди.

— Отам ёмон баҳо олганимда чунон дўппослардики. Агар имтиҳонлардан йиқилиб қолгудек бўлсам, ҳафта-лаб қорамни кўрсатмай юардим. Тунлари ойимни яширинча бамбукзордан чақирардим. У менга овқат олиб келарди. Мен овқатни еб олиб, яна ўзимни ўрмонга урардим. Кейинчалик билишимча, отам буларнинг ҳаммасидан воқиф экану, аммо ўзини сезмаганга оларкан, ойимга ҳам ҳеч нарса демас эди. Мен бўлсам, билиб қолса онам иккаловимизни ўлдириб қўяди, деб қўрқардим.

— Оббо, жа оширвордингиз-ку,— деб уни юпатди қайиқчи. Унинг товуши аллақандай паст ва тунд эшитилди. Қала мудом ўлим чангалидаги одамни ўйларди. Шу топда Азроил нима қиляпти экан? Эҳтимол, беморнинг кўзига тикилиб ўтиргандир. Еки уйдагилар йиғляптими,

йўқми, деб эшитиб турган бўлса керак. Айтишларига қараганда, беморнинг фарзандлари тинмай йиғлайверса, уларга қўшилиб Азроилнинг ўзи ҳам ҳўнграб йиғлармиш. Норасидалар йиғлаётган пайтда у беморнинг жонини ололмасмиш. Бироқ яратганнинг амрини вожиб этмай иложи йўқ. Шунинг учун ҳам Азроил қулай фурсатни кутиб ўтирибди. Фарзандлари бир лаҳзагина йиғини тўхтатишса бас, у шу топдаёқ беморнинг жонини олиб олло таолога етказди.

— Софед оға, кўпам қайғураверманг. Ҳали оғангиз ёшини яшаб, ошини ошаб бўлгани йўқ.

— Сен буни қаердан биласан?

— Ҳаммасини биламан.

— Қала оға, сенга бир гап айтмоқчийдим.

— Айта қолинг.

— Кўнглим сезиб турибди, кимдир яқин орада оламдан ўтади.

— Бу гапни қаёқдан олдингиз? Биз гуноҳкор бандалар буни қаёқдан билайлик?

Қайиқчи Софедни тинчлантирмоқчи бўлди-ю, лекин бунинг уддасидан чиқа олмади. Негадир титраб, қўллари мадорсизланди. Мана, қирқ йилдирки, у одамларни ташийди; қандай аҳволларга тушмаган дейсиз, лекин ҳеч қачон ўзини йўқотмаган эди, бугун бўлса қўрқиб, қайтиб келиб ўтирибди. Агар ҳозир Софед Моллик отасининг ёнида ўтирган бўлганида эди, Азроил унинг жонини олишга журъат этолмасмиди, балки.

«Кечир мени, парвардигори олам, кечир! Менинг хаёлимда тариқча ҳам ёмонлик йўқ эди».

Қала бугунлай довдираб қолди. У ўзини-ўзи тинчлантирмоқчи бўларди. Йўқ, чол соғайиб кетади, у ҳали кўп йил яшайди. Қанчадан-қанча одамлар юз йилдан ортық яшасалар ҳам, ҳали бардамлару нега энди Софед Молликнинг отаси ўлиши керак? Бари бир, дили ғаш эди.

Қала қайиқдан дадил сакраб тушди.

— Оға, нима қиляпсиз?

- Қайиқни ечяпман. Ҳозир йўлга чиқамиз.
- Етиб бора олармиканмиз?
- Оллонинг марҳамати кенг. Барча умидимиз ўшандан. Сиз рулни бошқара оласизми?

Эртасига Қала пристанга қовогидан қор ёғиб ёлғиз ўзи, пиёда қайтиб келди.

- Қала-мия қайиғинг қани?— деб сўради Идрис.
- Дарёга чўкиб кетди.
- Нима деяпсан ўзи! Бу қандай содир бўлди?
- Довул бизни чархпалак қилиб юборди, яна бунинг устига биз гирдобга тушиб қолдик,— дея жавоб қилди Қала қўлини лоқайдгина осмонга кўтариб.— Отасига олло раҳм қилди, ўғлини эса олиб кетди. Чол ўзини қўярга жой тополмай қолди. Ҳаммасига мен айбдорман, деб нолаи фиғон қиляпти. Эрталабга бориб унинг аҳволи бир оз яхшиланди, ҳозир эса бутунлай соғайиб кетди.

Идрис сесканиб кетди.

- Сенинг қўлингдан нима ҳам келарди?— деди у қайиқчини юпатиш учун.

КЎР КЎЗНИНГ ОЧИЛИШИ

Тун алламаҳал бўлиб қолган. Қоп-қоронғи зимистон юракни сиқади. Теварак-атрофда аллақандай ваҳимали сукунат ҳукмрон бўлиб, ҳатто дарахт барглари ҳам қилт этмасди.

Шадот Али очиқ дераза ёнида турганча сигарета чекарди. У чуқур хаёлга чўмганидан сигаретаси охиригача ёниб битганини ҳам сезмади, фақат бармоғи куйганидан кейингина, сигарета қолдиғини деразадан итқитиб юборди. У ўт устига тушиб, қоронғида яллиғланиб кўринарди. Шадот Али нималар ҳақида ўйлаяпгани ёлғиз олло таолога аён, фақат қийноққа ташланган одамникидек, унинг кўзлари бирдан нафратли чақнаб кетди.

У сигарета қолдиғидан кўз узмай тикилиб тураркан, назарида бу қайсарона милтиллаб турган чўғ ҳам уни масхаралаб: «Ўзим билан бирга бутун атрофимдаги нарсаларни ҳам кулини кўкка совураман», деб дағдага қилаётгандек туюлди.

Тўсатдан совуқ шамол ёпирилиб кирди-ю, Шадот Алининг бутун аъзойи бадани қалтираб кетди ва у шоша-пиша деразани ёпди. Дераза ойнасида ҳамон чўғланиб турган сигарета қолдиғи кўзга ташланарди.

Шадот Али деразадан нари кетиб, хонанинг у бурчагидан бу бурчагига одимлай бошлади. У ҳамон ғамгин ўйлар қуршовидан чиқолмасди. Ҳадемай отадиган тонг унга нималарни тайёрлаб қўйганикин? Шобинга-чи? Шадот ўглини танлаган йўлидан боришни ман этишга

ҳаққи йўқлигини тушунарди. У ахир ўғрилиқ қилаётгани ёки одамларни тўнаётгани йўқ-ку. Шобин гавдасини ғоз тутиб, ўз сиёсий талабларини очикдан-очик баён қиляпти. Шадот Али қалбан ўғлидан ғурурланар ва унинг маслакдош ёш дўстларига қайноқ меҳр-муҳаббат бўлмаса-да, ҳар ҳолда, ҳурмат-эҳтиром билан қарарди. Бироқ унинг учун бурч ҳамма нарсдан юқори турарди. Хизмат бурчини адо этишга келганда, умуман, у оила-парвар ота эмас, полициядаги намунали хизмати туфайли уч марта мукофот билан тақдирланган, қонун-қониданинг ашаддий қўриқчиси сифатида намоён бўларди.

Шобин ҳозир қаерда бўлса экан? Эҳтимол, аллақандай йиғилишда ўтириб эртанги ишлар режасини муҳокама этаётгандир. У ўз вазифасини яхши англайди ва унга қарши ҳеч қандай иккиланишсиз дадил боради. Унинг отаси бўлса, ўз вазифасини бажаришга келганда ҳеч қандай қувонч сезмайди, ҳар қадамда дуч келиши мумкин бўлган тўсиқлар бошини қотиради ва ҳар бир одимни минг азоб билан ташлайди.

Ошхонадан сабзавотларнинг иси келарди. Шадот Али бир-бир одимлаб ўша ёққа қараб юрди. Учоқбошида хотини Амина-хотин уймаланарди. Ошхона жудаям исиб кетибди-ку! Нафас олиб бўлмайди-я. Шадот Али ошхонанинг остонасида анчагача индамай турди-да, ниҳоят, хотинидан сўради:

— Шобин нега шу маҳалгача келмаганлигини биласанми?

Амина-хотин оҳиста терлаб кетган юзини эри томонга ўгирди. Унинг бутун вужуди, йўқ, билмайман деб турарди. Шундан кейин у тағин бўлиниб қолган ишини давом эттираверди.

Шадот ҳамон остонада турарди. У аввалданоқ қандай жавоб олишини биларди, аммо, бари бир, қалбининг аллақандай пинҳона амри билан ўғли ҳақида сўрагани.

— Эртага хизматингизга борманг,— деди бирдан Амина-хотин.

Унинг сўзлари қатъий талаб билан нозик илтижо ўртасидаги бир оҳангда эшитиларди.

— Бу мумкин эмас,— деб қатъий жавоб қилди Шадот Али.— Бурч мен учун ҳамма нарсадан юқори туради. Мен уни ҳеч қачон суниестеъмол қила олмайман.

Қатъий бир оҳангда жавоб беришига қарамасдан, Шадот Али ўзини ожиз, мададсиз ва кимсасиз сезарди.

— Ҳаққи ростини айтадиган бўлсам, эртаю кеч қандай қилиб тўртинчи мукофотни олсамикин, деган илинжда юрасиз,— деди Амина-хотин бидирлаб.

У йўталиб олди-да, жаҳл билан тупуриб ўчоққа қуруқ шох-шабба ташлади. Шохлар гурр этиб ёниб, Аминанинг юзини ёритиб юборди.

Бу аланга Шадот Алининг юрагини куйдираётганга ўхшарди. У ўчоқ бошидан узоқлашиб, айвонга кўтарилди. У ич-этини еяётгани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди, ҳеч ким буни тушуниб етмасди ҳам. Шадот бир-бир қадам ташлаб ҳовлида кезарди. «Отставкага чиқишга ариза ёзса-чи?» — деган фикр ярқ этиб кетди унинг миясида. Бундай яшаш унинг жонига тегиб кетганди. Полицияда хизмат қилаётган ўн беш йил давомида унинг бағри тош бўлиб, руҳий тушкунлик ботқоғига ботиб борарди. Буйруқ ва ижро, буйруқ ва ижро, мана, унинг ҳаёти шулардангина иборат эди. Орадан бир оз ўтгач, Шадот яна айвонга кўтарилди. Шобиннинг хонаси қоп-қоронғи эди. Бундан чиқдики, ўғли ҳали келмаган. «Шу маҳалгача қаерларда тентираб юрганикин?» — деб норози оҳангда тўнғиллади Шадот. У Шобиннинг хонасига кириб, чироқни ёқди. Столда китоб-дафтар, қоғозлар бетартиб ҳолда сочилиб ётарди. Урни ҳам наридан бери йиғилган бўлиб, чойшаб ғижимланиб, ёстиқ эса ёнбошига тушиб кетганди. Полни қизил ва кўк доғлар қоплаганди. Стуллар остида катта ўрамдаги шиорлар турарди. Шадот Али улардан бирини ёзиб кўрди. Унда

ўқлоғдек-ўқлоғдек ҳарфлар билан: «Давлат тили бенгал тили бўлиши керак!» деб ёзиб қўйилганди.

Шадот Алининг қалбида илиқ меҳр жўш урди. У шиорни ўраб, яна жойига қўйди. Кўз олдига Шобин келди. Йигит кун бўйи обдан ҳолдан тойганлиги аён, ярим кечадан ошгандан кейин мудроқ кўзлари юмилиб, ҳориб-чарчаб келади. Майли, ўғли мириқиб ухлаб, яна кучини тўплаб олсин.

Орадан яна анча вақт ўтса ҳамки, ҳамон Шобиндан дарак йўқ эди. Шадот ётоқхонасига кириб ечинмасдан каравотга чўзилди. Атроф сув қуйгандек жим-жит. Ошхонада ҳам жимжитлик. Бундан чиқди, Амина ишини тугатиб Шобинни кутиб ўтирибди. Унинг одати шунақа, ўғли қачон қайтиб келмасин, уни овқатлантирмагунича кўнгли жойига тушмайди. Шадотнинг ҳам кўзи тўрт бўлиб ўғлини кутарди: хаш-паш дегунча Шобиннинг оёқлари остида дарвоза ёнидаги пиара дарахтининг қовжираб тўкилган барглари шитирлаб қолади. Дақиқалар бир-бирини қувлаб ўтарди, ниҳоят, Шадот Алини уйқу элтиб, кўзи илинди.

Янги кун бошланди. Алвонранг нурлар оқими қоронғилик тўғонини тезгина парчалабди, фақат дарвоза ёнидаги дарахт учларидагина қуюқ кўланка яшириниб турарди. Тунука томни шудринг қоплаганди. Шадот уйғониб, сапчиб ўрнидан турди-да, оёғига бошмоғини илиб, ёғоч пошналарини тарақлатганча Шобиннинг хонасига қараб югурди. Эшик очиқ бўлиб, ўрин-кўрпағижимланиб ётарди-ю, бироқ хона бўм-бўш эди. Шадот югуриб ҳовлига чиқди. Хина бутаси ёнида Амина-хотин турарди. Унинг лаблари маҳкам қисилган бўлиб, қарашлари паришонхотир эди.

— Шобин келдими?

— Ҳа,— деб лўнда жавоб қайтарди Амина-хотин. Ҳар бир ортиқча сўз унинг қалбини тилка-пора қилиши яққол сезилиб турарди.

— Қаёққа кетди?— деб сўради Шадот хавотир-ла.

— Тагин қайтиб кетди.

— Уни тўхтатиб қолмадингми? Наҳотки, йигитчага юрагинг ачишмаса? Тўғри, агар у сенинг туққан ўглинг бўлганида, шунчаки қўйиб юбормаган бўлардинг.

— Нима, нима дедингиз?— деб ўқ еган қушдек инграб юборди Амина-хотин.

Шадот шу заҳотиёқ беихтиёр айтиб юборган гапидан афсусланди. Амина-хотин учун Шобин туққан боласидан ҳам афзал эканлигини жуда яхши биларди.

— Нега боришни ман этмадинг?— деди Шадот ғамгин бир оҳангда.

— Уни олиб қолишга журъат этолмадим.

Амина-хотин жим бўлиб қолди ва орадан бир оз ўтгач ҳар бир сўзини дона-дона қилиб қўшиб қўйди:

— Сизнинг оилангизда... биринчи бўлиб... у мени она деб чақирди. У ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун курашгани кетди... Мен қандай қилиб бунга тўсқинлик қила олардим?

Амина-хотин ҳўнграб юборишдан ўзини зўрға тийиб турарди. У нари кетмоқчи бўлиб тараддудланди-да, бироқ шу заҳотиёқ орқасига ўгирилди.

— Хайрлашиб кетаётганида у менга нима деганини биласизми? «Сиз менинг туққан онамсиз. Бироқ бенгал тили ҳам она тилим-ку, ахир. Ойи, биз ўз мақсадимизга эришмай қолмаймиз»,— деди.

Амина-хотин ўзини тутолмай чопиб кетиб қолди, бироқ унинг сўзлари алламаҳалгача Шадот Алининг қулоқларида жаранглаб турди.

Мана, ниҳоят, тонг қуёши илиқ нурлари билан майин хина баргларини секингина силаб-сийпади.

Шадот Али мундирини кийиб айвонга чиқди. У ерда орқаси билан устунга суянганича гўё эрини сезмагандек Амина-хотин турарди. Шадот йўталиб қўйди-да, бошидаги темир қалпогини тўғрилади. Хотини бўлса ҳамон қимир этмай турарди. Наҳотки, хотини ундан нафратланиб, кўришга кўзи бўлмаса?

— Кечир мени,— деди оҳиста Шадот Али.

У дилида ўйлаганидек, Амина-хотин миқ этмади. Ҳатто унга қайрилиб ҳам қарамади. Навбатчиликка жўнаш пайти келган эди. Шадот Али ботинкаларини ғарчиллатиб дарвоза томон йўналди. Унинг темир қалпоғи қуёш нурида ялтирарди. Амина-хотин пешайвонда ҳамон қимир этмай турарди. Шадот ўша куни бориши лозим бўлган университет дарвозалари ёнига етиб келди-да, милтигини ўқлаб, шай қилиб қўйди. Ҳали эрта бўлишига қарамай университет ҳовлисида одамлар денгиздек чайқалишарди. Ёшлар полициячиларнинг юрагига ғулғула солиб, бақириб шиорларни айтишарди. У ўзини қўлга олиш мақсадида милтигини маҳкам ушлади. Хизматдошлари унга шубҳали назар ташлаб қўйишди. У аввал бурчини адо этаётганида ҳеч қачон иккиланмасди, бироқ ҳозир уни бир фикр асло тарк этмай, таъқиб қиларди: наҳотки, у бу йигитларга, навқирон, шердек довюраклик билан уларнинг она тилларида, авлод-аждодлари тилида сўзлашиш ҳуқуқи учун қўрқмасдан кураш қилаётганларга қарата ўқ узса? Шадот Али ғижиниб пошнаси билан тош кўчада тепинарди. Унинг кўз олдида Шобин, паришонхотир Амина-хотин турарди. Қизиқ, ҳозир бошқа болалари қаерда экан? Эҳтимол, аллақаерда ўз тенгқурлари билан тўпланиб олишиб, бенгал алфавитининг ҳарфларини айтиб бақирishaётгандир.

Одамлар денгизи яна кучлироқ тўлқинланди. Кимдир қизгин нутқ сўзларди. Ҳозир оломон ташқарига отилиб чиқади. У оломонни ўз милтиғи билан тўхтатиб қолиши мумкинми, ахир? Унинг милтиқ товуши юзлаб одамлар товушини босиб кетиши мумкинми? Шадот Али ўзини ўзи таниёлмай қолди. Ундаги бу журъатсизлик қаёқдан пайдо бўлди? Унинг ҳаётида ҳали шу пайтгача буйруқни ижро этмаган ҳол асло бўлмаганди. Бироқ у бугун буйруқни бажаришга ўзини-ўзи мажбур этолмасди. Шадот Али ўзи билан ўзи курашиб турар экан, одамлар денгизи ҳаракатга келиб, дарвозага қараб силжиди,

Шадот Али милтиғини кўтарди. Унинг қўллари қалтирарди, аъзойи баданини тер босиб, яқинлашиб келаётганларнинг чеҳраси кўз олдида чархпалак бўлиб кетди. Шундай қилиб, у тепкини босишга журъат этолмади. Ҳаётида биринчи марта ўз бурчига хилоф иш қилди. Ёнида отишма авжига чиққанди. Бошқа полициячилар отишарди, бироқ уларнинг бостириб келаётган кўчкини тўхтатишга қурблари етмасди.

Шадот Али оломоннинг энг гавжум жойига тушиб қолган эди. Эртага уни бошлиқнинг ҳузурига чақиришадди, ишдан бўшатиб юборишади ёки ундан ҳам ёмонроғи—судга беришади. Бироқ унинг қалби қувончга тўла эди. Буни қарангки, у бу қувончга буйруқни ижро этмасдан эришди.

Ҳаммаёқни бақириқ-чақириқлар, инграшлар, отишувлар босиб кетди, аммо Шадот буларни эшитмасди. У Амина-хотинни ўйларди. Энди унинг чеҳраси эрини кўрганида ғазабдан бурушиб кетмайди, бу чеҳра хина гулининг рангидек равшан ва назокат билан гул-гул яшнайдди. Шобин ҳам ўзини отасидан четга тортишни бас қилади, юрагида бор гапни айтиб беради. Оломонга араллашиб кетган Шадот Али ич-ичидан қувониб жилмайди.

ОЛТИН БУЛУТ

Кеча шафақ булутларнию осмони фалакни олтин рангга бўяганди. Черков гумбазидаги хоч ярқирарди.

Бхам-жи машинкада чиқиллатишни тўхтатиб, девор соатига қаради. Саот олтига яқинлашиб қолганди, демак, бу унинг бир соат ортиқ ишлаганидан далолат берарди. Бу вақтда ишчи-хизматчилар уйларига кетишади. Кўчалар ишдан қайтаётган одамларга тўла бўлиб, учинчи қаватдан қараганда худди тўлқинланаётган денгизни эслатарди. Бхам-жи бошқарувчининг хат ва топшириқларини машинкада ёзиб папкаларга жойлар экан, ишдан қутулганига енгил тортиб, хўрсиниб қўйди. Ниҳоят, бир ҳафтадан буён йиғилиб ётган иш тамомланган эди. Бу ишларни бошқарувчи унга топширар экан, писанда қилиб:

— Сендан ҳеч қандай фойда бўлмаяпти. Арзимас ишларни ҳам тўрт кундирки, адо эта олмаяпсан. Бармоқларингни эпчилроқ ҳаракат қилдир, ҳа, эпчилроқ!— деганди.

Бхам-жи эътироз билдиришга журъат этолмади. У ер чизиб миқ этмай тураверди. Бошқарувчи чиқиб кетишга ижозат берганида у бошини эгганича ўз хонасига қараб кетди-да, иш жойини ажратиб турувчи тўсиқдан энгашиб ўтиб машинкаси ёнига ўтирди.

Сўнгги йиллар давомида Бхам-жи хизмат қилаётган компаниянинг маблағи ўн баравар ошиб кетди. Бир қаватли бино ўрнига уч қаватлиги бунёдга келди. Бошқар-

увчи ўтирадиган ёғоч курси ўрнига айланадиган юмшоқ кресло қўйилди. Эски «фордик» ўрнини яп-янги «хилмен» эгаллади. Шунга яраша машинкада ёзиладиган иш ҳам ўн ҳисса ошиб кетиб, уларнинг ҳаммасини Бхам-жи, ойига етмиш беш така маош олувчи кичик идора хизматчиси Иброҳим Исмоил Бхам-жи бажарарди.

Бхам-жи стул орқасига илиб қўйган пиджагини олиб кийди-да, кўзойнагини тўғрилаб қўйиб кўчага чиқди. Тамаки дўкони ёнига бориб арзонгина бири сигаретаси сотиб олмоқчи бўлди-ю, охириги лаҳзада ўз фикридан қайтиб, икки пайсали сигарета сўради. Кейин учи чўғланиб турган симни қўлига олиб сигаретани тутата бошлади. Тўсатдан кимдир орқасидан:

— Соҳиб Бхам-жи!— дея хитоб қилди.

— Коон хэ?!— деб сўради клерк чўчиб тушиб.

— Бу менман, Пеар Бокш.

— О!

Бхам-жи ёнгинасида югурдакни кўриб жони жойига тушди.

— Қандай янгиликлар бор?— деб сўради у бенгал тилини бузиб-ёриб.

— Бхам-жи, хўп ғалати одамсиз-да,— Пеар Бокш тиржайди.— Бенгалияда беш йилдан буён яшайсиз-ку, ҳалиям бизнинг тилда сўзлашишни ўрганолмайсиз-а.

— Озгина ўргандим.

Бхам-жи ҳузур қилиб сигаретани сўрди-да, жилмайганча яна сўради:

— Қандай янгиликлар бор?

— Оға, ишларингиз ёмон. Бундан ёмони бўлмайди. Сиз соҳиб берган ишни тугатдингизми?

— Ҳа, ҳа, ҳаммасини тамомладим,— деб жавоб қайтарди Бхам-жи бош ирғаб.

— Мен сизга қандай қилиб тушунтиришни ҳам билмай қолдим.— Пеар бошини ташвишли чайқади.— Бир

¹ Ким бу? (Бенгалча.)

қиз соҳибга илакишиб юрибди, ўша сизнинг жойингизни кўзлапти.

— Қиз бола дейсанми?

— Ҳа-да. Тағин денг ёқимтойгина.

Пеарнинг бамайлихотир, менсимай сўзлаши Бхам-жининг жаҳлини чиқариб юборди. Пеар бошқарувчининг шахсий югурдаги бўлиб ишлай бошлагандан буён ҳам-мани назар-писанд қилмайдиган бўлиб қолганди, ҳатто бир вақтлари уни ишга жойланиб олишига ёрдам берган Бхам-жи ҳам бундан истисно эмасди. Ҳар гал қулай фурсат келди дегунча, у вазифаси машинкада кўчирувчиникидан ортиқ бўлса борки, кам эмаслигини таъкидлашга интиларди. Бхам-жи ўзига нисбатан бўлаётган ана шундай муносабатга тоқат қилишдан бошқа иложи йўқ эди. Ҳаёт шундай қурилгандан кейин қўлидан нима ҳам келарди. Қачонлардир Пеар Бокш ундан нажот сўраган бўлса, энди унга ўзининг ҳаваси келарди.

Пеар биринчи марта идорага қадам босганда енги калта, мошранг кир кўйлак кийиб олган бўлиб, обдан толиққан ва ҳорғин кўринарди.

— Ҳузур, сизларда биронта иш топилмайдими?— деб илтижо билан мурожаат қилган эди Бхам-жигга.— Қарамоғимдаги оилани боқишга ҳеч вақоим йўқ, ётиб ўлишдан бошқа иложим қолмади.

Бхам-жи шу пайтда энг катта соҳибнинг шахсий делосини тартибга келтирарди. Масъулиятли ишидан чалғитаётганлари учун норизо қиёфада:

— Йўқ, иш йўқ,— деб жавоб қайтарди.

Бироқ илтимос қилувчига бошдан оёғигача синчиклаб қараб чиққач, ачиниб кетди. Ўзи ҳам масъулияти чегараланган хусусий миллий қурилиш компаниясининг бошқарувчиси ҳузурида туриб худди шу зайлда иш сўрагани ёдига тушиб кетди.

Бхам-жи бир варақ оппоқ қоғоз олиб, хизматга қабул қилиш ҳақида ариза ёзиб берди. Унда ариза берувчининг ўрта маълумотли эканлиги, инглиз тилини билиши, шу-

нингдек, уруш пайтида Пеар Бокш сапёрлар қисмида жонбозлик кўрсатгани ёзилган эди. Бхам-жи қоғозни машинкадан чиқариб олиб уни Пеарга узатар экан:

— Ана энди катта соҳибнинг ҳузурига бор. Ўз тақдиринг ўз қўлингда,— деди.

Мана энди бўлса, ўша Пеар у билан осмонда туриб гаплашяпти. Бхам-жи бошини кўтариб, газабини яширган ҳолда сўради:

— Қиз ҳиндми?

Пеар бирини сўриб тутунини оғзидан чиқариб юборгач, жилмайиб жавоб қайтарди:

— Гап шундаки, у мусулмон.

— Бенгал қизми?— ажабланиб сўради Бхам-жи.

— Ҳа, ҳа, бенгал қиз.

Мусулмон бенгал қизи идорада ишламоқчими, ҳали? Бхам-жи ўз қулоқларига ишонмасди. Ҳинд аёллари эркинликдан фойдаланишади, мактабда, келледжда ўқишади. Бхам-жи лоақал шу ерда ичкари маҳкам тутилиб, аёллар эркакларни майда лавозимлардан ҳозирча сиқиб чиқаришмаса керак, деган умидда Пакнау ва Калькуттадан Даккага қочиб келган эди. Бенгалиядаги мусулмон аёллари доим тўрт деворнинг ичида тутиларди, бироқ маълум бўлишича, кейинги беш йил ичида бу ердаги урф-одатлар ҳам ўзгариб кетибди.

Бхам-жи билан Пеар анча жойгача бирга боришди. Пеар қип-қизил лабларини чапиллатиб бетел чайнарди. Оқшом чойшабини ёймоқда эди. Кўчалардаги чироқлар ёқилди. Читторонжон хиёбонидаги муюлишда хизматдошлар ажралишди.

Эртасига эрталаб Бхам-жи ишга келганлар қайд этиладиган дафтарга эндигина қўл қўйиб бўлганида уни бошқарувчининг ҳузурига чақириб кетишди. Юраги дукиллаб кабинетга кириб келганида, ҳайратдан донг қотиб қолди, хушбўй атир иси анқирди. Унинг ажабланиши шу заҳотиёқ ғойиб бўлди: хонада бир аёл ўтирарди, Бхам-жи кирган заҳоти уни сезмай қолганди.

Унинг эгнида гулдор сари бўлиб, мўъжазгина сумкача тутиб ўтирарди. Росаям қизил бўёқ билан упа чапланганидан юзининг ҳақиқий ранги қандай эканлиги билинмасди. Кўринишидан йигирма икки-йигирма уч ёшда эди. Афтидан, кеча Пеар Бокш айтган соҳибжамол шу эди.

У хонага кириб келиши билан катта соҳиб қўлида тутиб турган папкани столга итқитди.

— Бу қанақа гап? Шунақаям ёзиладими, ахир? t ҳарфининг белбоғи чиқмабди, l бўлса i га айланиб кетипти. Булар хатнинг маъносини ўзгартириб юборади-ку.

Бхам-жи бошини ҳам қилиб турарди. У бундай пўписаларга кўникиб кетганди. Бироқ шу топда, бегона аёл ҳузурида унга ҳайфсан эълон қилинар экан, у ўзини ҳақоратланган ҳис қилиб, кўзлари ғазабдан чақнаб кетди. Турган гап, бунинг ҳаммасига манави оймтилла айбдор. Агар у бу ерда ўтирмаганида эди, катта соҳиб унга бунчалик дўқ урмаган бўларди. Бхам-жи Севежроуд бурчагида ёки гавжум маҳалладаги кўчалар чорраҳасида туриб олиб ўтиб кетаётган аёлларга кўп марталаб суқланиб қараган. Баъзилари сарига ўралган, бошқалари эса калта кўйлак билан шалвар кийиб юришарди. Баъзилари буғдойранг, баъзилари эса қорачадан келган. Бхам-жи уларга қараб туриб доим алам билан хўрсиниб қўярди. Бироқ бу сафар унинг қалбида одатдаги гам-ғуссадан асар ҳам йўқ эди.

Катта соҳиб ғазабини сочиб бўлгач, майинроқ оҳангда гапиришга ўтди.

— Бунчалик паришонхотир бўлиш керак эмас-да, ахир? Нега индамай турибсан?

Бхам-жи унга эътироз билдирса бўларди, албатта. Машинкаси алмисоқдан қолган, Бхам-жи катта соҳибга бу машинкада ёзиш мумкин эмас, деб камида эллик марта айтгандир. Бироқ у ўзини оқлаб ўтирмади, ўзининг аччиқ тажрибасидан шуни яхши билардики, бошлиқ билан баҳслашиш яхшилиқка олиб келмайди. Яхшиси, ишдан чиққан ҳарфлар учун барча айбни бўйинга олиб тур-

ган маъқул. У бир оғиз сўз айтмасдан фақат сандалини бир-бирига уриб қўйди.

— Ҳа, майли, бориб ишлайвер,— деб ижозат берди ниҳоят корчалонлик билан катта соҳиб.— Компанияда кўп йилдан бери ишлашингни назарда тутиб, мен сени бўшатишдек қаттиқ жазога бориб ўтирмайман. Аммо сени огоҳлантириб қўймоқчиман. Мана бу хоним билан танишиб қўй, бизнинг янги хизматчимиз. Унга ишлайдиган жойини кўрсатиб қўй. Бугундан бошлаб ҳамма шахсий ишларни у олиб боради, сен эса кундалик ишлар билан машғул бўласан. Янги ёзув машинкаси сотиб олинган. У янги иш юритувчининг ихтиёрига берилади.

Бхам-жи енгил хўрсинганча, бошини кўтариб катта соҳибга қаради. Бошқарувчи гап тамом бўлганини англатиш маъносида оғзига трубкасини қистирди. Янги иш юритувчи қиз ўрнидан туриб деди:

— Жаноб Бхам-жи, кетдикми?

— Сиз менинг исмимни биласизми?— деб сўради ҳайратланиб улар кабинетдан чиқишгач, кичик хизматчи.

— Ҳа,— қиз бош ирғади.— Катта соҳиб айтдилар. Менинг исмим Розина.

Бхам-жи ишлайдиган кичкина хона бир неча кун ичида таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетди. Унинг ўртасидан юпқа, ёқимли ҳаворанг тусдаги мато билан тўсилди. Шундан кейин мисс Розинанинг иш жойи ҳозирланди: топ-тоза стол ва стул, янги, ярқираб турган ёзув машинкаси қўйилди. Деворни қандайдир суғурта компанияси чиқарган катта календарь безаб турарди. Ажантининг ёр эҳромидаги репродукцияда ярим-яланғоч раққоса тасвирланганди. Шифтда каттакон вентилятор қанотлари товушсиз айланарди. Қисқа вақт ичида янги ходима шундай нарсаларни қўлга киритдики, булар ҳақида Бхам-жи ўйлашга ҳам ботинолмаган бўларди. Бироқ у янги ходимадан на жаҳли чиқди, на ҳасад қилди. Янги ходима унинг орзусини мужассамлаштирган қиз чиқиб қолди. У кеккайиб, димоғ-финоқ қилмас, аксинча,

мулойим, очиқ кўнгил эдики, Бхам-жи унинг мафтункорлиги олдида лол бўлиб қолди.

Розина биринчи кунданоқ ораларидаги пардани ўз қўли билан бир четга суриб қўйди.

— Биз бирга ишлаганимиздан кейин,— деди қиз,— нега энди бир-биримиздан беркиниб ўтиришимиз керак?

— Ихтиёрингиз,— деб жавоб қайтарди Бхам-жи жилмайиб урду тилида.

Розина шарақлаб кулиб юборди. Бхам-жи беш йил бадалида бенгал тилини муфассал ўрганиб олмагани учун биринчи марта изза бўлди.

— Мен бенгал тилини ўрганмоқчиман. Менга ўргатасизми?

Розина ноз-ла бош ирғади.

Эртасига у катта соҳибнинг хатини ёзмоқчи бўлиб машинкаси ёнига ўтирди-да, бирдан хандон отиб кулиб юборди. Бхам-жи унга савол назари билан қаради.

— Вой худо-ей, манави ажи-бужини қаранг-а!— деб юборди Розина.

Бхам-жи «ажи-бужи» сўзини тушунмай индамай турарди. Розина кичкина дастрўмолчаси билан пешонасидаги терни артиб, инглизчалаб сўради:

— Сиз ҳеч қачон шундай ёзувни кўрганмисиз?

— Ҳеч қачон кўрмаганман,— деб жавоб қайтарди Бхам-жи урду тилида.

Розина ўрнидан туриб унинг столига яқин борди. Бхам-жи хатга кўз югуртирди. Ёзув одатдаги ёзув эди. Унчалик ёмон ҳам эмас. Бхам-жи беш йил давомида бошқарувчининг ёзувини худди босма ҳарфларидек бе-малол ўқийдиган бўлиб кетган эди.

— Сизга ўқиб берайми?— сўради Бхам-жи майин товушда.

Розина унга жавобан мулойим жилмайиб қўйди.

— Нега энди? Бир ҳафта ўтмасдан шефнинг ёзувини ўрганиб оламан ўзим.

У ўз жойига қайтиб келди-да, тўсатдан қовоқларини уйиб стулга ўтирди. Бхам-жи жимгина уни кузатарди. У бирдан ўрнидан туриб, ҳе йўқ, бе йўқ, хатни олди-да, машинкасига бланка қистирди.

— Хафа бўлманг, мен сизга ёрдам бермоқчиман,— деди у урду билан бенгал сўзларини аралаштириб.— Аввалига сизга бир оз қийинроқ бўлади, фақат бошланишида.

Розина миннатдорчилик билдириб унга қараб қўйди.

Бхам-жининг ҳаётида аллақандай янги, мислсиз ўзгариш содир бўлди. Тўсатдан, гордаги асрий музлар эриб кетди. Томирларда қон тоғ шалоласидек мавж урарди. Қалби камалаксимон истак-орзуларга тўлди. Бхам-жи Севеж-роуд муюлишига бориб, ўткинчи хотинларга суқланиб қарашни бас қилди. Унинг бўш вақти қолмаган эди.

Девор соатининг миллари тўртдан сал ошиб қолганди. Розина стулида ялпайиб ўтирарди. Иш куни тугади.

— Сиз кетасизми?— деб сўради Бхам-жи.

— Бирга кета қолайлик,— деб жавоб қайтарди у.— Тезроқ йиғиштирина қолинг.

Бхам-жи довдираб қолганидан, оғиз очиб бир сўз айта олмади. Аъзойи баданини электр токи карахт қилиб қўйгандек эди. Кейин ҳайратланиш аллақандай юракни жазиллатувчи ширин ҳисларга айланди.

Улар иккаласи кечқурун шаҳар бўйлаб боришарди. Кўчалардаги чарақлаб турган чироқлар шуъласи Розинанинг мовийранг сарисиди акс этиб, гўё у ой нуридан кийим кийганга ўхшаб туюларди. Бхам-жининг назарида худди туш кўраётгандек бўларди. У ўзини дунёни забт этиб, қашшоқлигу кундалик дахмазаларни ортда қолдирган жасур қаҳрамондек ҳис этарди. Унинг қулоқлари остида Чингизхон оти туёқларининг товуши эшитиларди. Шу топда ким ҳам уни бор-йўғи ном-насабсиз, камситилган, хусусий миллий қурилиш компаниясининг қўл учида кун кўрувчи кичкина хизматчиси дея оларди.

Ла-шани ресторани ёнига боришганда Розина тўхтади.

— Келинг, мен сизни бир пиёла чой билан сийлайман,— деди у.— Эҳтимол, менинг ишларимни ёзиш сизни чарчатиб қўйгандир.

Бхам-жи нимадир деб гўлдиради.

— Ҳечқиси йўқ, ғам еманг,— Розина унга табассум бахш этиб тетиклантирди,— кейинги сафар сиз мени сийлайсиз.

Эътироз билдириб ўтиришнинг ўрни эмасди. Шундай қилиб, император Чингизхон ҳозир ишғол қилган қўрғонига кирди. Бхам-жи ҳайратдан ёқа тутганларга, ҳасадли нигоҳларга эътибор бериб ўтиришни эп кўрмай, голиб қиёфасида ресторанга кириб борди. Ана унга неон чироғининг ёрқин шуъласи тушди-ю, барча довураклиги худди совун кўпигидек ҳавога учди-кетди. Бхам-жи четдан туриб ўзига назар ташлагудек бўлса юраги ёрилиб кетган бўларди. Энгаҳидаги соқоли қоп-қора тикондек ўсиб ётарди. Мой суртилмаган сочлари табиий рангдан мосуво бўлиб, худди типратикан юнгидек тиккайиб турарди. Айниқса, кийим-бошига қараб бўлмасди. Қачонлардир ҳаворанг бўлган кўйлаги унниқиб кетганди. Оппоқ шими чангдан кулрангга айланган. Сандалидаги ҳар хил ямоқлар ғалати, ғаройиб каштага ўхшаб кетарди.

Бхам-жи уялганидан ерга кириб кетгудек бўларди. Унга Розинага ўхшаган қизни бошлаб юриши ярашармикин?

Розина бўш стол ёнига борди-да, ҳамроҳининг иккиланаётганини сезиб, яна уни тетиклантирди:

— Нега энди тўхтаб қолдингиз? Бу ёққа келинг.

Бхам-жи эпчиллик билан стулни сурди-да, ўтирди.

Эртасига эрталаб Бхам-жи ўзининг ишчи хонасига кирмасдан тўппа-тўғри кассирнинг ҳузурига борди.

— Бир оз аванс беринг,— деб илтимос қилди у.

— Аванс?— ҳайрон бўлди кассир.

Бхам-жи компанияда ишлаётган беш йил бадалида ҳали бирон марта унга шундай илтимос билан мурожаат қилмаган эди.

— Қанча берай?— деб сўради кассир.

— Эллик така.

— Эллик?!

— Ҳа-ҳа,— деб Бхам-жи бош ирғади.

Кассир ғоятда ҳайрон қолган эди. Шундай бир тежамкор, пул сарфлашга келганда эҳтиёткор бир одам тўсатдан бир ойда олиши керак бўлган етмиш беш таканинг эллик такасини қарз сўраб ўтирибди-я! Афтидан, ғайритабний ҳол рўй берганга ўхшайди.— Кейин битингга кун кўрасанми?— деб сўради кассир пулларни санаб бераар экан.

Бхам-жи индамади. У нимаям деб жавоб бера оларди? Топгани учма-уч зўрға етарди. Каталакдай хонага беш така тўларди. Умумий столга бўлса ўттиз така кетарди. «Бахтиёр» ошхонада енгил нонушта қилиш учун ўн така кетарди: у ерда ҳар куни унга иккита бўғирсоқ, бир чашка чой ва сигарета беришарди. Қийим-кечакларини ювдириш ва сартарошхонада сочини текислатишга ҳам пул керак. Бунинг устига тағин, кинога бориш, дўстларни меҳмон қилиш керак бўларди. Қисқаси, аҳвол чатоқ. Фақат битта илинжи қолган. Бхам-жи ҳар доим вақтида ҳисоб-китоб қилиб турарди. Шунинг учун у оғир аҳволга тушиб, аввалдан назарда тутилмаган сарф-харажатлар чиқиб қолганини айтганида ҳеч ким, уй эгасидан тортиб, «Бахтиёр» ошхонасининг хўжайинигача уни кам деганда икки ойгача пулни тўла, деб қистамасди.

Эртасига Бхам-жи идорага сал кечикиб келди. Розина бошқарувчининг хатини кўчирарди. Бхам-жини кўргач, илжайди. У биринчи марта соқол-мўйлови қирилган, силлиқ қилиб дазмолланган оқ жинси шим ва енгил калта оқ кўйлак кийиб келганди. Оёғига қирқ ямоқ

«қобули» сандали ўрнига янги қадимги грек типдаги сандал кийиб олганди.

— Салом,— деб уни қарши олди Розина қўлини кўтариб.

Бхам-жи хижолат-ла тўхтаб қолди. Қим билади, қиз унинг бемаврид олифта бўлиб келганини нимага йўйдийкин?

— Утира қолинг,— деди зарда билан Розина.— Нега қаққайиб турибсиз?

Бхам-жи ўтирар-ўтирмас Розина бирдан чуқур ва оғир хўрсинди.

— Жаноб Бхам-жи, биласизми,— ғамгин қиёфада гап бошлади қиз,— бу ишда узоқ ишлаб кета олмаслигимни сезиб турибман.

— Нега энди?— ташвишланиб сўради Бхам-жи.

— Бошга бало бўлди-да,— Розина машинкасига имо қилди,— бунда ишлаш амримаҳол бўляпти. Мен эндигина сизнинг беминнат ёрдамингиз туфайли шефнинг ёзувини зўрға ўрганиб олгандим, бу ёқда манави дахмаза чиқиб турибди. Қани, ўзингиз бир айтинг-чи, яп-янги машинка ҳам ҳеч маҳалда бош оғриғи бўлади деб ўйлабмидингиз.

Бхам-жи унинг столи ёнига борди. Розина хатнинг ярмини кўчиришга улгурибди. Бир қарашдаёқ қизнинг аҳволи чатоқлигини билиш мумкин эди: сатрлар эгрибугри, ҳарфлар баланд-паст, интерваллари нотекис эди. Бхам-жи унга қараб, Розина биринчи кунданоқ нимага катта соҳибнинг хатини ўқиш қийин деб нолиганини дарров англади.

Қиз унинг хаёлидан ўтган гапларни сезиб турарди.

— Сиз мени,— деди у жиддий оҳангда,— қўлидан ҳеч иш келмайдиган, хизматга ҳам таниш-билиш қилиб кириб олган, деб гумон қилаётгандирсиз? Йўқ, жаноб Бхам-жи, қаттиқ янглишасиз. Менинг ички савдо мактабини битирганлигим ҳақидаги аттестатим бор. Иста сангиз, сизга уни кўрсатишим мумкин.

— Эй, ҳожати йўқ,— деди хайрихоҳона жилмайганча Бхам-жи,— меники ишонди, ишонди.

— Машинка ҳали янги бўлгани учун, мисли асов тойчоқдек бўйин бермаяпти,— гапини давом эттирди Розина.— Сиз — кучлилар жинсининг вакилисиз, жаноб Бхам-жи. Шунинг учун уни тизгинлаб берсангиз.

Бхам-жи, индамай машинкани ўз столига олди-да, хатни кўчира бошлади. Унинг бармоқлари клавишлар узра равон юрарди. Розина унга хижолатомиз мулойим жилмайиб қараб турарди.

Бу воқеа уларни яна ҳам бир-бирига яқинлаштирди. Бхам-жи ақл бовар қилмайдиган даражада ўзгариб кетди. Баҳор келганда дарахтлар мана шундай ўзгаради. У энди ҳар куни соқол-мўйловини қиртишлаб, кийимларига гард юқтирмай юрадиган бўлди. Ҳар куни ишдан роп-па-роса тўртда, Розина билан бирга кетарди. Улар ойнанинг бошида, маош олганларида рикшада кетишарди, бошқа вақт эса пиёда юришарди. Бхам-жи хатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари ва сўзларидан бенгалнинг ўзи бўлди-қолди. Аввал сочининг фарқини тўғри очган бўлса, энди қийшиқ очадиган бўлди. Бхам-жи идорага келганида ҳаммадан бурун Розинага топширилган зарур ишларни бажаришга киришарди. Кейин уни папка тутиш ва ҳужжатларни тўлдиришга ўргатарди. Ўзи қилиши керак бўлган ишларга келсак, кундан-кун тоғдек уюлиб борарди. «Ҳай, майли,— деб ўйларди Бхам-жи,— сал нафас ростлаб олиш муддати келсин, ҳаммасини бир зумда қотириб ташлайман». Розина ҳам уни илҳомлантириб турарди. Бирор кун улар Бхам-жининг папкаларини икковлашиб тўғрилашади. Уларни тартибга келтириш кўпга бормасов? Бхам-жи унинг сўзларини очиқ кўнгиллик билан тингларди.

Соат тўртга занг урганда Бхам-жи:

— Вақт бўлди, кетдик,— деб чақирарди.

— Бир ойнанинг ичида ҳайратомиз муваффақиятга эришдингиз. Бенгал тилида анча мукамал гапиряп-

сиз,—дерди мамнунлик билан Розина.— Бошим осмонга етяпти.

Икковлашиб идорадан чиқишгач, одамлар оқимига қўшилиб кетишарди. Кўчага чиқишгач Бхам-жи, кўнглига теккан ишини ҳам, папкаларини ҳам, тўланмаган қарзларини ҳам унутарди. Ҳамма нарса назарида гўзал ва ажойиб бўлиб кўринарди. Шу маҳалгача у қувонч нималигини билмасдан, ачинарли бир аҳволда яшаган эди. Тунд қўрғошин тусли булут осмонда мақсадсиз кезиб юрарди. Тўсатдан қуёш мўъжизакор нурлари билан уни ёритиб юбордики, у фальгуи ойида яшнаб очилган кришначура гулидек алвон рангда товлана бошлади. Бхам-жи қуёш ботаётган чоғида олтин рангда товланаётган булутларга қаради: ҳа, ҳа, у ҳаёт нималигини энди билляпти!

Бхам-жи Илонқўлга жўнаб кетмоқчи эди, бироқ кинотеатр ёнидан ўтаётиб, ҳашамдор афишани кўриб, иккиланганча тўхтаб қолди.

— Кинога кирмаймизми?— деб таклиф қилди у.

— Йўқ,— деб кескин жавоб қайтарди Розина бош силкиб.

Бхам-жи бу қадар қатъий рад жавобини ҳечам кутмаганди.

— Тушунсангиз-чи, ахир,— деди Розина мулойимгина, унинг пинжига суқилиб.— Бизни роса бичиб-тўқиб юришибди. Наҳотки, сиз улардан беҳабар бўлсангиз?

— Бичиш-тўқиш? Қанақа бичиш-тўқиш?

— Вой, худойим-ей!— Розина қовоғини уйди.— Қачон сиз сўзларни тўғри айтишни ўрганасиз-а? Гап бичиш-тўқиш эмас, турли хил гап-сўзлар ҳақида бормоқда.

— Ҳа, ҳа, гап-сўзлар маъносиде, демак,— чайналди Бхам-жи.— Қанақа бичиш-тўқиш?

— Ҳали ҳам бориб етмадими? Хўш, дегандай, ҳар кун ишдан кейин иккаламиз бирга кетяпмиз. Мана шу нарса бўлар-бўлмас гапларга сабаб бўлмоқда. Борди-ю, иккаламизни кинода бирга кўриб қолсалар борми, ана

унда бизга кун йўқ. Анави бошқарувчининг югурдаги... ҳалиги-чи?.. Пеар Бокш, иккаламиз бирга кетаётганимизни кўрса, афтингда кўзинг борми демай, кулади.

Бхам-жи бирдан хафа бўлиб қолди. Розина ҳар қалай ҳақ. Ҳар кимдан ўтганини ўзи билади.

— Ҳай, майли,— рози бўлди Бхам-жи.— Бугун кинога бормаймиз.

— Ундай бўлса шу ердаёқ хайрлашамиз. Яхши қолинг!

Розина жилмайиб қўйди-да, зинғиллаб кетди ва ҳадемай муюлишда кўздан йўқолди.

Орадан уч ой ўтмаёқ Бхам-жи юрагини ҳижил қилиб турган гумони амалга ошиб қолди. Уй эгаси қарзни қисталанг қилди. «Бахтиёр» ошхонасининг хўжайини Бхам-жига нонушта бермай қўйди. Кичик хизматчи бири ва бетель сотувчи дўкончидан, ошналари ва бошқа одамлардан қарз бўлиб қолди. Унга энди ишонч сусайди, қарз берувчилар қарзни қистай бошладилар. Шу маҳалгача Бхам-жи ҳаётида қувончли дамлар бўлмаса-да, лекин бир навгина хотиржам, рўзгорни амал-тақал қилиб эплаб турарди. Ана энди у ҳаммасини бирдан бой берди. Тўрт ой давомида у онасини қорнида ётгандек ғам-андухдан ҳоли яшади. Розина билан бирга ўтган дамлари унга анча қимматга тушган бўлса-да, ҳар қалай завқ-шавқли эди. Бироқ ана шу тотли дамлар заҳар-заққумга айланди. Унинг кўчасидаги байрам ниҳоясига етди.

Бхам-жи шу даража эзилиб юрдик, ҳатто дастлабки кунлари ўзи ишлаётган хонадаги баъзи бир ўзгаришларни ҳам сезмади. Фақат эртасига у ўртадаги парда яна тўсилиб қолганини пайқади. Розина билан йўлакда учрашиб қолганларида, қиз:

— Сиз мenden хафа эмасмисиз?— деб сўради.

— Нега энди?

— Узлатга чекинганим учун.

Бхам-жи жавоб бермади.

— Мен одамларнинг гап-сўзларига тоқат қила олмай

қолдим,— дея ўзини оқлаган бўлди қиз.— Ҳаёсизларнинг гийбатига чек қўймоқчи бўлдим.

— Тўғри иш қилгансиз,— деб жавоб берди Бхам-жи базўр жилмайиб.

У ўз жойига ҳорғин етиб борди-да, стулга оғир чўқди. Ва баногоҳ столида турган папканинг ғойиб бўлганини пайқаб қолди. Қаерга йўқолдийкан? Сўнгги вақтларда Бхам-жи эшакдек ишлади ва деярли йўл қўйган хатоларини тузатиб борди. Наҳот, энди унинг кам-кўсти сезилиб қолган бўлса? Бхам-жи ҳаммадан ҳам бошқарувчини чақириб қолишидан чўчирди. У Розинанинг ёнига борди.

— Папкамни кўрмадингми?

— Бошқарувчи олиб кетди.

У яна алланимани қўшимча қилмоқчи эди, бироқ сўзлари машинка чиқиллашига кўмилиб кетди.

Бхам-жи кун бўйи стулига михлаб қўйилгандек қимир этмай ўтирди. У ҳатто Розина машинкасини қандай тарақлатаётганини ҳам эшитмасди. У ҳадемай бошқарувчининг хонасига чақириб қолишидан чўчиб тиқ этса баргдек қалтирарди. Соат тўрт бўлишига бир неча минут қолганида унинг ёнига Розина келди.

— Мени кечирасиз, ёлғиз кетишим керак бўлиб қолди,— деди у лутф билан узр сўраётгандек, қатъий.— Зарур ишим чиқиб қолди. Эртадан эса яна бирга кетамиз. Жаҳлингиз чиқмасин, майлими?

Розина жавоб ҳам кутмасдан хонадан зингиллаб чиқиб кетди.

Эртасига бошқарувчи Бхам-жини ҳузурига чақиртирди. У лабига трубка қистирган ҳолда қоғозларни варақлаб ўтирарди.

— Мен сенинг сўнгги бир неча ой ичида қилган ишларингни текшириб чиқдим,— деди у.— Иш шу даража сусайиб кетганки, сени бўшатишдан бошқа чорам йўқ. Сен компаниянинг ишончини оқлай олмадинг. Сенинг иш стажинг ёрдам пули олишингга фойдаси тегади. Бундан бўлак сендан қарзимиз йўқ.

Бхам-жи нимадир демоқчи бўлган эди, нафаси оғзига тиқилиб қолди.

— Қарор қатъий, шикоятга ўрин йўқ,— деб қўшиб қўйди катта соҳиб.— Мана, мисс Розина янги бўлса ҳам сендан яхши ишляпти. Мен сенинг ўрнингга ёш, эпчил ана шу қизни олишни лозим топдим. Сенга шу гапларни айтмоқчи эдим, гапим тамом, вассалом. Сенинг бўша-шинг ҳақидаги буйруққа аллақачон қўл қўйиб бўлганман.

Бошқарувчининг сўзлари шунчаки дағдаға эмас эди. Бхам-жи ўзининг хонасига қайтиб келгач, столнинг устида оч кулранг конверт турганини кўрди. Унинг тепасида инглизчалаб: «Компания энди сизнинг хизматингизга муҳтож эмас...» деб ёзиб қўйилганди. Бошқа сўзлар эса хиралашиб, кўринмай кетди. Бхам-жи кўз ёшларини артиб, қоғоздаги ёзувларни охиригача ўқиди. Остида катта соҳибнинг имзоси ва ундан пастроқда машинистканинг исм-фамилияси турарди. Билдириш қоғозини Розина ёзган эди. Сатрлари равон, интерваллари бир хил, ҳамма ҳарфлар текис ва дона-дона кўриниб турарди. Чиройли ёзилган эди. Бир лаҳзагина Бхам-жининг чеҳраси мамнунликдан ёришиб кетди.

У нақ беш йил давомида ишлаб келган столдан кўзгалди-да, охириги марта ҳаворанг парда билан иккига бўлинган хонага кўз югуртириб чиқди.

Бхам-жи тинимсиз чиқиллаб турган машинка садолари остида бир-бир одимлаб кўчага чиқди.

